

2

Sociologický časopis

Ročník 31 (1995)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Číslo připravili Jiří Musil a Miloš Havelka

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bůtora, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Slezská univerzita, Opava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrusek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Institut sociologických studií FSV UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, výkonná redaktorka, Stephanie Howard, redaktorka anglických textů, Jiří Voženílek, technický redaktor, Táňa Váchová, sekretariát redakce

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS a. s., administrace vývozu tisku, Sazečská 10, 108 00 Praha 10. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Pegas Press Distributor, Artia a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1 a redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 29 Kč, roční předplatné 116 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele 49 Kč, roční předplatné 98 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert* publikací Institute of Scientific Information (ISI), USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Úvodem. O teorii národa a nacionalismu	147
--	-----

STATI

John A. Hall: Nacionalismy utříděné a vysvětlené	149
Nicholas Stargardt: Původy konstruktivistické teorie národa	169
Bedřich Loewenstein: My a ti druzí	187
Hans van Amersfoort: Institucionální pluralita: Problém, či řešení pro multietnický stát?	201
Petr Matějů, Klára Vlachová: Od rovnostářství k zásluhovosti. Česká republika mezi dvěma ideologiemi distributivní spravedlnosti	215
Recenzentovy pochybnosti o jedné tezi výše uvedeného článku (M. Havelka)	240
Od pochybnosti filozofa k bezradnosti sociologie (P. Matějů)	243

ESEJ

Miloslav Petrusek: Dekonstruovaný Informátor a sociální konstrukce českého národa	245
---	-----

DISKUSE

Úvod k diskusi (M. Havelka)	253
Posttotalitní trauma české sociologie (P. Matějů)	255
Ne mosty: jedno řemeslo (I. Možný)	259
Trauma sociologie a české čekání na druhý dech (J. Kabele)	263

STUDENTI PÍŠÍ

Klára Vlachová: Oděv a móda jako sociální fenomén	267
---	-----

RECENZE

I. Řezníček: Metody sociální práce (L. Musil)	279
---	-----

ZPRÁVY A INFORMACE

Zasedání výkonného výboru ISA v Praze (J. Buriánek)	283
Česká sociologie 1945-1995 ve službách moci, nebo společnosti? (M. Petrusek)	285
Výzva českým sociologům k autorské účasti na sborníku J. E. Purkyně dnešku (J. Vacková)	288

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď ve formátu textového editoru MS-Word for Windows, MS-Word 5.x nebo 6.0 nebo jako soubor ASCII, v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název statí v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, 1. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@earn.cvut.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or Microsoft Word for Windows, MS-Word 5.x, or 6.0. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Úvodem. O teorii národa a nacionalismu

Ústředním tématem tohoto čísla Sociologického časopisu je teorie národa a nacionalismu. Opírá se především o příspěvky účastníků konference, kterou uspořádala roku 1993 v Praze Středoevropská univerzita. Vybrané texty účastníků konference byly doplněny ještě dalším textem, který se zabývá otázkou postoje k cizincům. Tématem, jež je pro současné vzplanutí nové vlny nacionalismu v některých postkomunistických zemích otázkou klíčovou. Autoři příspěvků byli spolupracovníky Středoevropské univerzity, někteří z nich pravidelně učí na této škole a účastní se jejího života. A protože téma nacionalismu je jednou z hlavních otázek, kterou se pražská část Středoevropské univerzity zabývá, je toto číslo Sociologického časopisu zároveň posledním v řadě těch, ve kterých se prezentovala jednotlivá oddělení sociologie na univerzitách v České republice.

Středoevropská univerzita sídlí v současné době v Praze, Budapešti a Varšavě. Patří mezi ty nové vzdělávací a vědecké instituce, které vznikly v důsledku revolucí roku 1989. Myšlenku založit novou univerzitu pro postgraduální studia formulovali v dubnu 1989 účastníci seminářů Meziuniverzitního centra v Dubrovniku, které organizovala síť Sorosových nadací. Učitelé a vědecktí pracovníci různých národností, kterým byla společná zkušenost života v sovětském systému, vyjádřili tehdy potřebu pracovat společně, s cílem rozvíjet vzájemné porozumění a vychovávat nové vůdčí osobnosti, které by byly imunní jak vůči recidivám komunismu, tak i vůči obnovování nacionalismu. Škola se proto zcela přirozeně zaměřila na výuku těch oborů, které byly komunistickými režimy nejvíce postiženy a na kultivaci myšlenek otevřené občanské společnosti. Šlo především o sociologii, politologii, ekonomii, studium mezinárodních vztahů, historii, některé složky právních věd a o ekologii. K něm později přibyla postgraduální studia mediální, dějin umění a architektury. Kromě oddělení, která jsou zaměřena především na výuku, existují při univerzitě výzkumná centra, jako např. Centrum pro studium nacionalismu, které vede Arnošt Gellner, nebo středisko výzkumu privatizace. Výuka v Praze začala na jaře 1991, pouze jeden rok po podepsání dohody mezi Federální vládou tehdejší ČSFR a Georgem Sorošem na konferenci o Praze v nové Střední Evropě, kterou pořádal Sociologický ústav ČSAV. Prvním oddělením, které začalo v Praze fungovat, bylo oddělení sociologie, postupně se připojovala ekonomie, Evropská studia, dějiny a filozofie umění a architektury. Sociologie se po čase stěhuje do Varšavy, kde Polská akademie věd nabídla univerzitě vhodné prostory, ekonomie se stěhuje do Budapešti, která se tak stává středem univerzity, i když podobné šance měla také Praha. V Praze bude nadále působit oddělení mezinárodních vztahů, Centrum pro studium nacionalismu a nově zřízený Výzkumný ústav pro otevřené informace (OMRI) bude posílat do oddělení mezinárodních vztahů ročně 10-15 studentů. Pro českou sociologii je důležité, že v Praze bude nadále působit Centrum pro studium nacionalismu. Za příznivých okolností bude rozšířeno o výzkum etnických konfliktů a výzkum nucené migrace.

Od samého začátku bylo zřejmé, že Středoevropská univerzita navazuje na jednu ze silných tradic pražského myšlení. Jsou to otázky teorie národa, nacionalismu, národní identity a otázky etnických konfliktů. Na univerzitě se přednáší teorie nacionalismu, konají se semináře o české otázce, probíhá výzkum proměn německé identity, pořádají se semináře o česko-ruských vztazích. Přítomnost studentů z 30 zemí, učitelů z 15 zemí, studium střední Evropy, tradice spojená s jmény T. G. Masaryka, H. Kohna, R. Jakobso-

na, K. Deutsche a diskuse o díle A. Gellnera učinily ze Středoevropské univerzity v Praze dnes již mezinárodně známé středisko studia nacionalismu. Z řady konferencí a seminářů jsme vybrali konferenci „Společnost a politika: etnicita, nacionalismus a politika“, která se konala ve spolupráci s Univerzitou Karlovou ve dnech 15.-19. března 1993. Byla to pracovní konference, na které autoři přednesli své příspěvky k teorii nacionalismu. V současné době není pochyb o tom, že etnické vztahy, etnické konflikty, nacionalismus a problémy spojené s dalším vývojem národního státu vzhledem k rostoucímu významu mezinárodních, ale také regionálních politických institucí patří mezi ústřední otázky sociálních věd. Jejich studium se na evropských i severoamerických univerzitách rozšiřuje. Je však stále málo prací, které se snaží fenomén nacionalismu, jeho jednotlivé typy a varianty vysvětlit pomocí sociologických přístupů. Následující soubor příspěvků usiluje přiblížit našim čtenářům právě některé z těchto možných interpretací.

Dlouholetý spolupracovník Středoevropské univerzity John A. Hall, kanadský sociolog anglického původu, přispěl do tohoto čísla teoreticky orientovanou studií, ve které na jedné straně zdůrazňuje explanační význam známé Gellnerovy teorie nacionalismu, tj. teorie, která spojuje vznik nacionalismu s moderní průmyslovou společností, a na druhé straně ji velice zajímavě kritizuje. Souhlasí s Gellnerem v tom, že průmyslové společnosti jsou závislé na existenci společné kultury a jazyka a na účasti členů těchto moderních společností na obecně platném kulturním kódu. Přesto však tato teorie není podle něho univerzálně platná. Hall opírá svou kritiku především o historii vzniku nacionalismu v Británii a ve Francii 18. století. Národní city zde již existovaly před vznikem průmyslu. Hall se domnívá – podobně jako Otto Hintze a Charles Tilly – že tento nacionalismus byl výsledkem nekonečného soutěžení mezi jednotlivými státy severozápadní Evropy. K této kritice pak přidává typologii nacionalismů, poukazuje na rozdíl mezi britským a francouzským nacionalismem (revoluce shora), latinskoamerickým, který označuje jako nacionalismus opírající se o přání a strach, nacionalismem zdola (*Risorgimento*), který byl tak hluboce studován M. Hrochem, a konečně integrálním nacionalismem, který má neliberální povahu.

Českého čtenáře právem zaujme studie Nicholase Stargarda, britského historika studujícího delší dobu soustavně austromarxistickou teorii národnosti. Na poměrně malé ploše Stargardt vysvětluje specifické rysy této teorie spojené zejména se jmény Otto Bauera, Karla Rennera a zčásti i Victora Adlera. Autor vysvětluje úsilí rakouských sociálních demokratů o zvláštní formu federalismu, která by zachránila starou říši a zároveň by ji posunula k větší demokracii. Vysvětluje rovněž zajímavým způsobem poměr českých a polských politiků k této originální teorii, kterou u nás známe málo a když, tak přes reflexi B. Šmerala.

Bedřich Loewenstein, kterého není třeba českému čtenáři představovat, se ve své studii s psychologickým názvem *My a ti druzí* zabývá podhoubím etnických konfliktů moderní doby. Jde skutečně o psychologicky a také etologicky budovanou sondu. Je velmi záslužné, že se někdo pustil do takového pokusu.

Hans van Amersfoort, holandský autor, kterého u nás známe z knihy o znovuzrození „národnostní otázky“ v Evropě, se záslužně a věcně zabývá problémy vícenárodnostního státu. Soustřeďuje se na působení tzv. institucionální plurality, tj. takového uspořádání společnosti, které se rozvinulo právě v Nizozemí a které je známo pod pojmem „pillarization“.

Jiří Musil

Nacionalismy utříděné a vysvětlené*

JOHN A. HALL**

McGill University, Montreal, Canada

Nationalisms: Classified and Explained

Abstract: This paper argues against any general theory of nationalism on the grounds that the historical record shows several different types of the phenomenon in question. Seven types are distinguished. A particular character of the argument is the way in which political rather than socio-economic factors are taken into account.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 2: 149-168)

Porozumět nacionalismu je tak zřejmě naléhavou potřebou, že je nutné podat jasně vymezený přehled stavu diskuse mezi teoretiky tohoto tématu. Co vlastně víme o oné síle, jejíž dopad na naše století byl, v rozporu s očekáváními hlavních společenských teorií, větší než dopad jakékoli síly jiné?

Můj přehled bude spíš aktivní než pasivní. Použití množného čísla v titulu prozrazuje jednu základní tezi: jednotná, univerzální teorie nacionalismu není možná. Tak jako dějiny příklady, i naše přístupy musejí být rozmanité. Chci zdůraznit, že tímto nenavrhuji posun od univerzalizmu k úplnému partikularismu, od obecné teorie k národním dějinám. Naopak, navržením různých ideálních typů nacionalismu, jejichž charakteristický vývoj a společenský základ si přiblížíme jménem, příkladem a, poněkud volněji, i typickým teoretikem,¹ se dá nalézt střední cesta. Já se však pohybuji od třídění k vysvětlení: má druhá teze je, že zákonitosti v pozadí různých typů nacionalismu jsou spíše politického než společenského rázu.

Analýza, kterou potřebuji, je podobná té, která se nyní používá při studiu ekonomického vývoje. Je obecně přijímáno, že existují různé způsoby dosažení ekonomického rozvoje [Zhao a Hall 1993]. Původní způsob nebyl dostatečně zachycen Maxem Weberem, ale vše svědčí pro jeho tvrzení, že byl původní v tom smyslu, že byl nevědomý a neplánovaný. Oproti tomu všechny ostatní formy ekonomického rozvoje byly imitativní a pokoušely se napodobit něco, čeho byly hlavní rysy dobře známy. Takové druhotné napodobení může, jako ve východní Asii, těžit z úplně jiných vlastností než z těch, z kterých se rodí objevy: na konformitě může nyní záležet více než kupříkladu na

*) Raná verze této přednášky byla přednesena na konferenci o teoriích nacionalismu, kterou organizovala Středoevropská universita v Praze. Jsem zavázán Nicku Stargardtovi, Stephenu Graubardovi, Hudsonu Meadwellovi, Włodku Wesolowskiemu a, jako vždy, Michaelu Mannovi za připomínky a námítky, které při této příležitosti měli.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. John A. Hall, Department of Sociology, McGill University, Stephen Leacock Building, 855 Sherbrooke Street West, Montreal, PQ H3A 2T7, Canada. Fax 001 514 398 3403.

1) Typologie zde navržená zahrnuje a připojuje se k typologii Petera Altera z jeho vynikající, ale nedostatečně známé knihy *Nationalism* [Alter 1990]. Můj důkaz jako celek se podobá argumentu Wolfganga Mommsena [1990]. Určitá zde zmíněná volnost je důsledkem citování některých teoretiků ve spojení s jedním typem nacionalismu, i když se jejich přístup týkal různých typů. Nepravosti zde spáchané budou uvedeny na pravou míru v průběhu eseje.

bezuzdém individualismu [Abercrombie, Hill, Turner 1988]. Kromě toho máme nyní víc na paměti, že nedávný vývoj rozhodně není záležitostí jednotnou. Těžká industrializace imitátorů sklonku devatenáctého století – která se stala kvůli Leninovu obdivu k německému válečnému hospodářství obecným modelem státního socialismu – se ukazuje jako značně neefektivní, jakmile je státní merkantilismus vystřídán vzájemně provázaným světovým hospodářstvím, založeným na opravdové mezinárodní dělbě práce. Uvidíme, že nacionalismus má dějinná stadia, ačkoliv ne ve stejné míře jako ekonomický vývoj. Je však důležité zdůraznit ještě další analogii. Povaha stadií ekonomického vývoje je ovlivněná dějinami v úplně jiném smyslu. Je jimi ovlivněna ve smyslu idiosynkracie či náhody. Přesněji řečeno, moderní světová politická ekonomie byla a je hluboce poznamenána politickým stylem Spojených států [Strange 1987]. Podobně i některé typy nacionalismu byly ovlivněny konkrétními historickými kombinacemi analytických faktorů, jejichž konstelace se již nemusí znovu opakovat.

Nacionalismus definovaný, jeho modernita vyzdvížena

Tak jako různost cest ještě nemusí znamenat nepřítomnost jednotného významu ekonomického vývoje, tak ani rozmanitost nacionalismů neznemožňuje jednotnou definici. O nacionalismu zde uvažují velmi konvenčně [srv. Gellner 1983: 1. kap.; Breuilly 1982: 1. kap.; Hobsbawm nedat.: 9-13, 1. kap.]. Je to víra v nadřazenost určitého národa, skutečného či umělého. Vývoj této pozice směřuje k posunu od kulturních k politickým formám a k zahrnutí obyvatelstva, k jeho mobilizaci. Toto považují za všeobecnou definici, ale je nutné povšimnout si dvou dalších předpokladů, které do značné míry předurčí klíčové otázky a problémy.

Za prvé, definice je často spojována s názorem, že existovala tři hlavní stadia nacionalismu: zakládání nových států v Latinské Americe na počátku devatenáctého století, rozšíření provedené Woodrowem Wilsonem ve Versailles, a ještě větší a podstatněji tvůrčí expanze mezinárodního řádu v důsledku dekolonizace [Mayal 1990: 64].² Je nutné poznamenat něco k názoru, že nacionalismus vzkvétá v důsledku rozkladu impérií. Tento pohled nás vede k uvědomění si toho, že rozpad ruského impéria znamená nástup čtvrté významné epochy v dějinách nacionalismu. Přesto však by ale všeobecná definice neměla být chápána jako paralelní s názorem, že nacionalismus je v nějakém absolutním smyslu spřízněn se separatismem. Ba naopak – duch nacionalismu může ovládat státy již existující. Kdyby se například zmobilizovaly současné Spojené státy, a to buď v důsledku neopatrné manipulace elity, anebo na základě pocitu vycházejícího zezdola, totiž přesvědčení, že Japonsko je ekonomický nepřítel, pak by to také mělo být považováno za příklad nacionalismu.

Za druhé, navzdory pracím Johna Armstronga a Anthonyho Smithe se vše zdá svědčit pro názor, že nacionalismus je věc novodobá [Armstrong 1982, Smith 1986]. Samozřejmě, že vždy existovaly rozdílné kultury a určité horní vrstvy měly pocit sdílené etnické solidarity. Ale síla idey nacionalismu – totiž, že by lidé měli kulturu sdílet a nechat si vládnout jen někým ze stejné kultury – se zdá být historicky nová. Hrubé schéma většiny společností v dějinách – nemajících prostředky efektivní komunikace a možnost levné přepravy – ukazuje, že většina lidí žila ve značně izolovaných sídlech a nebyla proto s to sdílet pocit společného osudu s lidmi, se kterými se nikdy nemohla

²) Vadou na kráse této knihy je prohlášení, že „již nejsou říše, které by se mohly hroutit, a proto je i možnost vzniku dalších států tímto způsobem velmi mizivá“.

setkat [Crone 1990, Mann 1986, Anderson 1983, Gellner 1983: 2. kap.]. V této souvislosti považují za důležité poznamenat, že pocit sdíleného osudu přichází na scénu mnohem později, než si většina lidí uvědomuje, a to dokonce i v základních společnostech severozápadní Evropy. Často citované objevy Eugena Webera z knihy *Peasants into Frenchmen* byly nedávno překvapivě podpořeny Susan Cotts Watkinsovou, která dokázala, že vzorce rozmnožování v západní Evropě se staly národní záležitostí až na počátku dvacátého století [Weber 1979, Watkins 1991].

Vývoj průmyslu

Ernest Gellner je teoretik, který si novodobost nacionalismu uvědomil snad nejvíce.³ Jeho přínos ke studiu nacionalismu je a byl základní, a proto by bylo namístě – a nejen proto, že můj argument se od jeho liší – obrátit zde pozornost k jeho základní interpretaci nacionalismu, ačkoliv se tak odchýlíme od časové následnosti, která je jinak pro můj argument příznačná. Nacionalismus je Gellnerem viděn skrze vývoj průmyslu. Základem jeho teorie je tvrzení, že průmyslová společnost je závislá na sdílení kultury a jazyka a zcela nutně na sdílení širšího kulturního kódu. Zánik místních kultur v Alžírsku měl za následek útok na Francouze a Berbery a prosazování masového vzdělávání v arabštině. Ještě vážnější problémy a mnohem silnější odpor vyústily v případ Nigérie. Zde mám dvě analytické poznámky. Na jedné straně se má za to, že průmyslová společnost závisí na schopnosti abstraktně komunikovat s lidmi v prostoru, s lidmi, které člověk nikdy nepotkal a nepotká. Na druhé straně je tu požadavek masivní společenské manipulace, protože „nacionalismus není probouzením národů k sebevědomí: nacionalismus vynalézá národy tam, kde nejsou“ [Gellner 1964: 169].

Útočnost tohoto tvrzení vedla Benedicta Andersona k závažné výtce: „Gellner tak moc touží ukázat, že se nacionalismus skrývá za falešným předstíráním, že ‚vynález‘ má za ‚padělání‘ a ‚nepravost‘ spíše než za ‚představu‘ a ‚tvoření‘“ [Anderson 1991: 6]. Tato výtka je snad oprávněná, stejně jako příbuzný postřeh, že dějiny představ výstavbu národa⁴ usnadňují, ale nemělo by nás to odvést od základní správnosti Gellnerova postřehu. Neexistuje žádný pevný sociologický základ národa⁵ – není v jazyce, ani v náboženství, ani v etnickém původu, a Gellner má právo trvat na tom, že je těžší definovat národ než nacionalismus [Gellner 1983: passim, 1. kap.]. Nemáme důvod přijímat hypotézu o Šípkové Růžence, kterou nám předkládají nacionalisté, to jest názor, že nacionalismus je probuzení něčeho jsoucího, co doposud jen dřímalo. Gellnera je nutné hájit i v bodě druhém. Tento autor byl často napadán za to, že jeho pozice je funkcionalistická. Je samozřejmě pravda, že funkcionalismus není a nemůže být z rozumového hlediska v pořádku: je nutné jakoukoliv teorii tohoto typu vyloučit. Logicky totiž

³) Gellnerova nejranější formulace v jeho *Thought and Change* [Gellner 1964], kapitola sedmá. Mírně pozměněná verze jeho názoru byla publikována coby „Scale and Nation“ [Gellner 1973]. Nejúplněji vyjádřil svou pozici v *Nations and Nationalism* [Gellner 1983]. Významné posuny mezi oběma verzemi zachytil Anthony D. Smith [1984]. Gellnerova pozice se i nadále mění, jak můžeme pozorovat v [Gellner 1991, 1992, 1993].

⁴) Rozbory dřívějších představ jsou obsaženy v [Armstrong 1982, Smith 1986]. Srv. [Greenfield 1992]. Zdá se mi, že Gellner se nyní kloní k duchu tohoto názoru: jeho nejnovější, výše citované úvahy jasně rozlišují mezi národním obrozením v Německu a v Itálii, které již měly vyvinuté kultury, a obrozením v „časové zóně“ dále na východ, kde se konstrukce začínala skoro z ničeho.

⁵) Za postřeh, že nacionalismus „postrádá sociologický podklad a závisí na velkých politických plánech“ vděčím Nicku Stargardovi.

funkcionalismus bere následek za příčinu, výraz společenské potřeby za důvod pro existenci institucí, které ji budou podporovat. Takový však není ani život – mám mnohé potřeb, z nichž mnohé zůstávají neuspokojeny – ani dějiny. Ale správné zpřesnění Gellnerovy teorie může poukázat na mechanismus vysvětlující proč pokusy vyhovět potřebě jsou úspěšné, a to zaručuje, že teorie může fungovat. Mechanismus je jednoduchý. Mnozí nacionalističtí vůdci v dvacátém století si byli vědomi spojení popsáného Gellnerem: jsou to inovátoři vědomí si toho, jak se vytváří průmyslová společnost. Snaží se rozdrobit ostrůvky tradičního řádu, aby vytvořili společnou kulturu schopnou integrovat veškeré obyvatelstvo. Daniel Patrick Moynihan, bývalý americký vyslanec ve Spojených národech, si to uvědomil ve své známé námitce, že mnozí nacionalisté třetího světa byli vzděláni na London School of Economics. Jomo Kenyatta, bývalý prezident Keni, může zajisté sloužit za příklad tohoto typu nacionalismu, a touto školou prošel – nikdo menší než Bronislaw Malinowski, známý britský antropolog.⁶ Zajímavá je poznámka Jadwigy Staniszkis v *Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*, kde se praví, že Alexander Jakovlev změnil svůj názor na národnostní otázku v bývalém Sovětském svazu, protože četba Gellnera ho přesvědčila, že nacionalismus je nutno respektovat, aby bylo možné dosáhnout kapitalistického vývoje [Staniszkis 1991: 294]. Toto je snad reálnější podpora Gellnerovy teorie, než by byla přímá tvorba důkazů! Ale to jen na okraj. Obecné tvrzení, kterého se chci držet, je, že Gellnerovo vyličení tohoto typu nacionalismu je velmi úspěšné: ve vysvětlování třetího typu popisovaného nacionalismu jde do hloubky. Možná, že teorie vznikala v dobách, kdy Gellner pobýval v severní Africe v padesátých a šedesátých letech: je to ten druh zkušenosti, který se člověk snaží nějak si vysvětlit.

Klasické vzorce

Vývoj nespolečenské společnosti

Jeden z důvodů, proč Gellnerova teorie není opravdu obecná, je, že se jí nedaří vysvětlit první výskyt nacionalismu v Británii a ve Francii v osmnáctém století. Důvod selhání je nasnadě: nacionalistické nálady se objevují před nástupem průmyslu. Tento typ nacionalismu se dá vysvětlovat jako vývoj nespolečenské společnosti, což je výraz Immanuela Kanta poukazující k multipolaritě, jejíž výskyt v severozápadní Evropě je v rámci naší civilizace něčím ojedinělým, která vedla k nekonečnému soupeření mezi státy [Hall 1985]. Obecnou povahu tohoto systému nejlépe popsal německý historik Otto Hintze a sociolog Charles Tilly [Hintze 1975, Tilly 1990, srv. Mann 1986]. Jejich závěr je, že války tvoří státy ve stejné míře, v jaké státy vedou války. Neustávající soutěžení mezi státy vede k závodům ve zbrojení, které vyžadují víc a víc peněz. Monarchové jsou tak nuceni nejen k pasivní nadvládě různých kulturních skupin na svých územích, ale i k větší interakci s nimi, nutné k tomu, aby od nich získali větší prostředky. Jeden ze způsobů získávání prostředků bylo zabezpečení justičních služeb. Další se děl skrze vzrůstající teritorializaci společenského života: ukázkou tohoto byla například narůstající schopnost dát řád, to jest, mít úspěšný nárok na monopol na násilí; byl jím i začínající ekonomický nacionalismus, který zvýšil cla a dovozní přírážky, na které se monarchové spoléhali. V delší časové perspektivě byly vojensky nejúspěšnější ty státy, které svá území zkonsoolidovaly do jednotného celku. Takové národní státy často čerpaly sílu ze spolupráce

⁶) Breuilly [1982] nabízí několik zajímavých poznámek o Kenyattovi. Podobně zaměřený článek, přesvědčivý a zneklidňující, napsala Susan Pederson [1991].

s občanskými společnostmi, které nemohly plně kontrolovat – nepřítomnost velké despoticke moci zapříčinila vzrůst dosahu jejich infrastruktury.⁷

Typicky brilantní esej Michaela Manna, teoretika tohoto typu nacionalismu, začíná poznámkou, že osmnácté století přineslo nezanedbatelný nárůst komunikativních schopností občanské společnosti [Mann 1992, srv. Mann 1993]. Tyto se v Anglii tvořily zdola – nástupem ojedinělé předprůmyslové obchodní revoluce – a na pevnině shora – vojenskými a ekonomickými požadavky osvíceného absolutismu. Tím byl zároveň umožněn vstup dalších národů na politickou scénu, což bylo značně v nesouladu s očekáváními takových vedoucích teoretiků, jakými byli například Adam Smith či David Hume. Jeden takový vstup vedl k vytvoření Spojených států, jejich politická kultura zůstala překvapivě univerzalistická i přes posun od „národů“ k „národu“ v klíčových zakládajících dokumentech z let 1776 a 1789. Francouzská revoluce byla také univerzalistická, bereme-li v úvahu, že si člověk mohl zvolit stát se Francouzem, ale celek, k němuž lidé přináleželi, byl jasně celkem jediného národa – s tím, že někteří jakobíni odmítali věřit komukoli, kdo se nenaučil francouzsky [Hobsbawm nedat.: 18-23].

Toto soustředění na národ se dá nejlépe vysvětlit tím, že občanská společnost zvětšila své možnosti právě v době, kdy Evropa byla rozdělena Atlantickou válkou, to jest zhoubným zápasem mezi Anglií a Francií během dlouhého osmnáctého století. Státy byly nuceny čerpat ze svých společností dříve nemyslitelné peněžní obnosy.⁸ Jedním z důsledků byla státní reforma, tedy konec „staré korupce“ v Británii a revoluce ve Francii. Dalším důsledkem byl nástup nacionalismu. Je zcela zásadní, že tyto procesy byly vzájemně propojeny a že zápas o reprezentaci nastolil otázku identity.

Velmi plastický obraz těchto procesů, vznikajících zdola i shora, tak jak probíhaly v Anglii, nám podává Linda Colley. Byla to velmi spletitá záležitost. Britský nacionalismus tu byl určitě jako první. Byl založen na představě protestantského národa napadeného evropskými katolickými monarchiemi [Colley 1992: 18]. Ale byl tu i anglický nacionalismus, často namířený proti Skotům – v neposlední řadě i kvůli tomu, že spojením s Británií tolik získali [Ibid.: 117-132]. John Wilkes je v mnoha směrech nejlepším představitelem takového nacionalismu [Brewer 1972]. Byl obhájcem nevybíravých způsobů Johna Bulla, rostbeefu, yorkshirského pudingu a svobod z roku 1688. Je naprosto charakteristické, že typická skupina zastánců Johna Wilkese se v roce 1768 sešla v taverně pojmenované po Vilémovi Oranžském ještě předtím, než začali hlasovat pro svého hrdinu pod vlajkou Magny Charty a Výčtu svobod; stejné množství wilkitských popěveků se zpívalo na melodii *Rule Britannia* jako na *God Save the King*.⁹ Toto všechno bylo samozřejmě dáváno do kontrastu se zjemnělou vyumělkovaností francouzské šlechty a o něco později i s geopolitickou rozpínavostí Napoleonovou. Sotva nás potom překvapí, že Francouzi na toto odpověděli vytvořením představy zrádného Albionu.

Revoluce shora

Zatímco nemůže být pochyb o dopadu představ o společenské mobilitě, jak ji reprezentoval Napoleon, k dalšímu typu nacionalismu, revoluci shora, můžeme nejlépe

⁷) Tyto dimenze státní moci popsal Michael Mann [1984]. K pokusu odstranit nejasnosti tohoto třídění a posunout je dále, viz John A. Hall, (1993).

⁸) Podrobnosti jsou k nahlédnutí v tabulkách v [Mann 1993].

⁹) Tyto podrobnosti jsou převzaty z [Colley 1992: 111,112].

přistoupit pomocí poukazu na nedávné studie strategie francouzské armády [Blanning 1983, Schama 1977].¹⁰ Není to tak, jak se do nedávna věřilo, že by francouzské armády úmyslně šířily nacionalismus. Naopak, fiskální krize francouzského státu způsobila, že armády se značně obohacovaly pleněním území jimi dobytých – a pokračovaly v tom po celá léta, kdy tato území musela za okupující francouzské jednotky platit. Francouzská nadvláda byla imperiální, a proto také vedla k nacionalistickým reakcím.

Pojem revoluce shora je samozřejmě převzat z *Social Origins of Dictatorship and Democracy* Barringtona Moora [1966]. Je ho zde užito k poukázání na typ nacionalismu, k němuž dospěly státy s vlastními dějinami, které se rozhodly změnit společenskou strukturu v zájmu vlastního přežití. To znamená, že se i zde jedná o zápolení mezi státy, stejně jako u předešlého typu, ale společenský základ tohoto typu nacionalismu je značně odlišný. Tento třetí typ nacionalismu byl nejlépe popsán Johnem Breuillym v jeho pojednání o reformátorech Meidži, jakožto reakci na vpád velitele Perryho, o jejich pruských předchůdcích a jejich reakci na možnost, že by pruský stát mohl v podstatě zaniknout po porážce u Jeny a Auerstadtu.¹¹

Za ztělesnění takového nacionalismu mám Carla von Clausewitz, člena kroužku, který zahrnoval Scharnhorsta a Gneisenaua, ale spíše známého jako teoretika války.¹² Této teorie bylo zapotřebí, když se v roce 1793 objevila síla:

„která se vymykala možností představivosti. Najednou se válka opět stala záležitostí národa – národa třicetimilionového, v němž se každý cítil být občanem... Národ se stal účastníkem války: místo vlád a armád jako doposud, plná síla národa byla vržena na váhy. Zdroje a úsilí nyní použitelné překročily veškeré obvyklé hranice: nic nyní nestálo v cestě síle, již mohla být válka vedena...“
[Clausewitz 1976: 591-592].

Diagnóza, kterou provedli reformátoři po své vlastní porážce, podtrhla potřebu úplné proměny společnosti, která byla k přežití Pruska nutná. Profesionální armády Friedricha Velikého by nebyly s to postavit se občanům ve zbrani. Bylo rovněž nutné zrušit feudalismus a uvažovat o vyzbrojení obyvatelstva, aby bylo možné něco jako španělský gerilový odpor. To se Bedřichu Vilémovi III. příliš nelíbilo, ale omezení uvalené na Clausewitzův postup bylo umožněné a zdůvodněné něčím jiným. V roce 1812 totiž Prusko nakrátko uzavřelo mír s Napoleonem. Clausewitz, pobouřen uzavřením míru s národním nepřítelem, opustil důstojnickou službu a bojoval v ruské armádě proti Francouzům. Toto vše snad odráží fakt, že Clausewitz byl outsider. Je možná důležité i to, že Clausewitzova rodina nepatřila k vysoké šlechtě. On sám byl závislý na státní službě stejně jako méně významný samuraj restaurace Meidži [Breuilly 1982, kap. 15]. Ale kdyby tehdy starý režim vyhrál – vyčerpáný mobilizací lidu, k níž vedla provolání k národu – pak by dlouhodobě bylo Německo vytvořeno na základě revoluce shora.

Touha a strach požehnaný příležitostí

Vytvoření úplně nových států v Latinské Americe vyplynulo z velmi odlišného typu nacionalismu – zajímavé směsky touhy a strachu požehnané příležitostí – který je před-

¹⁰) Na podobné téma obecněji viz [Kaiser 1990].

¹¹) [Breuilly 1982, kap. 9 a 13; Alter 1990: 34-37]. Oba dávají přednost výrazu „reformní nacionalismus.“

¹²) Tento odstavec vděčí za mnohé vynikající práci Petera Pareta [1976].

stavován Simonem Bolíwarem a dobře popsán Johnem Lynchem.¹³ Touha po nezávislosti plynula ze dvou zdrojů. Na jedné straně, ideály osvícenství, přicházející spíše ze Spojených států (jejichž role jako vzoru se nedá přecenit) než ze Španělska, uvedly do pohybu ideály svobody, rozumu a pořádku. Ještě mnohem významnější, na straně druhé, bylo však zklámání metropolí, zkorumpovanou a zároveň nedostatečně rozvinutou. Byl tu ekonomický prvek. Španělsko požadovalo od svých kolonií dodávky zlata a stříbra a chtělo, aby odebíraly jeho vlastní výrobky. Tím stále více narušovalo místní ekonomický vývoj a nepomohla tomu ani jeho účast v evropské válce, která ještě více zvýšila jeho fiskální potřeby. Po dlouhou dobu byl trh zcela ovládán španělskou elitou, která předražovala zboží dovážené a podceňovala zboží vyvážené. Další prvek byl společenský. Pokusy o zvýšení kontroly posiláním důstojníků z Evropy byly zvláště ponižující pro místní kreoly, jejichž úroveň vzdělání a mravů byla mnohem vyšší: „nejnižší, nevzdělaný a nekulturní Evropan“, napsal Alexander von Humboldt, „se má za nadřazeného bělochovi narozenému v Novém světě“ [Lynch 1987: 25]. K těmto pocitům přistupoval strach. Kreolští plantážníci byli malou menšinou ovládající většinu otroků a Indiánů, na jejichž pokojnosti byli závislí. Povstání Tupac Amuru jim ukázalo nebezpečí zpochybnění jejich privilegií ve vlastní zemi, ale ještě víc to byl Touissant l'Ouverture a jeho šíření hesel Francouzské revoluce, co je doopravdy vyděsilo. Jejich náklonnost k heslům osvícenství nešla až k tomu, aby se byli ochotni smířovat se ztrátou půdy či dokonce s vlastním zánikem. Tudiž jejich vlastní nacionalistické revoluce v prvních letech devatenáctého století – náhle umožněné Nelsonovým rozchodem s Pyrenejským poloostrovem a Napoleonovým vpádem – byly společensky mimořádně konzervativní. Zatímco logika procesu vyžadovala vytvoření jednotlivých států, bylo nutné vyhnout se všemi možnými prostředky mobilizaci obyvatelstva, která je jinak pro nacionalistickou politiku charakteristická.¹⁴ Tato segmentace společenského života zůstala pro Latinskou Ameriku typická, určitě i z toho důvodu, že relativní nepřítomnost geopolitického konfliktu netlačila a netlačí státy k většímu rozvoji infrastruktury [Holsti 1993].

Nacionalismus risorgimenta

Oproti tomu, co nás zaráží na nacionalismu risorgimenta – alespoň na první pohled – je, že vzniká ze zdola. Tento typ nacionalismu je neobyčejně dobře znám, a to v neposlední řadě díky výkladu Miroslava Hrocha v jeho *Social Preconditions of National Revival in Europe*, kde se zabývá třístupňovým vývojem od sběratelů folkloru, přes ideology nacionalismu, až k závěrečnému stádiu, kdy se kulturní obrození stává politickým nárokem [Hroch 1985].¹⁵ Hnutí zdola bylo živeno dvěma silami. Za prvé, v

¹³) Zde jsem se nejvíce opíral o práci Gerharda Masura [1969], Johna Lynche [1973], a L. Bethella [1987]. José Merquior [1981] poznamenal již před nějakou dobou, že Gellnerova teorie nacionalismu nepodává vysvětlení první velké vlny tvorby států; Gellner to v *Nations and Nationalism* [1983] připouští na straně 135. První pokus učinit události v Latinské Americe středem studia nacionalismu učinil Benedict Anderson: upravené vydání *Imagined Communities* [1991] přináší pozměněný název čtvrté kapitoly – Kreolští průkopníci – a snaží se vyzdvihnout tuto dějinnou zkušenost.

¹⁴) Tento postřeh o vývoji učinil Anderson v *Imagined Communities* [1991], kapitola čtvrtá.

¹⁵) Gellner se v „L'avvento del nazionalismo, e la sua interpretazione“ [1993] ku Hrochově argumentu kriticky vrací a poukazuje na sociální kořeny nacionalismu. Později se v této úvaze ukáže, že slabina jak Hrochovy, tak i Gellnerovy práce spočívá v nedocnění politických rozměrů nacionalismu.

devatenáctém století v Evropě přibýlo vzdělaných lidí. Tento nárůst začal ještě předtím, než státy začaly usilovat o normativní integraci na vlastním území [O'Boyle 1970]. Za druhé, ekonomický vývoj měl za následek stěhování do měst: zánik tradičních segmentárních kultur učinil z lidí snadnou kořist nacionalistické propagandy.¹⁶ O tomto typu nacionalismu je nutné poznamenat, že si zaslouží být klasifikován jako liberální: vyzdvihoval spíše občanskou příslušnost v rámci demokratického režimu než etnicitu. K nacionalistům tohoto typu se řadí John Stuart Mill i Mazzini a spojení jejich jmen napovídá, že tato doba vkládala naděje v to, že osvobození utlačovaných povede k trvalé vládě míru.¹⁷ Jejich jednotlivé vize jsou pozoruhodně nevinné – i ony však vedly k otřesům, když nehistorické národy (nejznáměji Irové) začali trvat na svém právu na stát.

Hrochova obdivuhodná fenomenologie nacionalismu neříká moc o tom, kde je přechod mezi kulturním a politickým nacionalismem. Ale není těžké jej vidět, když nastává, zvláště podíváme-li se na osudy Františka Palackého, českého historika, který následoval Herdera v tom, že viděl Čechy jako mírumilovný národ utlačovaný jak Němci, tak Maďary.¹⁸ Palacký začal pracovat pro České museum ve třicátých letech minulého století a své velké dějiny začal psát německy. Ve čtyřicátých letech jej však sillici protiněmecké nálady, plynoucí ze státního pokusu učinit němčinu úředním jazykem, vedly k tomu, že pokračoval česky. Byly to však až události roku 1848, které ho přinutily zabývat se politikou. Čechové se odmítli přidat k Národnímu shromáždění ve Frankfurtu; cítili se ohroženi plány tam osnovanými – báli se, že by mohly vést k jejich kulturní porážce. Místo toho se účastnili protestního setkání v Praze, které jasně zdůraznilo, že Slovanům, nacházejícím se mezi Ruskem a Německem, kynou nejlepší vyhlídky u Habsburků.¹⁹

Zamyšlení nad touto epizodou vede ku dvěma analytickým poznámkám. Za prvé, posun od kulturního k politickému nacionalismu byl umožněn omezenou společenskou mobilitou. Neměli bychom se na to dívat jako na čistě ekonomickou záležitost – jak moudře praví Ernest Gellner – jako kdyby se lidé stávali nacionalisty jen proto, aby získali lepší pracovní místa, ačkoliv i to bylo někdy motivem [Gellner 1983: 60-62]. Na čem doopravdy záleží, je vyhlídka na ponížení, a na to, že budou poškozeny životy potomků. Avšak v habsburských zemích posun k nacionalismu v určitém slova smyslu nepřišel zdola. Byla to spíš touha po modernizaci státu, aby se obchod dal vyřizovat v jednom jazyce, která způsobila, že mobilita některých lidí směrem vzhůru byla blokována, nebo vedla přímo dolů. Státní intervence způsobila lidovou odezvu.

Druhá analytická poznámka je obecnější, ale dá se k ní přistoupit tázáním se po tom, zda byli Habsburkové nacionalismem odsouzeni k zániku. Obecné úvahy by nás mohly vést k negativní odpovědi, alespoň co se týče jisté části jejich ambicí. Tím mám na mysli kremžské návrhy reformy z roku 1849, kde se v klíčovém místě píše:

„Všechny evropské národy jsou si ve svých právech rovny. Každý národ má nezcižitelné právo uchovat si a oživovat svou národnost obecně a svůj jazyk

¹⁶) Hrochova práce je samozřejmě v tomto bodě vynikající.

¹⁷) John Stuart Mill, „Of Nationality, As Connected with Representative Government,“ v [Mill 1861], kapitola šestnáctá. Mazziniho nároky jsou s humorem popsány v Hobsbawmovi [nedat.], kapitoly jedna a čtyři. Srv. Alter [1990], kapitola třetí.

¹⁸) Takto čině, držím se Breuillyho [1982: 100].

¹⁹) [Taylor 1948], kapitoly pět až sedm, podává detaily i o jednotlivostech i o širším kontextu tohoto příběhu.

obzvlášť. Rovnost práv ve škole, administrativě a v životě veřejném v místním užítí je zaručena státem.“²⁰

Kdyby toto vstoupilo v platnost, pak by se snad různé národy nesnažily o opuštění mocnářství. Analytickou poznámku mohu nejlépe učinit pomocí odkazu k klasickému rozlišení Alberta Hirschmanna mezi odchodem, hlasem a loyaltou: když je možné mít v systému hlas, odchod ztrácí svou přitažlivost [Hirschman 1970].²¹ Jinak řečeno, záleží na povaze politického systému – nacionalismus dějinně zahrnoval separaci od autoritářské politiky. Obecný závěr je tedy povzbudivý, a to i bereme-li v úvahu problém menšin. Multinacionalismus je možný, jak naznačuje příklad Švýcarska, ačkoliv omezené jazykové schopnosti většiny lidí naznačují, že se jen stěží může stát pravidlem.

Habsburkové však nezvolili konzistentně tuto liberální variantu [Jászi 1961; Mann 1993, kap. 10]. Vysvětlení jejich pádu je těsně spojeno s geopolitikou. Za prvé, porážka Pruska dovolila Maďarsku získat zpět historická práva. To, že se Maďaři cítili ohroženi tím, že by na vlastním území nemuseli být většinou, vedlo k politice nucené maďarizace, která zase byla hybným momentem nacionalismu jižních Slovanů [Taylor 1948: 290]. Vytvoření Rakouska-Uherska prakticky vyloučilo federální reformu. Taková reforma byla nepravděpodobná i z druhého důvodu. Habsburkové se nechtěli omezovat, opustit některá území a soustředit se na hospodářský vývoj spíše než na geopolitickou prestiž. Raison d'être mocnářství byl a zůstal ten, že bylo velkou mocností. Přesto se však zdá, že v roce 1867 císařství nevypadalo zralé na rozpad. Jeho části byly v nesouladu, ale geopolitická fakta stále ještě platila a Češi nevypadali na to, že by riskovali samostatnost. Porážka ve válce to vše změnila.

Integrální nacionalismus

Poslední klasický typ nacionalismu je integrální nacionalismus. Někdy je naň pohlíženo jako na reakci na Versailles, nebo obecněji jako na fenomén, který logicky následoval z předpokladu, že tlak na společenskou integraci nových národů, v té době založených, vedl k znevýhodňování menšin. V integrálním nacionalismu dochází k posunu ve stylu: je neliberální. Není v něm již místo pro přesvědčení, že lidé, mající nezczizitelná práva, potřebují ochranu krunýř národa – ale, že všechny národy se mohou vyvíjet v jistý celek. Naopak, zdá se, že se má za to, že univerzalizmus je horečnatý výmysl: to, že by člověk měl myslet podle volání své krve, přirozeně udělalo z nacionalistických sporů záležitost darwinistickou. Etnicita plně zaujala místo občanských povinností.

Teoretikem tohoto typu nacionalismu je Ernst Nolte [Nolte 1965; srv. Alter 1990, kap. 2 a 4]. Tato forma nacionalismu tu byla přítomná již dlouho před svou konečnou podobou, německým národním socialismem, a proto se také nedá vysvětlovat čistě jen jako reakce na Versailles. Je možné, že integrální nacionalismus je obecně živěn traumatem porážky: rozhodně to pomáhá při vysvětlení života a činů Action Française a jejího vůdce, Maurasse, jež tento typ nacionalismu vynalezl a je jeho nejlepším příkladem.²² Je to však vysvětlení velmi neúplné. Víme, co chybí z vysvětlení jeho

²⁰) Toto je citováno v [Sked 1981]. Za mnohé vděčím tomuto článku a [Sked 1989].

²¹) Hirschman nedávno tvrdil, že vystoupení je ze své podstaty privátní záležitost. Nacionalismus však ukazuje, že to tak nutně být nemusí [Hirschman 1991: 194].

²²) Alter [1990: 45-46] klade důraz na význam porážky, v čemž následuje Eugena Lemberga [1964]. Prameny užívané pro Maurasse zahrnují Nolteho [1965], Eugena Webera [1962] a Michaela Curtise [1959].

klasické formy z přelomu století, všimneme-li si pozorně výstrahy Maxe Webera v jeho inaugurační řeči z roku 1895:

„Musíme pochopit, že sjednocení Německa byla mladická kratochvíle, které se národ oddal ve svém věku již pokročilém; bylo by lépe, kdyby k němu nikdy nedošlo, protože by to byl dosti drahý přepych, i kdyby to byl jen závěr, a nikoliv začátek globální německé politiky síly.“ [Max Weber... 1978: 266; srv. Mommsen 1984]

V kontextu doby byl Weberův nacionalismus samozřejmě liberální – ačkoliv Poláci, kteří znají Weberovy názory na to, jak se měli Němci chovat na Východě v době váky, s tímto přívlastkem jistě nebudou souhlasit [Mommsen 1984: 211-227]. Přesto je však nutné zdůraznit, že dobový kontext tehdy zahrnoval mýtus imperialistického merkantilismu. Nově industrializované země, jakou tehdy bylo Německo, byla na vzestupu částečně díky obchodu a její budoucnost se dala zajistit tím, že se obchodních cest bude držet: byli však tací, kteří měli za to, že k zajištění surovinových zdrojů je nutné ovládat území. Němci se raději chovali jako „hrdinové“ než jako „obchodníci.“ [Sombart 1915; srv. Hall 1994, kap. 5] To, že Bethmann-Hollweg naslouchal takovým hlasům, přispělo k procesům vedoucím ke katastrofě roku 1914.²³

Je zapotřebí říci něco o společenské základně integrálního nacionalismu. Studie lidových oddílů, naléhajících na expanzi na Východ a na Weltpolitik v pozdním vilémovském Německu, ukazují, že tyto názory byly přitažlivé pro vzdělané, pro ty, jejichž postup byl svázán s Německým státem, na nějž byli hrdí – to je fakt, který podřívá Hobsbawmův názor, že nacionalismus se stává nebezpečným ke konci devatenáctého století, protože se v něm začíná angažovat maloburžoazie.²⁴ Tento účtyhodný, ale radikálně pravý nacionalismus hrál určitou roli v omezení manévrovacího prostoru vilémovského státu v letech bezprostředně předcházejících roku 1914 a přispěl tak k vypuknutí války.²⁵ Pravidla diplomacie závisejí na tom, že klíčové osobnosti státu jsou zároveň členy mezinárodní společnosti: akademický realismus spočívá na existenci nadnárodní identity. To, co v té době radikální nacionalisté požadovali, byl konec nadnárodní identity, aby tak stoupla na významu společnost národní – ve světě viděném jak Sidney Webbem, tak Maurrasem či Maxem Weberem z darwinistické perspektivy.

Tento důraz na kořeny integrálního nacionalismu před rokem 1914 není zamýšlen k odvedení pozornosti od jeho zesílení po roce 1919. Je samozřejmě pravda, že mnohé z Wilsonových hranic ještě platí, ačkoliv je to z části i díky etnickým čistkám umožněným dvěma velkými revolucemi dvacátého století. Přesto si však nemůžeme neuvědomit, jak katastrofální byl vliv Versailles na střední Evropu. Byly vytvořeny režimy, které byly z geopolitického hlediska neúnosné, náchylné k vzájemným sporům a složené z menšin, jejichž útlak měl za následek nesplnitelné nároky [Holsti 1991, kap. 8 a 9; Carr 1939]. V určitém smyslu toto dalo Hitlerovi do ruky karty, s kterými se dala hrát partie rázu tak strašlivého, že nacionalismus získal pověst, z níž se již nevzpamatoval.

²³⁾ Tento bod zvláště jasně vyzdvihnul Kaiser [1990], část čtvrtá.

²⁴⁾ Dvě nejdůležitější studie lidového nacionalismu jsou: Geoffrey Eley [1980], a Roger Chickering [1984]. Hobsbawmova pozice je nejjasněji vyjádřena v [Hobsbawm nedat.: 118].

²⁵⁾ Mann [1993], kapitola dvacet. O Mannův argument se opírám i pro zbytek tohoto odstavce. Srv. Geoffrey Eley [1981].

Opakování: Od společnosti ke státu a režimu

Má-li nějaké vymezení různých typů nacionalismu splnit svůj účel, to jest pomoci obecné myšlenky a porozumění jednotlivých případů, pak musí být blízké historickým skutečnostem. Typologie, kterou dosud předkládám, je skutečnosti blízko a já za ní stojím, jakož i za tvrzením, že nacionalismus není jeden, ale jsou různé. Přesto však bych se rád blíže podíval na dva očividné způsoby, jimiž se dá tato typologie kritizovat. Míra nesouhlasu s druhou kritikou posune můj argument za fenomenologii a k zvýraznění klíčových teoretických problémů.

První druh kritiky je jasný. Jde o to, že by typologie měla být rozšířena. Vyčerpávající pojednání Johna Breuillyho o nacionalismu systematicky využívá nejen „revoluce shora“, ale také rozdílu mezi separatistickým a unifikačním nacionalismem, a to u společenských jednotek majících i nemajících národní státy [Breuilly 1982]. Zatím poslední práce Ernesta Gellnera, kriticky zaměřená na porozumění nacionalismu v postkomunistických zemích, skvěle využila brilantního eseje Johna Plamenatz k poukázání na rozdíly na jedné straně v nacionalismu risorgimenta mezi případy Německa a Itálie, které byly zcela jasně na vysoké kulturní úrovni, a situací dále na východ, kde kultury byly takřka úplně vynalezeny, na straně druhé.²⁶ Jemnější rozbor by také plynul z jasnějšího rozlišování mezi náladami lidu, sny intelektuálů a manipulativními praktikami politiků.²⁷ Platnost a užitečnost rozdílu však není taková, že by nemohly být zahrnuty do zde předložené typologie, kdyby bylo k vypracování poskytnuto více prostoru.

To, že typů je tolik, může vyprovokovat opačnou námitku, trochu v Pirandellově duchu, zhruba říkající, že tyto typy by měly být zahrnuty pod nějakou obecnou integrující teorii. Obávám se, že toto by byla námitka Ernesta Gellnera. Je to proto také dobrá příležitost k návratu k jeho teorii. V podstatě není těžké uvidět, jak by se dalo množství tříd zmenšit. Určitého výsledku se dá dosáhnout tak, že se rozšíří pojem nacionalismu ve vývoji industrialismu, a tak se zahrne kapitalistický vývoj, který dodal materiál pro nacionalismus risorgimenta. Ještě lepší, podle mého názoru, by bylo vzít pojem omezené možnosti pohybu, chápaný jako určité ponížení, a říci, že to je jedna ze základních složek vývoje průmyslu.²⁸ Tato linie je v základu Gellnerova nejlepšího a opravdového pokusu o vytvoření obecné teorie nacionalismu – to jest druhé a obecnější teorie, která netrpí funkcionalismem typu školy průmyslové společnosti, k níž se Gellner v určité míře přiklání.²⁹ Přesněji řečeno, toto spojení je pro něj důležité, protože jinak by se tento způsob vývoje průmyslové společnosti mohl odehrávat i ve velkých impériích: nemusel by na sebe brát formu nacionalismu. Činitelé v této kategorii se snaží modernizovat nezávisle na metropolích, které potlačují jejich vloh, a někdy i proti nim. Tímto chci říci, že se Gellner zabývá svým českým původem, tak jako i zkušeností ze

26) [Plamenatz 1976]. O tomto eseji pojednává Gellnerův článek „L'avvento del nazionalismo, e la sua interpretazione.“ [Gellner 1993] Gellnerovy argumenty se velmi podobají argumentům Theodora Schiedera z práce *Der Nazionalstaat in Europa als Historisches Phänomen*.

27) Za tento nápad vděčím Włodkovi Wesołowskému.

28) Ponížení je také s určitostí částí latinskoamerického nacionalismu, který však postrádá modernizační impuls. Obchodní nacionalismus, níže diskutovaný, je také náchylný k poukazování na takové pocity, přestože jeho vnější forma se zdá více věčná.

29) Tato obecná teorie je nejlépe podaná v Gellnerově *Thought and Change* [1964], kteroužto knihu pokládám obecně vzato za přesvědčivější než jeho pozdější *Nations and Nationalism* [1983].

severní Afriky, a že byl v tomto bodě neprávem kritizován, byl-li považován jen za teoretika vývoje průmyslu.

Smysl tohoto typu integrujícího argumentu je jasný, a mám na mysli i další důvody proč se vyhýbat dogmatismu ohledně mých vlastních pojmů. Za prvé, je nám nyní jasné, že typy znázorňují do jisté míry stadia, s tou výhradou, že například vývoj nespolečenské společnosti je ojedinělý a dále ho nepoužívám. Za druhé, brzo možná uvidíme, že integrální nacionalismus v současném světě ztrácí své ostří, protože jeho snaha o etnickou homogenitu nemusí být svázána s ekonomickým merkantilismem – ani se nezmocňuje snadno politiků natolik, že by byli nuceni nebrat v úvahu skutečnost nadnárodního společenství. Přesto však nemám za to, že by vývoj nespolečenské společnosti, revoluce shora, touha a strach posvěcené příležitosti a integrální nacionalismus unikly integrujícímu argumentu výše naznačenému.³⁰ Dávám přednost svým typům nacionalismu na fenomenologickém základě: mými příklady jsou velmi různorodí lidé a myslím, že by se v jedné společnosti necítili příliš příjemně. Není však ani záhodné, ani nutné nechat věci tak, jak jsou. Dají se vysledovat určité rysy společné všem představeným typům: výklad se zakládal více na faktorech politických, zabývajících se státem a režimem, než na faktorech společenských.

Můžeme začít tím, že zdůrazníme, že Gellnerův trinitární pohled na dějiny lidstva je příliš jednoduchý: je příliš ekonomickým materialistou, takřka inverzním marxistou, ve své představě, že dějiny jsou strukturovány jednoduše vývojem od sběračství a lovu, přes zemědělství až k modernímu průmyslu – ačkoliv i tyto síly byly bezesporu mocné [Gellner 1988]. Přesněji řečeno, jsou dva způsoby, jimiž se novověk dá vidět jako předzvěst moderního průmyslu. Za prvé, v Británii se rozšířily vztahy občanské společnosti v důsledku obchodní revoluce, která předznamenala příchod epochy průmyslu. Za druhé, multipolární soutěž států vznikla v epoše agrární a přelila se i do éry průmyslu:³¹ nebyla to nikdy jen nadstrukturní záležitost, schopní ovlivňovat a utvářet dějiny hospodářství a společnosti.³² Nacionalismu jasně záleželo na státech. Dlouhým procesem se vytvořily v severozápadní Evropě národní státy a územně zakotvené společenské vztahy. Snad ještě významnější byly fiskální potřeby států, stále válčících, které vedly k touze po reprezentaci, která pak povzbudila národní citění. Síly občanské společnosti, ponechané samy sobě, nemají tendenci k politickým činům. Záleží na jejich propojení se zájmy státu.

Povaha režimu má však alespoň tak velký dopad jako stát. Víme, že pracující třídy se na přelomu století lišily v úrovni militantnosti v závislosti na režimech, s nimiž přicházely do styku: přítomnost liberálního režimu měla za následek, že třídní konflikt byl spíše průmyslové než politické povahy, zatímco politické znemožnění autokracie a autoritářství soustřeďovalo pozornost na stát jednak pro jeho despoticou povahu, jednak

³⁰) Výjimečný esej Perry Andersona [nedat.], „Science, politics, disenchantment“, srovnává Gellnerův a Weberův přístup k nacionalismu a dospívá k závěru, že Gellnerův přístup je esenciálně funkcionalistický a neobjasňuje hrozivost, ke které má nacionalismus sklon, jako integrální část jeho definice.

³¹) Toto je jasně formulováno Anthony Wrigleym [1988]. Sociologie nacionalismu Benedicta Andersona se od Gellnerovy liší v tomto: záleží mu na nástupu tištěné kultury spíše než na vzestupu průmyslu *per se*.

³²) Pro kritiku Gellnera v tomto bodě viz John A. Hall [nedat].

protože nedovoľoval vytváření odborů.³³ Max Weber si tohle brzy uvědomil, a proto požadoval omezení vilémovského autoritářství. Ani kapitalisté, ani stát se nemusel nikterak obávat liberálního postupu vůči pracující třídě: čím více se tato třída cítila částí společnosti, tím méně pravděpodobná byla její radikalizace.³⁴ Stejný paradoxní princip – že otevřenost zvyšuje přichylnost – platí i o nacionalismu.³⁵ Obecná definice podaná na začátku pečlivě zaznamenala, že kulturní nacionalismus má tendenci se politizovat. Vlastně jsme viděli, že liberální varianta byla po ruce na habsburských územích. Kdyby byla bývala přijata, pravděpodobně by uspokojila rozhodující národy tím, že by respektovala jejich historická práva. Nacionalismus se nemusel zpolitizovat. Habsburové tuto možnost vyloučili, protože byli přesvědčení, že federalismus by podryl jejich geopolitické ambice. Mám ten dojem, že se v tomto bodě mýlili, stejně jako vilémovští politici, kteří si nepovšimli, že jejich pracující třída by se dala nejlépe kooptovat za pomoci reformy. Posílilo by se mocnářství přijetím liberální varianty, jak si myslel Masaryk? Očividně na tuto otázku nemůžeme odpovědět. Můžeme všemožně podpořit přijetí etiky teoretiků osmnáctého, spíše než devatenáctého století: politická libovůle vytváří mnohem více vzteku než společenská nerovnost. Lidé dávají přednost reformě před revolucí, možnosti mírové změny před nástrahami barikád.

Novodobé varianty

S první novodobou variantou jsme se již setkali jakožto s vývojem průmyslu, ale rozbor dopadu Spojených států v rámci jejich sféry vlivu v poválečné době může dále pomoci porozumění jeho povahy. Dekolonizující nacionalismus byl do jisté míry zakotven v americké nechuti vůči evropským mocnostem, která pramenila z ideologických a ekonomických důvodů. Toto jasně uspišilo zánik kolonií Holandského království, a nebylo to bez vlivu ani v případě Británie. Nicméně, logika situace si vyžadovala dekolonizaci. Impérium se stávalo nákladným v okamžiku, kdy bylo nutné užívat evropských vojenských jednotek, což byl případ i poměrně malých povstání. Britové, jakmile ztratili indickou armádu, toto pochopili takřka okamžitě a předali území skupinám, o jejichž nárocích zastupovat „národ“ často věděli, že jsou prostě směšné. Oproti tomu Francouzi bojovali déle a úporněji a dokonce snili i o větší Francii, v jejímž rámci by byla umožněna modernizace. Jedno z nejpůsobivějších a nejvlivnějších logických cvičení Raymonda Arona – dokazující, že taková politika by vedla k podstatnému snížení životní úrovně v samotné Francii – prakticky tuto iluzi ukončilo [Aron 1957]. I přesto následné osudy těchto nových států byly hluboce ovlivněny podmínkami amerického systému. Světová velmoc byla po většinu poválečného období mimořádně konzervativní. Zcela mimořádná pocta byla vzdávána normám suverenity, což mělo za důsledek, že velmi málo hranic bylo posunuto; jestliže Spojené státy tyto normy dodržovaly, pak to samozřejmě bylo i k užtku samotných postkoloniálních států. Tímto nechci popírat, že Spojené státy se někdy srovnávaly se postkoloniálním světem dost uboze. Pravidla mezinárodního trhu, na nichž trvaly, pomáhaly mnohem více zemím již rozvinutým než rozvojovým [Ruggie 1982]. Důležitější ale je, že Spojené státy byly

³³) K tomto tématu je velké množství literatury. Viz, mezi jiným, i [Geary 1984, McKibbin 1990, Mann 1993, Katznelson and Zolberg 1987 a McDaniel 1988].

³⁴) Weber své názory vyjádřil zvláště jasně ve válečných poznámkách k historické sociologii vilémovského Německa [Weber 1978: 1391].

³⁵) Tento postřeh je centrální v [Mann 1993].

náchylné k potlačování nacionalismu, jako by to byl komunismus. Proto uvízly ve Vietnamu a smířily se raději s Ajatolláhem Chomejním než s Mossadekem. Přesto se dá v širším dějinném kontextu říci, že Spojené státy mají raději obchod než hrdinství a že jejich impérium je nyní takřka výhradně neteritoriální. Volně řečeno, třetí svět je spíše přehlížen než vykořisťován.

To, že Spojené státy byly a jsou jasným a jediným hegemonem kapitalistické společnosti, mělo rozhodující dopad na státy vyspělého světa [Hall 1994, kap. 3 a 4]. Obchod zcela běžně vystřídá hrdinství, ekonomické ambice váží víc než geopolitické sny. Některé merkantilistické triky se ještě praktikují Japonskem a v těchto dobách nejistoty ještě více Evropským společenstvím, ale jsou to více těžkosti politické ekonomie našeho světa než katastrofy hrozící jej pohltnout. Situace je přesně opačná než mezi válkami: podstatná stabilita geopolitického uspořádání umožňuje mnohé kompromisy ve sféře ekonomické. Je snad možné, že tento postupný zánik ekonomického imperialismu zamezí oživení integrálního nacionalismu, ale je také nepochybné, že americký systém přispěl i internacionalizaci klíčových elit – které již rozhodně nejsou omezovány nacionalistickými nátlakovými skupinami. Ale soustředění na zavedené státy by se nemělo přehánět, aby neodvedlo naši pozornost od konečného a zásadně nového druhu nacionalismu, to jest od nacionalismu obchodního. Nejodvážnějším teoretikem tohoto typu je Tom Nairn, ale i nedávné argumenty Hudsona Meadwella ukazují stejným směrem [Nairn 1977, Meadwell 1993]. Tento obchodní nacionalismus je nový tím, že se snaží o separaci vyspělých oblastí. Nairn zdůrazňuje, že tento nacionalismus má velkou šanci na úspěch tehdy, když je pravděpodobné, že daný region bude ekonomicky prosperovat: tak například šest hrabství Severního Irska si nijak nepřeje být ochuzeno spojením s chudými katolickými rolníky, a podobně španělští Baskové a snad i severní Itálie si přejí chránit své ekonomické zájmy. Představitelem tohoto typu nacionalismu je vůdce *Parti Québécois*, Jacques Parizeau, jehož strategie spočívá v přesvědčování quebecanů, že by se jim bez zbytku Kanady vedlo lépe. Pravděpodobný úspěch tohoto typu nacionalismu se dá jen těžko předvídat. Viděli jsme jen velmi málo států, které by opustily liberální systém, a zmenšená geopolitická potřeba centralizovaných a unitárních států umožňuje zavedení federálního uspořádání či zřízení zahrnujícího různé společnosti, čímž se zmenší možná nespokojenost s daným stavem.³⁶ Toto se snad podařilo ve Španělsku, ale určitě ne ve Skotsku, kde neexistence místního sněmu měla za následek, že většině obyvatel po léta vládli lidé nepocházející ze stejné kultury. Ale ekonomické změny mohou zvýšit šance takového nacionalismu na úspěch tím, že se zmenší náklady, které by s sebou taková změna přinesla. Jestli má pravdu Adam Smith, pak zmenšení velikosti trhu zvyšuje blahobyť: když je možné separovat se a zůstat přitom zapojen do širšího trhu, tak jako se to děje v Evropě, ale zatím nikoliv v Africe, pak obchodní nacionalismus začíná vypadat slibně. Ale i když se toto děje, je důležité si uvědomit, že to nemá obecný a zásadní význam. Zdá se nepravděpodobné, že by politická demokracie a otevřený trh mohly být tímto typem nacionalismu ohroženy.

Žádný přehled nacionalismu nemůže nezmínit dvě nastávající situace – jednu zjevnou, ale druhou potenciálně snad ještě významnější, které jsou těžko pochopitelné a ze kterých by mohl vzejít nový typ nacionalismu. Před první z těchto situací je postaven postkomunistický svět, před druhou mnohé z postkoloniálních států.

³⁶) Za toto vděčím Michaelu Mannovi.

Při pohledu do minulosti je zřejmé, že bolševici pokračovali v práci carů a oddělili tak budování národa, které je proto nyní mnohem vyhrocenější a rozhodnější. Postkomunistická situace je složitá a zdá se být pozoruhodnou směskou starých a nových faktorů. Je mnoho pravdy na tom, že nacionalismus se v této části světa, zvláště pak v Jugoslávii, stane velmi nebezpečný. Uvědomme si, že národy tam byly tvořeny *ab initio*, to jest spíš z rolnické základny než na základě již vyspělé kultury. Národy bývalého Sovětského svazu byly vždy náchylné k nacionalismu, protože imperiální systém, který jim vládl, byl veden Rusy – jejichž plenění se netýkalo jen sféry politické a hospodářské, ale i ekologické [Khazanov 1993]. Tyto dva příklady jsem vyzdvihnul, abych zdůraznil, že známý argument Juana Linze a Alfreda Stepana, že včasné volby by bývaly zabránily rozpadu Sovětského svazu a Jugoslávie, tak jako mu zabránily ve Španělsku, je prostě přehnaný [Linz and Stepan 1992]. Je zajisté pravda, že ani Gorbačov ani Milošević nevzali v úvahu potřebu okamžitých voleb, ale tito autoři nechápou závažnost příspěvku nenávisti. Nevidí zásadní a podstatný rozdíl mezi liberalizačním úsilím v socialismu a v kapitalismu. Liberalizace má mnohem menší šanci na úspěch v socialistických společnostech, protože v nich je velmi poničená struktura občanské společnosti [Bova 1991: 131-132]. Je vždy velmi pravděpodobné, že vakuum vzniklé zánikem socialistického záměru bude vyplněno nacionalismem. Je-li toto jedním novým rysem nacionalismu v postkomunistických společnostech, pak druhým je povaha některých vůdců. Je velmi nápadné, že bývalí komunisté neschopní úspěchu na trhu byli a jsou přitahováni nacionalismem na základě vlastního zájmu. Člověk má dojem, že Vladimír Mečiar, slovenský premiér, někdy stěží mohl věřit lstem, jichž sám používal.

Osud velké části světa zůstává otevřen. Původní skupina nástupnických států Sovětského svazu se zakládá na bývalých svazových republikách. Samozřejmě je velmi lehké poukázat na možnosti matrhoškového nacionalismu, to jest na proces, v němž jsou doposud úspěšné nové národní jednotky vystaveny separatistickým nárokům – takový proces by byl zřejmě nekonečný [Bremmer and Taras 1993, Szporluk 1992, *National...* 1992, Khazanov 1991 a „A Country...” 1993]. To, že tato varianta vypadá nejpravděpodobněji na severním Kavkazu, může mít souvislost s jasným integrálním nacionalismem Gruzie [Jones 1993]. Oproti tomu je matrhoškový nacionalismus v Rusku poněkud omezen Jelcinovým příklonem k demokracii: touha tuto cestu opustit je zdržována možností vyjádřit se. I tento faktor vysvětluje pozoruhodný úspěch Ukrajiny, která zahrnuje různá náboženství, jazyky i etnika v rámci jednoho státu [Krawchenko 1993]. Tato úvaha nás vede k závěrečné úvaze. Umírněná, federálnější a demokratičtější cesta je umožněna tím, že geopolitické rozpory byly omezeny a pod kontrolou již od konce druhé světové války. Kdyby se Rusko přiklonilo k hrdinství, pak by podpora mocností byla naprosto nutná. Takové státy by nebraly velké ohledy na potřeby svých vlastních menšin.

Zde nastiněné úvahy nás přivádějí k rozboru postkoloniální situace. Anthon Smith zajisté právem zdůrazňuje, že budování národa a státu bylo a je v postkoloniálních státech často velmi obtížné [Smith 1986b]. Nemusíme přijímat jeho kladné tvrzení – že evropské národy závisely na jednotném etnickém základě – abychom se přiklonili k náhledu, že neexistence sdílených politických dějin a existence tribalismu představují velký problém. Mimořádná stabilita, která byla následkem respektování zásady nevměšování – které se držely africké státy i za cenu přijetí Idi Amina – má již na kahánku. Přijetí této zásady mělo za následek mimořádně malé množství válek mezi státy třetího světa po roce 1945 – což nikterak nesnižuje počet civilních obětí občanských válek [Holsti 1993].

Následkem tohoto stavu je, že státy se často spokojovaly s pasivním ovládním rozličných složek a nesnažily se pochopit jejich společnosti. Ve strašném slova smyslu země třetího světa neválčily dost, nebo alespon nevedly dost válek toho správného typu. Jsou to pseudospolečnosti, ne národní státy [Jackson 1990]. Velmi potřebují posílení, aby mohly zavést základní pořádek, který my již máme za samozřejmost.

Tato úvaha naznačuje znepokojivý závěr. Vypadá to jako by se chystala změna světového řádu. Ze zásad suverenity a nevměšování se poněkud slevuje a je možné, že pravidla intervence, umožněná úmluvou velmocí, přicházejí na scénu. Z jedné strany je nutné to uvítat: díky nim se liberalismus stává reálnějším. Na straně druhé to ale nemusí být až tak skvělé. Je mnoho menšin, jejichž osud volá po zásahu: nejen bosenští Srbové, Palestinci a Kurdové, ale, podle jednoho nedávného výzkumu, i dalších alespoň 250 menšin je v současnosti ohroženo [Gurr and Scarritt 1989].³⁷ Kdyby se jim všem mělo umožnit utvoření národního státu, počet států na světě by se zdvojnásobil. Kromě toho mějme na paměti, že na světě je přinejmenším osm tisíc jazyků, z nichž většina by se dala využít pro nacionalistické nároky [Gellner 1983]. Bereme-li za bernou minci, že ne každý jazyk může mít stát, pak bychom měli uvažovat o rozumnosti strategie intervence, která může oslabit státy, které by měly být posíleny. Naštěstí máme kam se obracet pro poučení: rozpad Jugoslávie nás učí, že mezinárodní uznání státu by mělo přijít až v okamžiku, kdy tento zaručí mezinárodně přijatelná práva menšinám na svém území. Genscher toto v případě Chorvatska neučinil. Ale to je jen jeden problém. Dilema jako celek – mezi univerzálním liberalismem a zakládáním států, jejichž vytvoření může být nadějí pro celé lidstvo – je příliš složité, než abych ho, alespoň v této chvíli, mohl vyřešit.

Přeložila Anna Pilátová

JOHN A. HALL je profesorem sociologie na McGill University v Montrealu v Kanadě. Jako historický sociolog se specializuje na stát a nyní se zabývá především problémy nacionalismu. Je autorem studií *Powers and Liberties* (1986), *Liberalism* (1988) a *Coercion and Consent* (1994). Tento esej byl přednesen k osmdesátinám Barringtona Moora a otištěn v časopisu *Americké akademie umění a věd Dædalus*, vol. 122, no. 3 v létě 1993 s laskavým svolením autorovým.

Literatura

- Abercombie, Nicolas, Stephen Hill, Brian Turner 1988. *Sovereign Individuals of Capitalism*. Londýn: Allen a Unwin.
- „A Country of Countries.“ 1993. *The Economist*, 27. března 1993.
- Alter, Peter 1990. *Nationalism*. London: Edward Arnold.
- Anderson, Benedict 1983. *Imagined Communities*. London: Verso.
- Anderson, Benedict 1991. *Imagined Communities*. rev. ed. London: Verso.
- Anderson, Perry nedat. „Science, politics, disenchantment.“ In *Transitions to Modernity*, ed. by Hall and Jarvie.
- Armstrong, John 1982. *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Aron, Raymond 1957. *La tragédie algérienne*. Paris: Plon.
- Bethell, L. (ed.) 1987. *The Independence of Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.

³⁷) Tento přehled je citován Holstim [1993].

- Blanning, T. C. W. 1983. *The French Revolution in Germany: Occupation and Resistance in the Rhineland, 1792-1802*. Oxford: Clarendon Press.
- Bova, Russell 1991. „Political Dynamics of the Post-Communist Transition: A Comparative Perspective,” *World Politics* 44.
- Bremmer, Ian, Ray Taras (ed.) 1993. *Nations and Politics in the Soviet Successor States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Breuilly, John 1982. *Nationalism and the State*. Manchester: Manchester University Press.
- Brewer, John 1972. *Party Ideology and Popular Politics at the Accession of George III*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carr, Edward Hallett 1939. *The Twenty Years Crisis, 1919-1939*. London: Macmillan & Co.
- Chickering, Roger 1984. *We Who Feel Most German*. Boston, MA: Allen & Unwin.
- Clausewitz, Carl von 1976. *On War*. (přel. Michael Howard a Peter Paret) Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Colley, Linda 1992. *Britons: Forging the Nation 1707-1837*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Crone, Patricia 1990. *Pre-Industrial Societies*. Oxford: Basil Blackwell.
- Curtis, Michael 1959. *Three Against the Third Republic*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Eley, Geoffrey 1980. *Reshaping the German Right*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Eley, Geoffrey 1981. „Some thoughts on the nationalist pressure groups in Imperial Germany.” In *Nationalist and Racialist Movements in Britain and Germany before 1914*, ed. by Paul Kennedy and Anthony Nicholls. London: Macmillan.
- Geary, Dick 1984. *European Labour Protest 1848-1945*. London: Methuen & Co.
- Gellner, Ernest 1964. *Thought and Change*. London: Weinfeld & Nicholson.
- Gellner, Ernest 1973. „Scale and Nation.” *Philosophy of Social Sciences* 3.
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Gellner, Ernest 1988. *Plough, Sword and Book*. London: Collins Harvill.
- Gellner, Ernest 1991. „Nationalism and Politics in Eastern Europe.” *New Left Review* 189.
- Gellner, Ernest 1992. „Nationalism reconsidered and E. H. Carr.” *Review of International Studies* 18.
- Gellner, Ernest 1993. „L'avvento del nazionalismo, e sua interpretazione. I miti della nazione e della classe.” In *Storia d'europa*, ed. Perry Anderson. Torino: Einaudi.
- Greenfeld, Liah 1992. *Nationalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gurr, Ted Robert, James R. Scarritt 1989. „Minority Rights at Risk: A Global Survey.” *Human Rights Quarterly* 11.
- Hall, John A. nedat. „Peace, peace at last?.” In *Transitions to Modernity*, ed. by Hall and Jarvie.
- Hall, John A. 1985. *Powers and Liberties*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hall, John A. 1993. „Understanding States.” In *The State*, ed. by John A. Hall. London: Routledge.
- Hall, John A. 1994. *International Orders*. Oxford: Polity Press. (v tisku)
- Hintze, Otto 1975. „Military Organization and the Organization of the State.” In *The Historical Essays of Otto Hintze*, ed. by Felix Gelbert. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hirschman, Albert 1970. *Exit, Voice and Loyalty*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hirschman, Albert 1991. „Exit, Voice and the Fate of the German Democratic Republic: An Essay in Conceptual History.” *World Politics* 45.

- Hobsbawm, Eric nedat. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holsti, Kalevi J. 1991. *Peace and War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holsti, Kalevi J. 1993. „Armed Conflicts in the Third World: Assessing Analytical Approaches and Anomalies.“ Přednáška přednesená na McGill University v březnu 1993.
- Hroch, Miroslav 1985. *The Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackson, Robert H. 1990. *Quasi-states: Sovereignty, International Relations, and the Third World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jászi, Oszkar 1961. *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, IL: Chicago University Press.
- Jones, Stephen 1993. „Georgia: a failed democratic transition.“ In *Nations and Politics in the Soviet Successor States*, ed. by Ian Bremmer, Ray Taras. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaiser, David 1990. *Politics and War, Part three*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Katznelson, Ira, Aristide Zolberg (ed.) 1987. *Working Class Formation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Khazanov, Anatoly 1991. *Soviet Nationality Policy During Perestroika*. Virginia: The University Press of Virginia.
- Khazanov, Anatoly 1993. „The Collapse of the Soviet Union.“ *Nationalities Papers* (v tisku).
- Krawchenko, Bogdan 1993. „Ukraine: the politics of independence.“ In *Nations and Politics in the Soviet Successor States*, ed. by Ian Bremmer, Ray Taras. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lemberg, Eugen 1964. *Nationalismus*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Linz, Juan J., Alfred Stepan 1992. „Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union, and Yugoslavia.“ *Daedalus* 121.
- Lynch, John 1973. *The Spanish-American Revolutions: 1808-1826*. New York: W. W. Norton.
- Lynch, John 1987. „The origins of Spanish American independence.“ In *The Independence of Latin America*, ed. by L. Bethell. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael 1984. „The Autonomous Power of the State: Origins, Mechanisms and Results.“ *European Journal of Sociology* 25.
- Mann, Michael 1986. *Sources of Social Power, Volume One: From the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael 1992. „The Emergence of modern European nationalism.“ In *Transition to Modernity*, ed. by John A. Hall and Ian Jarvie. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael 1993. *Sources of Social Power, Volume two: The Rise of Modern Nations and Classes, 1760-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Masur, Gerhard 1969. *Simon Bolívar*. Albuquerque, NM: University of New Mexico Press.
- Max Weber: Selections in Translation* 1978. Ed. by Walter Garrison Runciman. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mayal, James 1990. *Nationalism and International Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McDaniel, Tim 1988. *Capitalism, Autocracy and Revolution*. Berkeley, CA: University of California Press.
- McKibbin, Ross 1990. *The Ideologies of Class*. Oxford: Oxford University Press.
- Meadwell, Hudson 1993. „The Politics of Nationalism of Quebec.“ *World Politics* 45.
- Merquior, José 1981. „Politics of Transition.“ *Government and Opposition* 16.

- Mill, John Stuart 1861. *Representative Government*. London: Oxford University Press.
- Mommsen, Wolfgang 1984. *Max Weber and German Politics 1890-1920*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Mommsen, Wolfgang 1990 „Varieties of the Nation State in Modern History: Liberal, Imperialist, Fascist and Contemporary Notions of Nation and Nationality.“ In *The Rise and Decline of the Nation State*, ed. by Michael Mann. Oxford: Basil Blackwell.
- Moore, Barrington 1966. *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston, MA: Beacon Press.
- Nairn, Tom 1977. *The Break-up of Britain*. London: New Left Books.
- National Processes in the USSR: Problems and Trends*. 1992. USSR Academy of Sciences. Moscow: Nauka.
- Nolte, Ernst 1965. *Three Faces of Fascism*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- O'Boyle, Linda 1970. „The problem of an excess of educated men in Western Europe, 1800-1850.“ *Journal on Modern History* 42.
- Paret, Peter 1976. *Clausewitz and the State*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pederson, Susan 1991. „National Bodies, Unspeakable Acts: The Sexual Politics of Colonial Policy Making.“ *Journal of Modern History* 63.
- Plamenatz, John 1976. „Two Types of Nationalism.“ In *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*, ed. by Eugene Kamenka. London: Edward Arnold.
- Ruggie, John G. 1982. „International regimes, transactions and change.“ *International Organizations* 36.
- Schama, Simon 1977. *Patriots and Liberators*. New York: Alfred A. Knopf, Inc.
- Schieder, Theodor 1964. *Der Nazionalstaat in Europa als Historisches Phänomen*. Cologne: Westdeutscher Verlag.
- Sked, A. 1981. „Historians, the nationality question and the downfall of the Habsburg Empire.“ *Transactions of the Royal Historical Society* 31.
- Sked, A. 1989. *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815-1918*. London: Longman.
- Smith, Anthony D. 1984. „Ethnic persistence and national transformation.“ *British Journal of Sociology* 35.
- Smith, Anthony D. 1986a. *The Ethnic Origin of Nations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Smith, Anthony D. 1986b. „State-Making and Nation-Building.“ In *States in History*, ed. by John A. Hall. Oxford: Basil Blackwell.
- Sombart, Werner 1915. *Händler und Helden*. Leipzig: Duncker und Humblot.
- Staniszki, Jadwiga 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Strange, Susan 1987. „The Persistent myth of lost hegemony.“ *International Organisation* 41.
- Szporluk, Roman 1992. „The National Question.“ In *After the Soviet Union*, ed. by Timothy J. Colton and Robert Legvold. New York: W. W. Norton & Co.
- Taylor, Alan J. P. 1948. *The Habsburg Monarchy 1809-1918*. London: H. Hamilton.
- Tilly, Charles 1990. *Coercion, Capital and European States, A.D. 990-1990*. Oxford: Basil Blackwell.
- Watkins, Susan Cotts 1991. *From Provinces into Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Weber, Eugen 1962. *Action Française*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Weber, Eugen 1979. *Peasants into Frenchmen*. London: Chatto & Windus.

- Weber, Max 1978. „Parliament and Government in a Reconstructed Germany.“ In *Max Weber, Economy and Society*, přel. G. Roth a C. Wittich. Berkeley, CA: University of California Press.
- Wrigley, Anthony 1988. *Continuity, Chance and Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zhao, Den-xin, John A. Hall 1993. „State Power and Patterns of Late Development,“ *Sociology*.

Původy konstruktivistické teorie národa*

NICHOLAS STARGARDT**

University of London, Velká Británie

Origins of the Constructivist Theory of the Nation

Abstract: The notion of nation as a contingent entity, the result of social and political construction, is not new: indeed, it can be traced back to the political and cultural ferment of Vienna at the turn of the century. In that context, a number of outstanding intellectuals, deeply critical of the Hapsburg regime, as well as of its break-away nationalist opponents, proposed various federalist programmes to save the empire by transforming it into a multinational democracy. This paper argues that these fin de siècle debates remain interesting for three reasons: First, their various federalist schemes sought to resolve the nationalisms of 'mixed' population areas, without the ethnic cleansing which unleashed so much suffering during the three decades the followed the first world war. Second, the range of theoretical explanations which Bauer and, following him, Weber developed to explain the rise of nationalism exactly prefigures the 'modernising' theories of, for instance, Ernest Gellner and Eric Hobsbawm. Thirdly, this particularly Hapsburg blending of Marxist and liberal sociological ideas is very different from the response of both liberals and socialists to questions of national identity in other parts of Europe at this time. The shift away from both the French and German intellectual culture with which Vienna and Prague were imbued, marked the first of a continuing series of East Central European contributions to the understanding of nationalism.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 2: 169-185)

Mnoho lidí se domnívalo, že pád Romanovců povede k rozpadu ruského impéria stejně jako pád Habsburků v listopadu 1918 fakticky znamenal kolaps Rakousko-Uherska. Ale následovníci Romanovců obnovili jejich rozsáhlá území pod ideologickou vizí o vzniku nadnárodního federálního státu. Bolševici nebyli ani původci tohoto konstitučního konceptu, ani jím v předrevolučním období nebyli zrovna nadšeni. Mnohonárodní stát a s ním spojené principy jako kulturní nezávislost a federalismus byly myšlenky, silně, i když také neúspěšně podporované rakouskými sociálními demokraty. Zajisté, bolševici ani rakouští sociální demokraté neměli na tyto myšlenky monopol. V polovině osmdesátých let devatenáctého století, ukrajinský federalista M. P. Dragomanov začal sestavovat program pro reformu carského impéria, který by, jak doufal, zahrnoval iredentistický nacionalismus. V roce 1906 jeho spisy nadšeně objevil Max Weber [Mommsen 1984: 56-58, Beetham 1985: 130]. Rakouští sociální demokraté ale obhajovali ve střední Evropě na přelomu století soudržnost a náboženskou shodu, se kterou prosazovali federální uspořádání. Toto je jejich program a myšlenky, o jejichž hlubší odkrytí usiluje tato stať.

*) Dokument byl publikován v *Colloquium on Nations and the End of Empires* 28. května 1993, v Center for History and Economics, King's College, Cambridge, UK.

©Nicholas Stargardt 1993.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Nicholas Stargardt, Department of History, Royal Holloway College, University of London, United Kingdom. Fax 0044 1784 434 455.

Rakouští sociální demokraté vycházeli z předpokladu, že obyvatelstvo střední a východní Evropy bylo – vypůjčeno ze slovníku etnického nacionalismu – příliš „smícháno“, než aby bylo schopno vytvořit nezávislé národní státy bez násilností a bezpráví. Jak jeden z nejpublikovanějších spisovatelů zdůraznil v roce 1908:

„Pouze ti mohou praktikovat sebeurčení, jejichž „sebe“ tvoří homogenní entitu. Jinak řečeno, sebeurčení se změní v opak, v nadvládu jednoho nad druhým, autonomie se promění v heteronomii, vláda nad sebou v ovládnání cizinců, sociální blaho v politický boj.“ [Renner 1908: 407, cit. podle Hoffmann 1988: 428]

Polarizace a násilí, kterými se vyznačovaly porodní bolesti nástupnických států, měly svůj původ v Brest-Litevsku, St. Germain a Versailles, a dostatečně a tragicky potvrzovaly tuto klinickou diagnózu. Existují ještě velké maďarské menšiny v Rumunsku a na Slovensku. Jestliže maďarští politici se dostatečně vyvarovali tohoto potencionálního zdroje populistické legitimacy, tak možná proto, že se nemusí dívat daleko po Dunaji, aby viděli hrozné následky způsobené nekontrolovatelnými národnostními konflikty.

Když se rozpadl Sovětský svaz, patnáct nástupnických republik se shodovalo jen velmi volně s panující „etnickou“ představou patnácti národů. Více než 30 % obyvatel Estonska, Litvy, Moldavska, Gruzie, Uzbekistánu, Turkmenistánu a Kirgízie bylo podle sčítání lidu v roce 1979 jiné národnosti. Kazaši představovali pouhých 36 % obyvatel své vlastní republiky [Smith 1990: rejstř. 2, tab. 3, s. 365]. V době největších extrémů nařídil Stalin masové deportace Čechů, Balkarů, Tatarů, Ingušů, Kalmyků, karašských a volžských Němců. Ale dávno před druhou světovou válkou bylo občany sovětských republik manipulováno s cílem zabránit národní homogenitě, některé nechvalně známé případy se odehrály na Kavkaze. Poválečné trendy regionální migrace jen obnovily rozptylování populace a kultur.

Nerušit sovětské občany tak získali právo na vzdělání a úřední jednání ve svém národním jazyce pouze v republikách označovaných za jejich nebo autonomních kulturních oblastech, což vedlo školsky řečeno k „rusifikaci“ Nerušů sídlících mimo své domovské republiky [Connor 1984: 315]. Jakkoli asimilační a centralizační byl úmysl sovětských úředníků, pravdou zůstane, že ani oni nemohli vymyslet všechny nacionalistické konflikty, které vybuchly dodatečně. Nicméně nedostačující sovětská realizace principů kulturní autonomie se vyděluje od jiných známek stalinistické politické praxe, jakými byly masové deportace obyvatelstva, nucená práce a masové vraždy.

V období před rokem 1917 byla myšlenka kulturní autonomie a nadnárodní federace velmi zatracována Leninem i Stalinem. Pečlivé čtení Leninových projevů o národnostní otázce neprozrazuje jenom absenci jakékoli přesné teorie národa, ale, až do roku 1919, optimistické propočty, které slibují odloučení práv národů od principů moci, naopak brání jejich praktické realizaci [Connor 1984: 28-50, Lenin 1975: 567-617, Luxemburg 1976]. Ve stejném duchu bylo možné, že Stalin přesvědčen Leninem, aby roku 1912 odešel do Vídně s cílem studovat a kritizovat austromarxistická federalistická schémata, srovnával je jedovatě s čistokrevným nacionalismem:

„Národní nezávislost předem předpokládá integritu nadnárodního státu, kdežto sebeurčení přesahuje tuto integritu... Sebeurčení vybavuje národ suverenními právy, kdežto národní autonomie mu pouze dává kulturní práva...“ [Stalin nedat.: 31]

V každém případě to, co zbylo ze zájmu o tuto polemiku, není ani tak Stalinova teorie národa – jestliže někdo může vyznamenat jeho traktát tímto termínem – jako skutečnost

že později přenesl do praxe některé z ústředních principů, které zde odmítal, federalismus a národní kulturní autonomii; typicky bez nepřetržitého honosení se nadřazeností sovětské praxe v udržení jednoty nadnárodního státu nad neúspěšným austromarxismem a rozkladem Rakousko-uherského imperia [Ibid.: 85].

Od roku 1897 a dále, „národnostní otázka“, jak byla nazývána, v rakouské politice dominovala. V létě a na podzim 1897 vypukly větší krize. V pozdním listopadu blokovaly na několik dní davy ulici Ringstrasse ve Vídni, zatímco v parlamentu jeho němečtí, čeští a polští členové začali pískat a museli být vyvedeni z budovy za pomoci policie. Toto pobouření bylo spuštěno otázkou *Amtssprache* (úředního jazyka), oficiálním jazykem vnitřní komunikace na úřadech. S centralizovanou a kvaziabsolutistickou formou vlády, se stávajícím přijímáním do státních služeb, se stal jazyk, v němž měla být vnitřní správa vedena, ohniskem tížadosti univerzitních studentů a vyvolal také vášně mezi vzdělanými Čechy, přestože pro ně již nebylo těžké němčině rozumět. Konkrétně šlo o námitky proti tomu, aby se němčina stala oficiálním prostředkem pro vnitřní správní rozhodování v Čechách. Hrabě Badeni, polský aristokrat, který projevil zhoubnou zálibu v kombinování vládních dekretů s reformistickými tendencemi, už při svém ustavení předsedou vlády v roce 1895, vyzkoušel urovnání dlouhotrvajících českých výzev po rovnosti. Předcházející vláda vždy akceptovala, že by měla komunikovat s veřejností v obou jazycích – česky a německy. Ale Badeniho rozhodnutí uznat češtinu a němčinu za rovnoprávné jazyky v korunních zemích Čechy a Morava kromě jiného stanovovalo, že všichni úředníci by se do roku 1901 měli naučit oba jazyky. Tím okamžitě zavalil naději, že prosazení němčiny v úředním jednání bude odstraněno.

Pangermáni z *Deutschnationaler Verein* a němečtí liberálové byli rozzuřeni tak zjevnými ústupky českým nacionalistům a pustili se do šest měsíců trvající dlouhé kampaně v německých částech Čech, okamžitě vyvolávající kontrakampaň u mladého českého hnutí. V Praze se střídaly demonstrace a protidemonstrace. Badeniho spoléhání na politickou podporu konzervativních velkoagrárních zájmů a jeho rvavá neúcta k parlamentním procedurám ho nakonec oddělily od největších německých rakouských stran – křesťanských socialistů (katolická prozemědělská a malá obchodní strana, podobně, ale spíš konzervativnější než německá centristická strana) a sociálních demokratů (strana postavená také na německví). Tváří v tvář takto sešikovaným lidovým silám císař Badeniho odvolal. Ten byl následován celou řadou slabých ministrů, kteří se také snažili, zvláště v roce 1900 a 1903 za Körbera a v roce 1909 za Bienerta, přinést nějaký druh jazykových reform. Jak Badeniho, tak i jejich návrhy byly blokovány v parlamentu, a tak reformy neměly úspěch. Také oni se jako Badeni uchýlili k úřední libovůli, aby mohla pokračovat každodenní činnost vlády [Kann 1950: 200-206, Brügel 1923: 318-343, Mommsen 1963: 266-294¹].

Odehrávalo se to v neslibné situaci, kdy účast lidu na vysoce nerovných formách zastoupení v politickém životě teprve začínala. Rapidně se zvyšující městská populace, masový rozvoj denního tisku, rozšiřování železniční sítě a průmyslový rozvoj – to všechno hrálo svoji roli v této změně, třebaže přesné stanovení významu této role nechávám na historických přítomnosti. Ale sotva bude náhodné, že nacionalističtí politici byli nejhlasitější v Čechách, v průmyslovém srdci císařství, které bylo v roce 1867 za kompromisu mezi německými a maďarskými vůdci vynecháno. Stejně jako v Německu,

¹) Mommsen bohužel nikdy nepublikoval slibovaný druhý svazek této práce, v němž se měl věnovat myšlenkám Karla Rennera a Otto Bauera z období let 1907-1918.

také v německém Rakousku 1890 bylo vidět zastínění starších šlechtických stran stejně jako liberálů novými stranami populistickými, pangermány, křesťanskými socialisty a sociálními demokraty. V českých oblastech mladočeši nahradili staročechy, kteří zdařile spolupracovali s konzervativním režimem. Po debaklu roku 1897 se separatističtí mladočeši ocitli na paletě soupeřících skupin, napadajících je z obou stran, včetně realistů T. Masaryka, kteří stáli někde mezi nimi a sociálními demokraty. Následujícím zavedením všeobecného mužského hlasování do Říšské rady v roce 1907 se křesťanští socialisté a sociální demokraté stali největšími stranami. Ale jak rozliční pozorovatelé a účastníci poznamenali, populární politici byli nacionalistickými politiky, nevyužívajícími skutečnou výjimečnost sociálních a ekonomických problémů ve jménu něčeho jiného. Kde liberální nacionalisté v Itálii a Německu překonali partikularismus s cílem vybudovat centrální stát, v Rakousku sjednocení nacionalisté stále více narušovali centrální stát s cílem dokončit svůj partikularismus.

Během této konstelace se sociálně demokratická strana těšila nezáviděníhodné výjimečnosti jako jediná skutečně nadnárodní strana. Byla založena v zimě 1888-1889 v Heinfeldu spojením českých a německých dělnických organizací. Až do Badeniho krize nebyla tato nadnárodní identita popírána. Je pravda, že někteří z jejích vůdců německé národnosti byli velmi ovlivněni německým nacionalismem. Victor Adler a Engelbert Pernerstorfer pomohli koncipovat linecký liberální program z roku 1882, program, který jeden z dalších autorů, Georg von Schönerer – vůdce, který byl po svém obrácení označen Hitlerem za rádce a učitele nacionálního socialismu – okamžitě odcizil pro pangermánské hnutí. Ale takoví jako Adler, kteří se obrátili k sociální demokracii, opatrně spojovali úctu k německé *kultuře* s liberálními a demokratickými humanistickými hodnotami. A bylo to právě v tomto duchu liberálního univerzalizmu, když německé sociálnědemokratické a marxistické texty byly v devadesátých letech přeloženy do češtiny. Slovník třídní moci ještě, jak se doufalo, obsahoval nadnárodní identitu [Mommsen 1963: 155-180].

Ale nebyli to pouze sociální demokraté, kteří objevili nový řečnický repertoár. Od roku 1897 a dál byl slovu „zrada“ dán nový politický smysl, ne již zrada vládnoucího královského domu nebo rakouského státu, ale „zrada národa“. Čeští a němečtí sociální demokraté mohli v různých jazycích odpovědět na hledání sama sebe podobně prostřednictvím frází jako „internacionála nacionalistů“. Ale sousloví se nestalo populárním, snad proto, že jako „internacionála zbrojního průmyslu“ a „internacionála válečných štváčů“ postrádala idea obyčejné jádro rozeznatelné od vzájemného nepřátelství. Na přelomu století překročil národní konflikt vyšší politiku a otázku *úřední řeči* nebo *úředních předpisů*. Co se ale přihodilo, bylo určité ironické obrácení pozic. Němečtí nacionalisté, kteří byli nejhluchnějšími oponenty učících se Čechů, začali svůj křik obhajovat jako názory stoupajícího německého vlivu v Čechách a na Moravě, v této změně se některé české skupiny začaly domnívat, že by bylo lepší jednat o jednojazyčné administrativě spíše než o německých úřednících, kteří by stejně dobře mluvili česky [Kann 1950: 408-409²]. Jakkoli neochotně se sociální demokracie pozitivněji angažovala v „národnostní otázce“, obnovila tak sama o sobě základy třídní politiky.³

²) Jedním z prvních obhájců tohoto německého dvojjazyčného nacionalismu byl Bismarck.

³) Viz Krapkovo vyjádření k rozdělení české exekutivy v 1900 *Parteitag Graz* [1900 *Parteitag Graz*: 73, Mommsen 1963: 294-297].

Jednou z prvních obětí narůstajícího nacionalismu byl „rakouský patriotismus“. Nejméně od aliance s Německem v roce 1879, žádný politik, který kázal ctnosti centralismu, nebyl poslouchán slovanskými nacionalisty tak jako kázání ve prospěch německé nadvlády, ve prospěch pangermánů, na druhé straně byla rakouská budoucnost spojována s Německou říší [Reinhold 1910]. Pouze s lehkou ironií mohl Victor Adler v roce 1899 poznamenat: „Dnes jsme dosáhli v Rakousku bodu, kdy říci, že někdo je dobrý patriot, je největší urážka.“ [1899 *Parteitag Brünn*: 47, Mommsen 1963: 298] Vrcholy toho, co popsal jako despotismus smíchaný s nepořádkem, rovným dílem neschopný změn spravedlivých pravidel i nespravedlivých represí, opustily centrální stát a zavěsily se ve společenském vakuu [Protokoll... 1890: 43, Braunthal 1966: 215]. Po rozdělení císařství do dualistické monarchie roku 1867 pouze souvislá oficiální identita označovala rakouské země odvozeně od řeky, která je rozdělovala, maďarským územím a Cislajtánii.⁴

V tomto zjevném prázdnu státního patriotismu našli nyní rakouští sociální demokraté sami sebe tím, že se stali útočnými. První návrh, že by strana měla na roztržičnosti německého rakouského liberalismu a režimu ukazovat, jak by mohla realisticky a racionálně reformovat císařství, byl učiněn pod okamžitým dojmem Badeniho krizí. Jeho navrhovatelem byl Ludo Moritz Hartmann, prominentní historik, zabývající se středověkou Itálií, který vstoupil do sociální demokracie teprve v roce 1901. Hartmann si začal dopisovat s Maxem Weberem, z čehož vzniklo v té době neocenitelné intelektuální a politické spojení, které dosáhlo vrcholu během světové války a pokračovalo i v době Hartmannova působení jako velvyslance německého Rakouska v Berlíně v roce 1919. Známost s Weberem je téma, ke kterému se ještě vrátíme.⁵ Hartmannův fabiánský sklon k ústavní změně byl nadšeně podporován doyenem ortodoxního marxismu Karlem Kautským, původem z česko-německé pražské rodiny a vzdělaným ve Vídni v sedmdesátých letech devatenáctého století. Kautsky upozornil na nešťastnou paralelu, srovnávající rakouskou státní tendenci naléhavě potřebující podporu sociální demokracie překonat odstředivé síly nacionalismu a služby prokázané státu Radetzky v potlačení revolucí roku 1848 [Kautsky 1897]. Z Londýna okamžitě upozornil Eduard Bernstein svého starého přítele, že rakouské národnostní problémy momentálně nic nesvedou s konečnou krizí kapitalistického světa.⁶

V Rakousku většinou opatrný Victor Adler byl daleko uváženější v ochotném přijímání starého režimu bez prvních příznaků celospolečenské demokratické reformy. První a pravděpodobně nejlogičtější odezvou rakouské strany byla v roce 1897 vlastní reorganizace na federální úrovni přenášející většinu praktických organizačních otázek na své národní sekce. Jako hlavní program prvního spojeného předlitavského kongresu se dva roky poté dostala otázka národností.

⁴) Odvozené z německého Zisleithania, Předlitavsko, odpovídající poloze vůči řece Leitha; oficiální označení Rakouska vyhýbající se celkovému pojmenování a odkazující jednoduše na „země zastoupené v říšské radě“.

⁵) Hartmann, pseud. Verus [Hartmann 1896: 688]. Byl také jedním ze zakladatelů *Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, v roce 1893 s Carl Grünbergem a Stephanem Bauerem [Neue... 1965: 737, *Österreichisches...* 1959: 195-196]. Pro porovnání korespondence Weber-Hartmann viz [Mommsen 1984], zvláště poznámky ke kapitole 7 a 9.

⁶) Bernstein Kautskému, 10. 10. 1898. Kautského pozůstalost, D IV, F. 461, International Institute of Social History, citováno [Mommsen 1963: 303].

Politikou přijatou v Brně 1899 byl program pro transformaci Rakouska do „demokratické federace národů“. Sociální demokracie požadovala, aby „všechna autonomní území jedné národnosti vytvořila národně homogenní sdružení, které by mělo mít kompletní vlastní správu v národnostních záležitostech.“⁷ Tento program, jak řada historiků poznamenala, stál v přímé linii ústupu od formulací frankfurtského Říšského sněmu 1848-49 stejně jako od myšlenek dvou hlavních myslitelů druhé poloviny 19. století, Františka Palackého a Alberta Fischofa [Redlich 1920, Kann 1950, Geist-Lenya 1920]. Jak přiznal jeden z programově nejostřejších sociálně demokratických kritiků, historik a ekonom Otto Bauer, program „je v opozici vůči centralismu německé buržoazie stejně jako vůči federalismu korunních zemí, prosazovaného feudální šlechtou.“ [Bauer 1923: 61] Co se tím míní, zjistíme dále.

Konečné brněnské prohlášení trvá záměrně vágně na dvou tématech. Jedním bylo to, co program upejpavě nazýval otázkou „jazykového zprostředkování“, jinými slovy *Die Amtssprache*, kterou nevyřešil Badeni. Dodávám, že někteří méně senzitivní němečtí a rakouští delegáti nemohli tvrdit svým českým kolegům, že mezinárodní jazyk dělnického hnutí, třídní boj a sám kongres byly německé [1899 *Parteitag Brünn*: 80, 91]. Další nejasná oblast se dotýkala sfér kompetence národní a federální vlády. Původní návrh definoval národnostní záležitosti jako „lingvistické a kulturní“, pohled odmítnutý českým sociální lidem Němcem jako příliš omezený. On vyžadoval, aby byly ekonomické otázky rovněž postaveny na národnostních základech [Ibid.: 78-79]. Ale jak uvidíme, následující úvahy německých vůdců strany na toto téma se stále soustřeďovaly na oddělení sociálních a ekonomických otázek od národnostních.

V Brně se ozval jen jeden hlas ve prospěch toho, co by se fakticky mohlo stát dominantní sociálně demokratickou pozicí během příštího desetiletí.⁸ Tento alternativní pohled nabídl myšlenku, že národní autonomie by neměla být organizována na základě „populace žijící v jednom teritoriu, ale jako součet jedinců hlásících se k určité národnosti.“ (Wilhelm Ellenbogen, [Ibid.: 85]). Když se tento „osobnostní princip“ stal známým, byla to zcela nová konstituční myšlenka, která vtiskla punc rakouské sociální demokracii kolem roku 1900; nebylo na ní koneckonců také nic socialistického.

Ve skutečnosti byl vynálezcem „osobnostního principu“ veřejný zaměstnanec pracující v parlamentní knihovně, který se pokoušel smířit marxistickou sociologii s novokantovstvím, zajímal se o právo a pod dvojicí pseudonymů [Synopticus 1899; Springer 1902, 1904, 1906] publikoval několik článků o národnostní otázce. Díky svému zájmu na zachování a transformaci habsburského císařství v souladu se svými představami všeobecného práva a demokratického zastoupení se Karl Renner stal rychle jednou z vedoucích postav rakouské sociální demokracie [Renner 1949, Leser 1968, Hannak 1965].

Hlavním principem, kterým se Renner řídil, byla potřeba oddělení národa a státu. V jeho administrativním návrhu měly být národní funkce omezeny na vzdělání a kulturu,

⁷) [1899 *Parteitag Brünn*: 104 an.]. K austromarxistické diskusi k národnostní otázce viz [Mommsen 1963], také [Brügel 1923: 330-343; Schlesinger 1945: 210-247; Kogan 1949; Kann 1950 vol. 1: 103-8, vol 2: 154-178; Deutsch 1953]. Téměř všechny z těchto materiálů podávají růžový obraz sociálně demokratického federalismu bez zřetele na jeho německým nacionalismem ovlivněné elementy a bez ohledu na velmocenské politiky (probráno později v tomto článku.)

⁸) Brněnský program se svou typickou austromarxistickou tolerancí nebyl zrušen až do roku 1917 a potom pouze přitakal nevyhnutelnosti rozpadu habsburské monarchie [Bauer 1978].

protože stát by zacházel se sociálními a hospodářskými problémy stejně jako se společnými financemi, právem, obranou a zahraniční politikou. Obě – státní i národní – administrativy by měly být organizovány po federální linii. Stát by byl decentralizován do osmi „kulturně smíšených“, ale zeměpisně a ekonomicky celistvých regionů nebo *gubernií*. Národní asociace by byly uznány jako legální entity a odrážely by státní administrativu na každé úrovni. Ale zapsání do jejich seznamu by bylo osobní volbou. Tyto oddělené národní a státní instituce by se scházely na místní a federální úrovni. Při vytváření místních administrativních jednotek (*Kreis*) Renner zdůrazňuje mechanismus, který by spojoval „dobrých devět desetin Rakouska v jednotlivých jazykových oblastech. V nestejnorodém zbytku by se dvojí nebo trojitý systém kulturní administrativy musel aplikovat uvnitř stejného kraje – v Rennerově příkladě, německý Budweis a české Budějovice (nyní České Budějovice). Právě v takových případech státních a národních aktivit se předpokládalo striktní zachování oddělených národních sdružení omezených na kulturní záležitosti [Springer 1902: 147].

„Musíme,“ napsal Renner v pozdější práci, „zvýraznit na mapě dvojí síť. Musíme rozkrájet státní funkce. Musíme oddělit národní a politické záležitosti... Musíme zorganizovat obyvatelstvo dvakrát, jednou po linii národní, podruhé ve vztahu ke státu.“ [Springer 1906: 208]

V některých ohledech nebyly Rennerovy návrhy obecně nové a ani k nim nebyly námitky. Poznání, že žádný příděl národních práv nemusel sledovat jazykové a kulturní hranice spíše než historické a dynastické modely starých královských zemí, šlo zpátky k návrhům Františka Palackého, které napsal osudem pronásledovanému frankfurtskému sněmu v letech 1848-1849 [Geist-Lanyi 1920, Kann 1950: 27-39]. Naopak jiní čeští a polští nacionalisté trvali na obhajobě integrity zemí sedmnácti korun jako územní základně, z níž agitovali pro plnou národní nezávislost.

Právě ve Frankfurtu bylo evidentní, že německé návrhy k nastolení a posílení „krajů“ je základní jednotkou „národní autonomie“, obsahovaly skrytý centralizační záměr. Stejně tak jako by si mnozí současní evropští federalisté přáli přenést moc na regiony jako prostředky zeslabení síly národních států, tak i v Rakousko-Uhersku budované kraje byly viděny jako přirozeně podkopávající autonomii korunních zemí [Renner 1907, 1908].

Tomáš G. Masaryk, který založil a vedl Československou republiku, přijal mnoho federalistických myšlenek zastávaných sociálními demokraty v období před první světovou válkou [Hoffmann 1988, Schmidt-Hartmann 1984, Winters 1990]. Souhlasil s nimi v odmítnutí konceptu historických privilegií obsažených v pojmu českého státního práva (*Staatsrecht*). Jako sociální demokraté, i Masaryk a jeho mladý následovník, budoucí český ministr zahraničních věcí a prezident Edvard Beneš, chtěli transformovat předlitavské Rakousko do multinárodní federace. Beneš také přinejmenším podporoval koncept *Kreis* jako místa k oddělení oblastí se smíšeným obyvatelstvem minimalizující konflikty. Koneckonců Masarykova realistická strana a sociální demokraté souhlasili s tím, aby hlavní roli při demokratických a sociálních reformách hrál centrální stát. Kde čeští realisté fundamentálně nesouhlasili se sociálními demokraty bylo nahrazení územního dělení na základě starých korunních zemí Rennerovým „osobnostním principem“.⁹ Ale stejně je zde určitý stupeň pohybu rozeznatelný. Na kongresu „realistů“

⁹) Viz částečně [Beneš 1908]; lze pochybovat o tom, že by Beneš, který tehdy studoval v Paříži, nečetl žádnou Rennerovu knihu; viz [Hoffmann 1988: 431].

v roce 1912 pozměnili svůj program a přijali „osobnostní princip“ jako cestu k prosazení minoritních práv Čechů žijících mimo Čechy, zvláště ve velkých komunitách v Dolním Rakousku a Vídní [Hoffmann 1988: 425-426]. Ale v jejich plánu věci mohli být tito Češi pokládáni pouze za extrateritoriální doplněk zemí Koruny české, kterou nemohli nahradit. Rozdělující hranice mezi územím korunních zemí a místní kulturní autonomií kraje se stala prubířským kamenem rozdílů mezi těmi, které můžeme nazvat federálními nacionalisty a federálními centralisty.

Žádná skupina nechtěla pryč ze struktury Rakousko-Uherského císařství. Ovšem Beneš explicitně odmítal starý český separatistický program z důvodů, že „nikdo nemůže vážně myslet na založení českého státu, jestliže jedna třetina populace země (Němci v Čechách) bude proti tomu bojovat všemi prostředky“ [Beneš 1908: 258, Kann 1950: 212]. Obě skupiny rády našly sami sebe na konci první světové války ve vedení států, proti jejichž založení byli v předválečném období. V roce 1918 Renner publikoval konečnou verzi svého federálního řešení a 18. listopadu 1918 historickou shodou náhod se stal prvním kancléřem německého Rakouska, státu, jehož vytvoření se do konce stavěl na odpor [Renner 1918].¹⁰ Další ironií a v ještě horší situaci se ocitl, když se vrátil k moci jako představitel státu Druhé republiky pod tlakem sovětských ozbrojených sil v roce 1945, pravděpodobně na příkaz svého starého kritika v národnostní otázce Josefa Stalina [Hannak 1965]. Dvěma ministry zahraničí, kteří tlačili na mocnosti Dohody v St. Germain ohledně osudu sudetských Němců během léta 1919 byli Edvard Beneš a Otto Bauer [Crabités 1935].

V odmítání „osobnostního principu“ Masaryk a Beneš odmítali také úzkou definici národních zájmů, kterou se Renner a Otto Bauer snažil rozvinout ve zvláštním oddělení sociálních a ekonomických zájmů od těch národních.¹¹

Renner a ještě více Bauer si byli velmi dobře vědomi role, kterou by mohly hrát ekonomický zájem a třídní formace ve vývoji národů, a stejně si byli vědomi, že národní útlak by mohl zabránit ekonomickému rozvoji. Ale doufali, že by bylo možné omezit nacionalismus vymezením odlišných druhů zájmů do odlišných sfér. Metaforou, kterou Renner používal, bylo postavení náboženství v sekularizovaném státě, v němž je respektováno a tolerováno, a naopak se stává sice méně tolerantní, přestože mu náleží i nenáboženská autorita. Všechny ústřední prvky státní moci, vyjma vzdělání a kulturních záležitostí, by zůstaly v rukou demokraticky zvolené federální vlády.¹² Jestliže se náboženská tolerance stala v Evropě možnou, pravidlo *cuius regio eius religio* bylo překonáno. Renner rád říkal, že národní tolerance byla určena pouze k vyčlenění národa ze státu.¹³

Ve skutečnosti tento Renner-Bauerův program přijímal některá zajímavá upozornění z reformních úmyslů státních úředníků z roku 1900, což bylo ale příliš

¹⁰) Victor Adler, který jinak mohl převzít kancléřství, zemřel předcházejícího dne. Autor ústavy první republiky mohl být přítelem novokantovců. Hans Kelsen, nejproslulejší svou *Reine Staatslehre* [1967], ale viz také [Kelsen 1919].

¹¹) Němcova intervence v Brně učinila jasno také na protest českých sociálních demokratů, viz také [Meissner 1908].

¹²) Přiměřená reprezentace se zde připouštěla k ochraně menšinových práv bez možnosti použít nějakých speciálních kvót.

¹³) Masaryk, to stojí za poznamenání, použil stejný typ metafory v devadesátých letech, když diskutoval o důkladně promíchaných oblastech [Masaryk 1896, Hoffmann 1988: 425].

demokratické a socialistické pro „Velkého Rakušana“ reformě spojeného s Popovičem. Jak jsme viděli, bylo to ještě příliš centralistické pro stejně umírněné nacionalisty; v létě Badeniho krize, Karl Lueger, vůdce křesťanských socialistů, razil přídomek „Die k.-k. (císařsko-královská) Sozialdemokratie“ [Mommsen 1963: 276].¹⁴ Císař nakonec přijal federální a demokratické reformy 16. října 1918, urychlující řadu revolučních událostí a vedoucích o čtyři týdny později k jeho abdikaci [Bauer 1925: 47-48].

Potřeba oslabit nacionalismus do kulturních sfér nebyla hluboce zakotvena v žádné zvláštní sociálně demokratické vizi rakouské politiky. Strana zdůrazňovala brát v úvahu nacionalismus pouze proto, že přiváděl její nadnárodní třídní princip do slepé uličky. Po Badeniho parlamentní politice se dostávala stále více do stínu toho, co Victor Adler charakterizoval jako negativní a nezodpovědná demagogie. Doufal, že demokratická reforma opět otevře možnost pro uvážlivé politiky vypořádat se se sociálními a ekonomickými problémy bez toho, aniž by se utopili v národnostních konfliktech. Jak Adler sarkasticky vysvětloval,

“My nemůžeme bojovat proti třídnímu státu, který neukazuje žádné známky života... Nastává zvláštní situace, ve které voláme po státu, životaschopném, moderním státu, zatímco ve stejnou chvíli jsme si perfektně vědomi toho, že toto nebude náš stát. My se lišíme od všech ostatních zemí Evropy tím, že bojujeme teprve za základy, které unesou náš zápas.“ [1904 *Parteitag*: 164]

Tato úctyhodná Adlerova diagnóza nemoci pozdního habsburského Rakouska byla nápadně podobná, třebaže také pesimističtější, Weberově analýze nedostatků vilémovského Německa. Jejich zdvořilá nabídka léčebných procedur měla také společné body – demokratizaci a sociální reformy.¹⁵ Oba muži viděli právě ústavní politiku jako mechanismus k posílení loajality obyvatelstva k centrálnímu státu. Ani jeden z nich nedosáhl svého cíle. Otto Bauer skončil tragicky následkem zkušeností světové války a národních revolucí roku 1918, Adler vedl boj za demokracii ve víře, že by demokracie mohla přetvořit staré Rakousko do podoby, v níž se bude rozvíjet izolovaně.

Tři faktory, zdá se, formovaly sociálně demokratické kandidáty ve prospěch jejich partikulární podoby federalismu. Těmito faktory byla třídní politika, ekonomická velikost země a velmocenský nacionalismus.

Renner uznal, že hospodářské konflikty se vydávají za národní; protože Němci mají převahu v průmyslu a Slované v zemědělství, nesoulad zájmů mezi nimi by mohl být ličen jako spíše národní než ekonomický. Snahou celého Rennerova díla bylo ale jejich oddělení [Springer 1902: 21]. „Obsah a síla národního zájmu,“ vysvětloval v roce 1902

“nejsou stejné pro všechny členy národa. Národní zájmy dělníka jsou naprosto odlišné od těch, které má malý obchodník, zemědělec, úředník a továrník. Co je v sázce, je vylíčení průsečíku plurality národních a ekonomických zájmů... Všechny spolu žijící národnosti tvoří podíl specifických společných zájmů, ačkoliv tyto v nejmenším neznamenají, že jsou důležitější než všechny jejich ostatní zájmy včetně ekonomických.“ [Ibid.: 18]

¹⁴) O různých mutacích „k. und k.“ a „k.-k.“ viz román Roberta Musila [Musil 1955: 33-35].

¹⁵) Nerad bych zde tlačil tuto souvislost příliš daleko. Weberovy sociálně reformní návrhy byly ovšem také ostře kritické vůči socialismu: viz [Mommsen 1984: 101-21, 172-189].

Jako neokantián byl Renner přesvědčen, že pouze zájmy, které byly univerzálně a rovným dílem rozděleny na společnosti, si zasloužily donucovací autority státu. Jako marxista nekriticky přijímal představu, že třídní model společnosti vysvětluje charakter ekonomických zájmů. Z těchto dvou předpokladů vyplývá, že pouze běžné kulturní záležitosti, jako je vzdělání, si zaslouhují uznání za národní práva [Ibid.: 16-18]. Jestliže dnes čteme tyto texty, nutně vyprovokují otázku – kolik z Rennerových myšlenek je odlišných od marxismu na přelomu století? Myslím, že můžeme rozlišovat mezi jeho programem a jeho spíše pozitivisticky třídními analýzami. Jak řada spisovatelů prohlašovala v posledním desetiletí, třídní politika nemusela nevyhnutelně záviset na marxistických argumentech o základní realitě třídních struktur. V počátcích vzniku třídně orientované politiky může hrát odlišný charakter států a politických jazyků větší a přímější příčinné role než ekonomické nebo sociologické faktory [Stedman Jones 1983, Przeworski 1985, Katznelson a Zolberg 1986, Lawrence a Taylor 1993]. Z této perspektivy se zdá přinejmenším možné, že Rennerův program se prosadil skrz zatím se tvořící politické a institucionální podmínky pro svůj společenský úspěch.

Renner rozšířil svůj argument o křížování třídních a národních zájmů k ospravedlnění vhodnosti jeho „osobnostního principu“ pro věk průmyslového kapitalismu. Kdežto stará feudální šlechta upřednostňovala historické korunní země a buržoazie ideu národního státu, dělnická třída trvale rozrušená preexistujícími kolonizačními ideály spojenými s hledáním práce, prosazovala migraci ze země. Z tohoto hlediska by územní rozdělení pouze rozbilo ekonomickou jednotu regionů a v žádném případě rychle nezměnilo pracovní migraci [Springer 1906: 56-57]. Beneš mohl ironicky odpovídat, že národní skupina, která byla nejvíce održena v předlitavském Rakousku a proto měla největší prospěch z neúzemní federace, byli Němci [Beneš 1908: 279 an., Kann 1950, vol. 2: 214]. Ale jak vlastní program realistů z roku 1912 uznává, nešlo o tento případ, existovaly velké české komunity ve Vídni a Dolním Rakousku. Jak vidíme, tento problém se vracel v Sovětském svazu, třebaže bez austromarxistické ochrany osobních kulturních práv.

V návaznosti na tuto představu třídních zájmů byla otázka velikosti území životaschopné ekonomiky. To, že habsburské mocnářství bylo funkčně důležité z ekonomického hlediska, bylo něco, co Renner předpokládal spíše než pozdější usilování o spravedlnost. Ve svém magnum opus z roku 1907, *Nacionální otázka a sociální demokracie*, Otto Bauer uvádí dobově podobný případ, v němž Rosa Luxemburgová odmítala polskou nezávislost na Rusku; v kapitalistickém světě, ve kterém svobodný obchod uvolnil cestu ochranářství, by malé státy a národy byly příliš ekonomicky zranitelné, než aby přežily bez vstupu pod imperialistickou sféru vlivu jednoho ze svých větších sousedů [Bauer 1907, kap. 6, Luxemburg 1976].¹⁶ V této době napsal Rudolf Hilferding knihu *Finanční kapitál*, o tři roky později se spojení mezi rozlohou státního ekonomického území, kapitalistickým rozvojem a velmocenským konfliktem ujalo v mnoha marxistických a některých liberálních úvahách.¹⁷ Za mnohem pozdějších

¹⁶) Viz také [Bauer 1925: 276-277], včetně mezi jiným o postversailském světě, „Antagonismus mezi jihoslovanskými a velkosrbskými aspiracemi přežívá v zápasech o ústavu, v odporu Chorvatů a Slovinců vůči velkosrbské nadvládě.“

¹⁷) Pozorné čtení Weberových argumentů ve prospěch imperialismu a německé *Weltpolitik* naznačuje, že on si ve skutečnosti zakládal na úpadku marxistických teorií, které popularizoval Kautsky v devadesátých letech a které Tugan Baranowsky, Böhm-Bawerk, Bauer, Hilferding a –

okolností let 1918-19 Otto Bauer používal tyto argumenty s velmi rozdílným účinkem. Bauer byl první sociálně demokratický vůdce, který poznal, že německé strany habsburského imperia by rády v krátkosti vyřešily plnou nezávislost způsobem, že jestliže rakouští Němci chtějí i nadále být členy velkého průmyslového státu, tak ať se připojí k německé republice. Ale vzhledem k námitkám spojenců na mírové konferenci v Saint Germain byly pro připojení okolo roku 1919 méně než dvě sociálně demokratické administrativy [Hilferding 1981].¹⁸

Mírné a technické diskuse ekonomické skupiny příliš brzy zastínily emocionální apely na velmocenskou politiku, speciálně na Vídeň přelomu století. Zde se Rennerovy a Bauerovy názory rozcházely zcela ostře. Renner se primárně zavázal reformovat habsburskou monarchii, Bauer při vytváření prostoru byl zaměstnán nacionalistickou agitací pro socialistické politiky. Renner útočil na *Anschluss* program pangermanistů kvůli „dezertování z pozic“, národní a kulturní dezerci barev; německé Rakousko mělo za „jakoukoli cenu“ historické poslání udržet jižní a východní Slovany se Západem „a nenahnat tyto lidi do náručí všepohlcujícího Ruska.“ [Springer 1902: 170, Springer 1906: 248]. Ačkoliv Bauer v mnoha ohledech podporoval Rennerův program do roku 1914, byl přesvědčený, že revoluce roku 1905 nepřetrhla carskou niť života a jako zastánce levého křídla sociální demokracie byl šokován vypuknutím války.¹⁹

Renner nebyl sám, kdo rozezvučel trubku rusofobie. Právě směs antiabsolutistických řečí s vírou v kulturní nadřazenost západní a střední Evropy nad východní byla rozšířena v liberálních a sociálně demokratických kruzích v Německu na desetiletí [Stargardt 1995, kap. 2]. V osobní Rennerově pozici je těžké ho zde odlišit od německého nacionalisty a levého liberála Maxe Webera. Dokonce po kolapsu habsburského císařství v prosinci 1918 Weber ještě myslel, že jen někdo jako Bismarck bude ten pravý, kdo zachová habsburské císařství neporušené tím, že zabezpečí nějakou „instituci, která obětuje účast deseti miliónů Němců v Říši ve prospěch politického neutralizování třiceti miliónů Neněmců.“²⁰ O dva roky dříve se Weber ztotožňoval s Rennerovým ústředním argumentem, když napsal, že:

„Čistá separace národností Rakousko-Uherska do nezávislých národních států je zčásti již nemožná z geografických důvodů, zčásti by vznikl ekonomický nebo

v jiném kontextu – Weber sám kritizoval kolem roku 1900. Pro resumé Weberových argumentů viz W. J. Mommsen [1984], kap. 4, pro úvod do vývoje současných marxistických teorií imperialismu viz R. Jacoby [1975].

¹⁸) Tajná dohoda spojovala rakouskou a německou vládu v březnu 1919, ale v červnu byla vetována v St. Germain vítěznými mocnostmi; verdikt Lewise Namiera toho času prozrazuje: „Ale konečně policie německého Rakouska chce logicky jít cestou, ohlašovanou Bauerem, a to směrem pevnějšího spojení s Německem... Bauer bez funkce získává mnohem větší moc než s funkcí, jakkoli spolupráce mezi ním a Rennerem pokračuje – což není špatná věc. Rakousko ani ve dnech svého rozkvětu nemělo nikdy tak slušné a schopné státníky jako dnes.“ L. Namier, 2. 8. 1919, FO 371, F.3530, č. 110413; cit. podle F. L. Carstena [1986], viz také O. Bauer [1925: 61 an.].

¹⁹) Program viz O. Bauer [1908, 1907: 453]; jak Bauer věděl, Bedřich Engels a Karl Kautsky odmítali, že Rakousko-uherské císařství jednou rozbije ruskou revoluci: Engels Bernsteinovi, 22. 2. 1882 [Marx a Engels 1967: 279], K. Kautský [1897: 723 an.], v postoji německé sociální demokracie k velmocenské politice pod dojmem revoluce 1905 viz N. Stargardt [1995], kap. 6.

²⁰) M. Weber, „Deutschlands künftige Staatsform“ (15. 12. 1918), *Politische Schriften*, s. 449. Cit. in [Mommsen 1984: 50].

politický nesmysl státních hranic. Zde je navždy možná jenom federace národností pod nadnárodním státem.“²¹

V čem Weber nepokračoval vůbec, bylo právě to, jak by „federace národností pod nadnárodním státem“ měla být vybudována. Tady můžeme jeho mlčení vzít jako spíše závislost na myšlenkách rakouské sociální demokracie – se kterou prostřednictvím Hartmanna udržoval během války pravidelný kontakt. Oba Renner a Weber se často uchýlovali k argumentu, že pouze velký stát by mohl chránit práva malých národů, přitom oba nevyhnutelně upřednostňovali sounáležitost k velkému a silnému Německu.

Renner, který se po všem více než Weber obával, že malé národy by měly skutečně požívat plné legální rovnosti, také doufal, že jeho program nadnárodního státu by mohl stanovit zásady ne třeba pro spravedlivé vyrovnání v Rakousku, ale pro stabilní mezinárodní řád:

„Příroda neuznává ani rovnost jednotlivců, ani rovnost národů. Rovnost je výtvor zákona... Takže menší národy mají všechny důvody k odstranění nespravedlnosti jejich přirozené existence, jejich bezbrannosti a bezmoci vedle větších národů připojením se k nadnárodní asociaci založené na právu. Právě jen nějaká asociace nemůže odstranit jejich přirozenou nerovnost, ale může garantovat jejich kontinuální existenci a schopnost prosazovat se ve světě.“ [Renner 1918: 148, viz též Springer 1902: 35-36]

Ale co myslel Renner národem? Utvářely se národy prostřednictvím nějakého zvláštního procesu, nebo byly vždy přítomny, i když střídavě aktivní? On mohl tvrdit zatrpkle, že „Etnologie a etnografie jsou nepostradatelné vědecké opory pro nacionalistického politika,“ ale on sám se nezaměřil na jinou teoretickou odpověď na tuto otázku [Springer 1902: 6 a 21]. Jako Karl Kautsky dříve a Lenin později, se zdál uspokojený spolehnutím se na Herderovu definici národa jako „jazykové komunity“ bez dalšího podrobného rozpracování. To až Rennerův mladší kolega Otto Bauer překročil existující hranice psaní o národnostní otázce. Bauerova pozice byla mnohem více opatrnější a spojila se s jeho daleko ambivalentnějším postojem k nacionalismu a budoucnosti Rakouska.

Kde Kautský a Lenin, spíše než Marx, dosti nevědomě opominuli kapitalistický vývoj a vzestup národních států, Bauer opakuje oblíbenou otázku francouzského filozofa a historika Ernesta Renana, co je přesně národ [Kautsky 1887, Lenin 1975, Marx a Engels: 1965: 47]. V roce 1882 se Renan velmi skepticky díval na názor, populární tehdy jako dnes, že národy pocházejí z rasy, náboženství nebo jazyka. „Čím to je,“ ptá se

„že Švýcarsko, které má tři jazyky, dvě náboženství, tři nebo čtyři rasy, je národem, když Toskánsko například, které je tak homogenní, národem není? Proč je Rakousko stát, ale ne národ?“ [Renan 1882: 10]

Pouze zopakováním Renanovy otázky Bauer sám sebe zavázal k podobné historické odpovědi [Bauer 1907: 6]. Rád by tvrdil, že národy byly daleko více náhodnými skupinami bytostí než komunitami společného jazyka a kultury, což zdůrazňovala většina nacionalistů přelomu století; rozsáhle se pokusil prokázat, že tyto velmi rozdělené

²¹) „Deutschland unter den europäischen Weltmächten“ (1916) [Weber 1920: 175]. Uprostřed světové války a českého zápasu za nezávislost nařkl Masaryk Rennera (a Bauera) z přijímání myšlenek Friedricha Naumanna o německé kontrole střední Evropy, ale toto tvrzení musí být čteno ve svém kontextu a nesmí uplatňovat skutečnou spravedlnost vůči politickému zaměření období před rokem 1914, viz [Hoffman 1988: 432, Kann 1950: vol. 1: 14].

kultury byly samy o sobě velkou historickou náhodou. Pouhé vytvoření herderovské „komunity jazyka“ (v Bauerových poznámkách *Sprachgemeinschaft*) samo záviselo na rozdílných „modernizujících“ vlivech, včetně pádu zemědělské podstaty hospodaření a vtažení izolovaných venkovských oblastí do regionálních hospodářských vztahů, takže dialekty se stávaly homogennějšími. Bauer předpokládal druhé období vytváření „kulturní komunity“ (*Kulturgemeinschaft*) jako prostředníka mezi příchodem jazykové komunity a dosažení národní identity. V tomto druhém stadiu byl střed zájmu směřován k vývoji a rozptýlení „vysokých kultur“ a spolu s nimi „správného“ nebo „spisovného“ jazyka. V pasáži, která znovu získává na jisté aktuálnosti, Bauer vysvětluje, že

„Nikdo nemůže pochybovat o tom, zdali vzdělaná osoba je Němec nebo Holanďan, Slovinec nebo Chorvat, národní vzdělání, národní jazyk odlišuje jeden druhého, dokonce i velmi blízké příbuzné osoby. Naopak otázka, zda venkované z nějaké vesnice či podobně by mohli být považováni za zákonné Němce nebo Holanďany, Slovince nebo Chorvaty, může být rozhodnuta pouze poněkud svévolně.“ [Bauer 1907: 135] ²²

V Baucrově zprávě se tyto vrcholné kultury prvně vyskytly v Evropě jako produkty aristokracie. Podle současného vyjádření německé „vzdělané a bohaté buržoazie“ byly tyto produkty osvojeny teprve s rozvojem kapitalismu. Konečně následující industrializace a urbanizace, boje dělnického hnutí reprezentovaly výzvu k plnému vstupu do kulturního života:

„Vládnoucí a vlastníci třídy si присvojovaly národní a kulturní bohatství. Sociálně demokratická strana pracujících chce učinit národní kulturu produktem práce všech lidí, majetkem všech lidí.“ [Ibid.: 531]

Tváří v tvář nejběžnějšímu marxistickému programu o proletářském internacionalismu, Bauer tvrdil, že socialismus by mohl jen zvýšit národní odlišnost, protože „rozliší všechny lidi jedny od druhých růzností národní výchovy a civilizací...“ [Ibid.: 135] Za těmito prorocstvími se skrývala další kantiánská myšlenka, jmenovitě že vzájemné ovlivňování jednotlivců vytváří vazby i přes jejich nerovnoměrnost v síle a rozdílné zájmy. Z Bauerova pohledu byly kulturní komunity spojeny vzájemným působením jejich kulturních prvků, zatímco sociální třídy měly být formovány podobnými zkušenostmi, jakými je např. vykořisťování podobných podmínek produkce.

Ale co rozlišuje kulturní komunitu od národa? Pro Bauera byla základním faktorem sentimentálnost, smysl pro vlastní osud sdílený komunitou. Z tohoto důvodu hovoří Bauer o národech jako o „osudových komunitách“ (*Schicksalgemeinschaft*); zde obnovil nešťastnou Hegelovu frázi o lidech „s“ a „bez minulosti“, ve snaze zdůraznit hlavní roli, kterou hrála vzpomínka na minulé historické zápasy, války nebo formování nezávislých států jako Polsko nebo Čechy; paměť těchto lidí by mohla být probuzena, aby vyvolala sentimentální nacionalismus v současnosti.

S důrazem na centrální roli politiky a vlastenecké citění byla Bauerova teorie národa silně ovlivněna teorií Maxe Webera. Pět let po vydání *Die Nationalitätenfrage* a čtyři roky po tom, co se Bauer zabýval vysoce profilovaným sporem s Karlem Kautským na toto téma – řekl Weber na konferenci německých sociologů, že národ je „komunita

²²⁾ Překvapujícím příkladem tohoto ustalování venkovských dialektů do národních jazyků prostřednictvím městských intelektuálů s národními aspiracemi je práce slovenského jazykovědce Ľudovíta Štúra [Stern 1992: 9].

sentimentu, která by mohla najít své adekvátní vyjádření jen ve svém vlastním státě a která směřuje k jeho vytvoření.²³ Bauer tvrdil, že „podle mého historie již nereprezentuje zápas národů, místo toho se národ jeví jako reflexe historických zápasů“ [Bauer 1907: 138], také Weber odmítal tyto teorie národa, díky kterým by byl *Volk* nebo *Volksgesist* počátečním bodem historie, a to namísto uznávání své vlastní historičnosti [Weber 1951: 9-10].²⁴ Aby ilustrovali ideální typy národní komunity, Bauer a Weber, což je nejnápadnější, přepracovali dichotmii Ferdinanda Tönniese o *Gemeinschaft* a *Gesellschaft*. Tönnies užil slova *Gemeinschaft*, aby vykouzlil dojem „organické“ středověké komunity, ve které spolehlivost a solidarita byly přirozené, aby okamžitě kritizovalo abstraktní, individuální a racionální svět modernismu [Tönnies 1887]. Oba, Bauer a Weber, aplikovali tuto dichotmii k modernitě ve snaze rozlišit mezi sociálními identitami, které byly spontánní a preracionální jako národy, a těmi, které si mohla individua vybrat k účasti nebo z nich odejít, jako jsou státní instituce a občanská společnost (strany, obchodní unie a družstva). Jak pro Bauera, tak pro Webera bylo problémem ukázat, jakými nahodilými prostředky by mohla národní identita aspirovat k nenahodilému statutu *Gemeinschaft*. Opět se oba dva obrátili ke stejným mechanismům, politice a „kulturní práci“ vládnoucích tříd a státních institucí, které zajišťovaly prostředky k tradování základních hodnot a jazyka. A oba dva také – na rozdíl od většiny marxistických teoretiků jejich generace – předpokládali, že „demokratizace kultury se mas zmocňuje stejně tak dobře jako víra v exkluzivitu vlastní komunity.“²⁵

Německý nacionalista Max Weber by mohl dobře dokončit tuto myšlenku s poznámkou, že „národní konflikty se nutně zostří, bez ohledu na ideální ekonomické zájmy masové komunikace v jednotlivých jazycích.“ Celková strategie Otty Bauera byla věnována prevenci rozšíření národní bigotnosti a odvedení konfliktních zájmů jiným směrem. Zatímco je jasné, že tyto motivy rozšířily silný tlak na Bauerovu teorii národů, je těžké zhodnotit význam tohoto tlaku. Karl Renner dospěl k těmtýž politickým závěrům bez pomoci politické teorie. A Max Weber, který sdílel víceméně tentýž teoretický rámec jako Bauer, by to mohl použít k ospravedlnění typu německého *Machtstaat* a velmocenských politiků, kterým Bauer věnoval málo pozornosti. Vhled, který tato teorie, jak se zdá, Bauerovi a Rennerovi přinesla, bylo přesvědčení, že státní formy jsou značně poddajné. Toto poznání vedlo dlouho k vysvětlení jejich záporného postoje vůči světové válce a rakouskému státu.²⁶ Pravděpodobně největší přínos k národnostní teorii Otty Bauera – stejně tak i nejhůře přijatelný – bylo to, že dosti rafinovaně vysvětluje politický nezdar jeho vlastního programu. V žádném případě to neznamenal začátek tradice teoretizování a analýz, která tak bohatě pokračuje v přítomnosti.

²³) M. Weber [1924] s. 484 a viz s. 487. Na Kautského kritiku Bauera viz K. Kautsky [1908]. Bauera replika je velmi důležitá, protože to je první místo, kde Tönnies poprvé použil koncept *Gemeinschaft-Gesellschaft*: [Bauer 1908b].

²⁴) Odraz hlavních Weberových názorů na národy je v *Economy and Society* [Weber 1968: 395-398 a 921-926] a jeho *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik* [Weber 1924: 456-462 a 484-491]. Viz také [Mommsen 1984, kap. 3 a Beetham 1985, kap. 5]; z obou z nich zde čerpám.

²⁵) M. Weber, *Politische Schriften*, p. 234 [Mommsen 1984]. Též [Beetham 1985: 123].

²⁶) Renner se stal hlavním lídrem strany během války a za podpory vlády, neboť Otto Bauer byl v armádě, pak v ruském zajetí a vrácen, aby vedl protiválečné křídlo strany, eventuálně získal podporu pro „Program levice“ na stranickém kongresu v roce 1917.

Z „úspěšných států“ ustavených v Brest-Litevsku a Versailles byl „osobnostní princip“ aplikovaný pouze v Litvě a Estonsku po roce 1919 k vybavení menšin národními právy. Velmi doslovný „multinárodní stát“ byl reakcí na myšlenku „národního státu“. Že se ukázala tato reakce tak neadekvátní, může mít mnoho důvodů: dlouhé trvání „nedbalé autokracie“, nepřítomnost demokratické reprezentace ve středu dění rakousko-uherské monarchie může znamenat, že odstředivé síly integrálního nacionalismu již byly nezastavitelné v době, kdy byl tento komplex federálních záměrů narušen. Méně pesimistický výsledek by mohl udat pozdější letopočet a vyzdvihnout polarizující efekty světové války, rakouský vojenský řád a rekvírování vojáků především ze slovanských území, agitace českých, polských, chorvatských a slovinských nacionalistických skupin v cizině a jejich povzbuzování sil Dohody, čtrnáct bodů prezidenta Wilsona, enormní dopad ruské revoluce a konečně vojenský kolaps habsburské monarchie [Bauer 1925: 11-52].

Za těmito vysvětleními je také patrné, že žádné z federalistických řešení, vyskytujících se ve střední Evropě – i Masarykův a Benešův federalismus opustil federalismus Karla Rennera a Otto Bauera – nemohlo jednoduše objasnit své vlastní složitosti. Nelze určit, zdali se mohla tato řešení ujmout v případě, že by vstoupila v platnost v Rakousku na přelomu století. Součástí ironie této situace bylo, že podmínky, které činily mnohonárodní stát pouze spravedlivým řešením, také působily proti jeho úspěchu. Právě federalismus potřeboval silnou, dobře fungující a nezájatou autoritu federálního státu a významný stupeň společenské důvěry. Jedenkrát byla promeškána chvíle, moment, v němž právě autorita a důvěra byly přítomny, potom byl mnohonárodní program odsouzen k záhubě. Pouze v Rusku se tento moment znovu objevil, a pak v Hobbesovských dozvucích občanské války si vítězové vynutili daleko více centralistickou a necitlivou a nespravedlivou národnostní politikou. Jedním z důvodů, proč tento moment směl být ztracen relativně dříve a bezmyšlenkovitěji ve střední Evropě, je to, že pouze hrstce humanisticky založených intelektuálů bylo zřejmé, jak velkou společenskou a politickou cenu by si vyžádalo naplnění liberálních programů devatenáctého století a vyřezení homogenních národních států.

Přeložil Zdeněk Pokorný

NICHOLAS STARGARDT vystudoval univerzitu v Cambridge, kde získal v roce 1989 stupeň PhD. Zabývá se především teoriemi nacionalismu a antimilitarismu. Jeho dalším okruhem zájmu je druhá světová válka a dělnická hnutí v Evropě. V roce 1994 vydal knihu *The German Idea of Militarism: Radical and Social Critics, 1866-1914*.

Literatura

1899 Parteitag Brünn.

1900 Parteitag Graz.

1904 Parteitag.

Adler, Victor 1922-1929. *Aufsätze, Reden, Briefe. 6 Vol.* Ed. F. Adler, intr. O. Bauer. Wien.

Bauer, O. 1907. *Die Nationalitätenfrage*. Wien.

Bauer, O. 1908a. „Unser Nationalitätenprogramm und unsere Taktik.“ *Der Kampf* 1: 204-210.

Bauer, O. 1908b. „Bemerkungen zur Nationalitätenfrage.“ *Neue Zeit*, 26. 1. 1908.

Bauer, O. 1923. *Die österreichische Revolution*. Wien.

Bauer, O. 1925. *The Austrian Revolution*. London.

- Bauer, O. 1978. „Erklärung der Linken.“ Pp. 121-130 in *Werkausgabe*, vol. 5, ed. H. Pepper. Wien.
- Beetham, D. 1985. *Max Weber and the Theory of Modern Politics*. Cambridge.
- Beneš, E. 1908. *Le problème autrichien et le problème tchèque*. Paris.
- Braunthal, J. 1966. *History of the International, 1864-1914*. London.
- Brügel, L. 1923. *Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie*, Vol. 4. Wien.
- Carsten, F. L. 1986. *The First Austrian Republic, 1918-1938*. Cambridge.
- Connor, W. 1984. *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton.
- Crabittès, P. 1935. *Beneš: Statesman of Central Europe*. London.
- Deutsch, K. 1953. *Nationalism and Social Communication: An enquiry into the foundations of nationality*. New York.
- Geist-Lanyi, P. 1920. *Das Nationalitätenproblem auf dem Reichstag zu Kremsier 1848-49*. München.
- Hannak, J. 1965. *Karl Renner: Versuch einer Biographie*. Wien.
- Hartmann, L. M. 1896. „Die Nationalitäten in Österreich und Sozialdemokratie“, *Die neue Zeit*, 15. 2. 1896.
- Hilferding, R. 1981. *Finance Capital*. London.
- Hoffmann, R. J. 1988. *T. G. Masaryk und die tschechische Frage 1. Nationale Ideologie und politische Tätigkeit bis zum Scheitern des deutsch-tschechischen Ausgleichsversuchs vom Februar 1909*. Munich.
- Jacoby, R. 1975. „The politics of crisis theory: Toward a critique of automatic Marxism II.“ *Telos*, 8. 23: 3-52.
- Kann, R. A. 1950. *The Multinational Empire: Nationalism and national reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918, Vol. 1, 2*. New York.
- Katznelson, I. and A. R. Zolberg 1986. *Working-Class Formation*. Princeton.
- Kautsky, K. 1887. „Die moderne Nationalität.“ *Die neue Zeit* 5: 404-405.
- Kautsky, K. 1897. „Der Kampf der Nationen und das Staatsrecht in Österreich.“ *Die neue Zeit*, 16. 1. 1897-98.
- Kautsky, K. 1908. „Nationalität und Internationalität.“ *Neue Zeit* 1
- Kelsen, Hans (ed.) 1919. *Die Verfassungsgesetze der Republik Deutschösterreich*. Wien.
- Kelsen, Hans 1967. *Pure Theory of the Law*. Berkeley.
- Kogan, G. 1949. „The Social Democrats and the conflict of nationalities in the Habsburg Monarchy.“ *Journal of Modern History* 21: 204-217.
- Lawrence, J. and M. Taylor 1993. „The poverty of protest: Gareth Stedman Jones and the politics of language – a reply.“ *Social History* 18: 1-15.
- Lenin, V. I. 1975. „The right of nations to self-determination.“ Pp. 567-617 in *Selected Works 1*. Moscow.
- Leser, N. 1968. *Zwischen Reformismus und Bolschewismus: Der Austromarxismus als Theorie und Praxis*. Wien.
- Luxemburg, R. 1976. „The National Question.“ In *Selected Writings by Rosa Luxemburg*, ed. by H. B. Davis. New York.
- Marx, K. and F. Engels 1965. *Communist Manifesto*. Beijing.
- Marx, K. und F. Engels 1967. *Werke*, vol. 35. Berlin.
- Masaryk, T. G. 1896. „Zur deutsch-böhmischen Ausgleichsfrage.“ *Die Zeit*, 25. 4. 1896.
- Meissner, A. 1908. „Löst die nationale Autonomie das nationale Problem?“ *Der Kampf* 1.

- Mommsen, H. 1963. *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat, Vol. 1, Das Ringen um die supranationale Integration der zisleithanischen Arbeiterbewegung (1867-1907)*. Wien.
- Mommsen, W. J. 1984. *Max Weber and German Politics, 1890-1920*. Chicago.
- Musil, Robert 1955. *The Man without Qualities, vol. 1*. London.
- Neue deutsche Biografie, Vol. 7*. 1965. Berlin.
- Österreichisches biographisches Lexikon, Vol. 2*. 1959. Graz.
- Protokoll des internationalen Arbeiter-Congresses zu Paris 1890*. 1980. Nürnberg.
- Przeworski, Adam 1985. *Capitalism and Social Democracy*. Cambridge.
- Redlich, J. 1920. *Das österreichische Staats- und Verfassungsproblem, 2 vol.* Leipzig.
- Reinhold, K. 1910. *Die österreichische Sozialdemokratie und der Nationalismus*. Wien.
- Renan, E. 1882. *Qu'est-ce qu'une nation?* 2. ed. Paris.
- Renner, Karl 1907. „Das nationale Problem in der Verwaltung.“ *Der Kampf* 1: 23-30.
- Renner, Karl 1908. „Was sind unsere Kronländer? Ein kritische Beitrag zur Autonomie.“ *Der Kampf* 1: 407.
- Renner, Karl 1918. *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Österreich, 1. Teil, Nation und Staat*. Wien.
- Renner, Karl 1949. *Institutions of Private Law and their Public Functions*. Ed. O. Kahn-Freund. London.
- Schlesinger, R. 1945. *Federalism in Central Europe*. Londýn.
- Schmidt-Hartmann, E. 1984. *Thomas G. Masaryk's Realism: Origins of a Czech Political Concept*. Munich.
- Smith, G. (ed.) 1990. *The Nationalities Question in the Soviet Union*. London.
- Springer, Rudolf 1902. *Der Kampf der österreichischen Nationen um dem Staat: 1. Theil, Das nationale Problem als Verfassungs und Verwaltungsfrage*. Wien.
- Springer, Rudolf 1904. *Die Krise des Dualismus und das Ende der Deakistischen Episode in der Geschichte der habsburgischen Monarchie*. Wien.
- Springer, Rudolf 1906. *Grundlagen und Entwicklungsziele der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Vídeň.
- Stalin, J. V. nedat. *Marxism and the National and Colonial Question*. New York.
- Stargardt, N. 1995. *The German Idea of Militarism: Radical and Socialist Critics, 1866-1914*. (v tisku). Cambridge.
- Stedman Jones, Gareth 1983. *Languages of Class*. London.
- Stern, J. P. 1992. *The Heart of Europe*. Oxford.
- Synopticus 1899. *Staat und Nation: Staatsrechtliche Untersuchungen über die möglichen Principien einer Lösung und die juristischen Voraussetzungen eines Nationalitätengesetzes*. Wien.
- Tönnies, F. 1887. *Gemeinschaft und Gesellschaft: Abhandlung des Communismus und der Socialismus als empirische Kulturformen*. Leipzig.
- Weber, M. 1920. *Gesammelte politisch Schriften*. München.
- Weber, M. 1924. *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*. Tübingen.
- Weber, M. 1951. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen.
- Weber, M. 1968. *Economy and Society*. New York.
- Winters, S. B. (ed.) 1990. *T. G. Masaryk (1850-1937), vol. 1, Thinker and Politician*. London.

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

přináší dvakrát ročně původní stati českých sociologů určené zahraničním čtenářům, stejně jako články zahraničních autorů věnované transformaci středoevropských zemí. Vychází v angličtině. Ilustracemi doprovází Václav Hradecký.

Spring
1

První číslo ročníku 1995 je věnováno stému výročí od vydání Masarykovy České otázky:

Miloš Havelka: A Hundred Years of „The Czech Question“ and The Czech Question a Hundred Years On

Otto Urban: One Hundred Years of The Czech Question: A Historian's Account

Jiří Musil: The Meaning of the Czech Question Today

Ernest Gellner: The Price of Velvet: Thomas Masaryk and Václav Havel

Jaroslav Střítecký: The Czech Question A Century Later

Eva Broklová: One Hundred Years of the Czech Question

The main theses T. G. Masaryk's The Czech Question. The Efforts and Aspirations of National Revival (M. Havelka)

A Selected Bibliography of the Most Significant Works by T. G. Masaryk (J. Pochman)

Objednejte svým přátelům a známým v zahraničí.

Předplatné pro instituce - \$ 36.00 (61.20 DM), pro jednotlivce - \$ 30.00 (51.00 DM), pro studenty - \$ 24.00 (40.80 DM).

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW (jakož i *Sociologický časopis*) vydává

Sociologický ústav Akademie věd České republiky v Praze. Objednávky předplatného i jednotlivá čísla českého a anglického vydání zajistí redakce Sociologického časopisu, Jilská 1, 110 00 Praha 1.

Telefon (02) 24 22 08 42, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@earn.cvut.cz.

My a ti druzí

BEDŘICH LOEWENSTEIN**

Kronach/Fischbach, Spolková republika Německo

Us and the others

Abstract: The article aims at a seven-step elaboration of certain constants in human group dynamics, the formation of autostereotypes, in part through heterostereotypes, collective identity through distinction from those who are negatively perceived as „other“. This dynamic doubtlessly has its roots in evolutionary-like acquisition of experience ; yet the demarcating symbols are not a simple translation of genetic codes, but extensively variable and indeed, manipulable. Behavioural science and psychology proceed from a primordial ambivalence towards strangers; nevertheless, this ambivalence can turn into crises of aggression. In addition to group narcissism, one can take openness and manifold possibilities of co-operation between human groups as points of departure. Human culture, which continually encompasses the crossing assertions of the biological-family, ultimately has its base in these. Examples such as the Europeans' encounter with the „savages“ from across the seas, the origin of nation in modern times and, finally, the engagement with poverty in modern society document the complex and manifold modes of perceiving „others“. These modes have become the reason for regress in civilisation; they have, however, also stimulated productive challenges proving our ability to extend our knowledge beyond our own genetic heritage.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 2: 187-200)

Téma „postoj k cizincům“ není ryze akademické. To není nutně poznávací zábrana ze sbírky Baconových „idolů“, někdy spíše naopak. Naléhavost, kterou zprostředkovává každodenní názorné vyučování, může případně probudit naši pozornost pro obdobné jevy minulosti. Na druhé straně: než se vyzbrojíme rozhořčením a moralistní rétorikou, není snad chyba diferencovat, srovnávat, chtít pochopit. To přece neznamená ještě hned rezignovat a odpustit. Budu se v dalším snažit přinejmenším „nakousnout“ problematiku v celkem sedmi nábězích.

I.

Srboamerický básník Charles Simić nedávno v souvislosti s orgiemi nenávisti, které potkaly jeho někdejší vlast, hovoří o kleci *nacionalismu*, kterou si lidé sami staví, do níž se pak tlačí a vrčí na mimojdoucí; příznačně dodal, že všichni ti neurvalí nacionalisté východní Evropy ještě především byli stalinisty a o svobodu jednotlivce se nikdy nezajímali (Die Zeit z 1. 10. 1993). To však znamená, že musíme nálepku „nacionalismus“ sociologicky, mentálně rozložit, i když nás prvotně jímá hrůza z brutálních „etnických čistek“ nebo z mladistvých pravicových radikálů, kteří hulákají „Německo Němcům“.

*) Jde o úvodní přednášku k cyklu „Postoj k cizincům v dějinách“ na Svobodné univerzitě v Berlíně (zimní semestr 1993/94).

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. dr. Bedřich W. Loewenstein, Hinterstöcken 15, D-96 317 Kronach/Fischbach, BRD.

Z našich současných zkušeností s postkomunistickými etnickými konflikty však vyplývá přinejmenším jedno: že kritéria při utváření skupin (a při vylučování těch, kdo pryč do nich nepatří) jsou proměnlivá, že hranice přítel/nepřítel je namnoze libovolná, ne-li manipulovaná, stejně jako historické a ideologické záminky, které nám dovolují se vzájemně nenávidět a zabíjet. Násilí se případně může odpoutat od ideologické legitimace a od pochopitelných cílů. „V kolektivním amoku se ztrácí kategorie budoucnosti“ [Enzensberger 1993: 33]. Simić se proto důsledně zdráhá odstoupit své svědomí náčelníkům band, kteří poroučejí Jihoslovánům, aby stříleli na Jihoslovany, poslední dobou dokonce jihoslovanským muslimům na jihoslovanské muslimy. Chtěl bych dodat, že jsem ještě nikdy neslyšel, že by bohatý Peršan vzbudil kdekoli v západní Evropě velké etnické pohoršení. Přijímání a odmítání lidí nelze pochopit bez analýzy té které společnosti.

I „klasický“ evropský nacionalismus 19. století musíme sociálně historicky prosvěcovat – třebaže se mi funkcionalistický výklad nacionalismu, pocházející z marxismu zdál být vždy poněkud na pováženou. Můžeme nacionální integraci, zjednodušeně řečeno, racionalizovat jako projekci buržoazních zájmů? Je nacionalismus prostě důsledkem zhuštěné sociální komunikace, funkčně nutnou kulturní výplní moderní velkoprostorové organizace? Anebo národní integrace spíše vzniká v „modernizační mezeře“? Tj. neodvádí etnická sémantika pseudonáboženskou symbolikou, rituály, myšlenkovou askézí, představami nepřátel, vykořeněné lidi od svých autentických problémů a jejich produktivního řešení?¹

Pravděpodobně zde od případu k případu převládne odlišný názor, snad dokonce u jednotlivého případu: mobilizace francouzského patriotismu byla roku 1792 jistě funkční ve smyslu integrace revolucí rozrušené francouzské společnosti, vytvářením závazného politického sebepochopení. Na druhé straně nebylo možno přehlédnout úmysl jednotlivých ctižádostivých mocenských center získat akční pole tím, že se jejich agitátoři zaklínali diabolizovaným nepřítelem, který v této podobě vůbec neexistoval [Jeismann 1992: 117; Heuvel 1988: 120an., 128an.]. Vergniaud např. vzal zpátky světoobčanství Deklarace lidských práv ve prospěch vlasteneckého závazku, a to byl nerozlučný pakt, vysoce emotivní identifikační pobídka, které se jednotlivec nemohl vymknout. Je jistě pravda, že národní pojetí „démoticko-unitaristické“, primárně politické [Heckmann 1991: 69n.] skýtá menšinám a přistěhovalcům příznivější podmínky integrace nežli etnická pospolitost původu. Novodobá národní jednota však v kritických dobách všude vyvolává singularizaci, výlučnost, spočívající na manicheistickém vidění světa a na znehodnocování těch druhých (místo vzájemného uznávání: [Koselleck 1984: 212n.]). K tomu přistupuje sklon „odpragmatizovat“ politické rozhodování v ovzduší rétorického dovolávání se cti a důstojnosti, které na každý kompromis vrhá světlo šálby a zrady vlastních hodnotových představ.

Váhal bych dokonce s jednoznačnou odpovědí na otázku, zda nemusíme posuzovat dichotomii přátelství/nepřátelství zásadně odlišně u etnicky podprivilegovaných, diskriminovaných menšin a na druhé straně u „saturovaného“, popřípadě imperiálního nacionalismu. Nežli horlivě přisvědčíme, prosil bych, abychom se zamyslili nad tím, zda jsme

¹) „Zásadní nadřazenost národa vůči jednotlivci může sloužit právě ospravedlnování toho, že jsou ve jméno zájmů národa omezovány individuální svobody a demokratická pravidla, přičemž tyto národní zájmy jsou vládnoucími elitami dějinně filozoficky interpretovány. Z toho vyplývá šance vlády tradičních elit a plebiscitní, charismatické monokracie...“ [Lepsius 1993: 200]

zatracováním a rozbíjením multietnických útvarů, „žalářů národů“ typu c.k. monarchie, britského impéria nebo i Sovětského svazu a Jugoslávie získali lepší šanci řešit základní životní otázky malých etnik, než existovala předtím. To nemá být sugestivní otázka, jen podnět, abychom uvažovali nad abstraktním kritériem spravedlnosti, rozumí se: zabsolutizovaným právem skupinové svrchovanosti. „Jakmile je právo na sebeurčení kolektivizováno, mění se v podvržené dítě.“ (R. Leicht, *Die Zeit* z 25. 2. 1993). Kolektivní emancipační hnutí není automaticky *svobodomilné* v nosném, konstruktivním smyslu, jakmile se legitimuje pomocí kulturních kódů, získá masový ohlas a posléze si navléká antiimperiální háv. Nejsou jak známo všichni svobodní, kdo se posmívají svým okovům (Lessingův Moudrý Natan) nebo kdo se definují tím, že nepatří k odstrašujícímu příkladu – jako ta známá žena alkoholikova, která čerpá pocit vlastní důstojnosti z faktu, že nepije.

Můj problém s nacionalismem netkví jen v tom, že se dá jen nesnadno zařadit do pozitivně, progresivně pojatého vývojového trendu, nýbrž obsahuje od počátku prvky regrese, totiž upadnutí do mýtična a do morálnětopografické sevřenosti *mentality klanu*. Jde mi také o ryze empirickou skutečnost emocionalizace, iracionálního zkreslování hodnotových relací, vlády kolektivních iluzí, které mají za důsledek, že zabsolutizovaná pospolitost nám nakonec nedovolí se jinak vyjadřovat nežli v první osobě množného čísla (A. Finkelkraut). Dále mi běží o nepříjemný jev podobný periodickému desetinnému číslu, které nenajde konce, protože každá národní blecha má další blechy (E. Gellner). Možná historikovi nesluší póza nazpět obráceného proroka, který se zdviženým ukázováčkem ex post předepisuje, co lidé měli dělat. Ale i z pozic samotných jednajících lidí, jejich vlastních cílů a pocítovaných potřeb, bylo a je lecos kotraproduktivní, co podnikají v klimatu zabsolutizovaných skupinových hodnot a diabolizace druhých.

II.

Dovedeme však vůbec kolektivně jednat jiným způsobem než tak, že se ztotožníme s určitými skupinovými kulturními hodnotami? Nestojí veškerý lidský život ve znamení ohraničování? Nedefinujeme stále pomocí *plotů*, tj. tak, že si zajistíme odstup od těch, kdo k nám nepatří: podezřelých, nenašinců s cizím akcentem a nejistým původem? Není veškeré naše jednání antitetické, ba agonálně založené, není *hranice* základní antropologickou kategorií, která teprve umožňuje orientaci a jednání, „čitelnost“ světa, nereflektovanou jistotu v jednání? Můžeme pokládat *dům* za původní formu rozlišování vnitřku a vnějšku, důvěrně známého, cizího, mého a tvého. Dům jako by vybavoval naše slabé já skořápkami, které zprostředkovávají bezpečí, uznání, identitu. Ještě demokracie je původně koncipována jako pospolitost „pánů domu“, kteří si vzájemně garantují nevmešování do domovních záležitostí: nepožádáš dům, ženu, dobytek svého bližního. Kromě toho domovní páni zajistí dalšími zdmi, aby ti, kdo nepatří k jejich spolku, zůstali na distanc.² Nevitáni jsou však v zásadě všichni, kdo nenáleží k symbolicky a rituálně impregnovanému spolku vzájemného ručení. „I když není podezírán jako upír či lupič dětí, je cizinec vždy nebezpečný“ [Pitt-Rivers 1992: 26].

Značky znamenají, že jsme si osvojili prostředí, ujišťují nás o tom, že někam patříme, jsou svým způsobem *pojistkami proti nicotě*. Symbol představuje určitý řád,

²) Na druhé straně je dům přirozeně posvěceným místem, které cizím poskytuje ochranu. Obřad pohostinství změní nebezpečného cizince v hosta, chráněného božstvem [Pitt-Rivers 1992: 27nn.].

dodává označenému význam, zakládá nadřazenost a podřízenost, vyřazenost. Symbol utiňuje strach [Pross 1974: 45,46]. „...je nemožné vytvářet sociální vztahy, když nemáme k dispozici symbolické jednání.“ Symboly a rituály mění výběr našeho vnímání, koordinují myšlení a jednání [Douglasová 1988: 84nn.]. Proto je ztráta symbolů někdy katastrofálnější než ztráta materiální; proto je symbolické násilí pro nositele systému často traumatem, je to porušení tabu. Symbolické ohraničení zajišťuje proti chaosu. Bez nárameníku chybí důstojníkovi identita, a totéž se stává soudcovi nebo knězi bez taláru: propuká panika, hranice mezi vnitřkem a vnějškem, posvátným a profánním, hořejškem a dolejškem, mezi „my“ a „oni“ se vytratila.

Příklady ovšem znovu ukazují, že kolektivní identity a pořádky, které komunikují pomocí značek, hranic, polarizací, nejsou spontánně přirozené, rodové, třebaže strážci tradic vypravují o – zpravidla vynalezeném – společném původu, z něhož jsou jiní vyloučeni. „Čisté antropologické typy bývají velmi často druhotným následkem ... jakkoli podmíněné uzavřeností“ [Weber 1972: 235]. I ve starověkém Izraeli byla příslušnost k vyvolenému národu silněji rituálně chráněna zřejmě až v době poexilové. Zůstává však nadále prvotně náboženskou, nikoli pokrevní, takže gójové „nebudí v první řadě ošklivost, nýbrž jsou daleko spíše chápáni jako pokušení vcelku atraktivní *normalnosti*“ [Prudký 1993: 180]. Přitom je židovská identita definována zpravidla méně negativně než se jí podsouvá (nebýt tak jako pohané), nýbrž především kladně: vůdčí motiv ochoty se vzdát vazeb k zemi, domu, masným hrncům egyptským, ba i k rodině (obětování Izáka!). Pozitivní sebepochopení je ještě posíleno často opakovaným příkazem (2. Moj. 22, 20): Přichozímu neučiníš křivdy aniž utiskneš ho; neboť přichozí byli jste v zemi Egypťské.)³

Z typičnosti se židovská tradice vymyká ještě zvláštním postojem v katastrofách: nevolat po obětních beráncích (ačkoli obětní beránek je jistě starozákonní figurou: 3. Moj. 16,20), nýbrž po *vlastní* vině a po vlastním hříchu. Nejde tu ani tak o skutečnost, že se Židé celá tisíciletí znovu a znovu sami stávali obětním beránkem, který v očích pronásledujícího davu očišťuje a obnovuje porušenou pospolitost; spíše jde o to, že se vzdálili od magické religiozity, která pronásledovanou oběť mění v předmět kultu a náboženské úcty [Girard 1992: 28, 76, 116n]. Připouštím: výlučnost těchto motivů se při historické empirii zmenší, a rozdíl budou v pozdější obranně rituální praxi menší než v duchovním projektu. Ale všichni známe upadnutí velké ideje do banality až příliš lidského všedního dne – od Kázání na hoře do státního náboženství nebo od patosu Deklarace lidských práv do teroru jakobínů. Proto se nám vnučuje neodbytná otázka: nejsme všichni silněji determinováni lidskými konstantami, tím, čemu se říká „condition humaine“, genetické kódy apod., v míře daleko silnější, než chce brát na vědomí naše idealistická civilizační rétorika?

³) Proroci „...dávají svému bohu ... titul „přítele cizinců“.“ „Láska k cizím je tudíž tvořivým momentem při vzniku pojmu člověka jakožto bližního.“ „Pozitivní připojení k společenství víry nebylo pokládáno za předpoklad občanské pospolitosti.“ [Cohen Hermann 1888: 86, 97] Meyer Fortes v židovské tradici rozlišuje mezi *ger*, částečně akceptovaným cizincem, a *nochri*, procházejícím obchodníkem, který nepodléhá politickým ani náboženským závazkům hostitelské země [Ibid.: 70n.].

III.

Pohled do výsledků etologie nás možná uchrání sebeklamu. Irenäus Eibl-Eibesfeldt např. v této souvislosti popisuje některé způsoby chování, společné člověku a vyšším primátům, jako ohraničování skupin a teritorií, nastolení hierarchií; agresivní projevy a imponovací gestika navenek i uvnitř mají zřejmě univerzální platnost, stejně jako submisivní projevy chlácholení a potlačování outsiderů. Důležité jsou mu instituce, které brání eskalaci bojů mezi členy skupiny a posilují její soudržnost; k zbytkům nevědomých skupinových mechanismů počítá ještě i brutální posměch školáků vůči málo přizpůsobeným, tlustým, kulhavým, koktavým spolužákům [Eibl-Eibesfeldt 1986: 77nn., 108n.]. „První poznaček anomálie vyvolává strach a po něm následuje potlačování nebo snaha se jí vyvarovat.“ [Douglasová 1988: 16].

Strach s cizího, sklon k vytváření uzavřených skupin a agresivně reagovat na vetřelce můžeme tak bezpečně považovat za *vrozené*, nikoli naučené, univerzální sklony. Z toho ovšem nemůžeme odvozovat jednoznačné, konstantní „druhovité chování“, nýbrž vícero reakčních *možností*, koneckonců komplexní, relativní otevřenost, kterou lze vyplnit sociální zkušeností. Odpovídá tomu do značné míry pružné vytváření skupin, čímž se meziskupinové ohraničování stává variabilním a manipulovatelným. Jinými slovy, skupinové chování se dá situačně vyvolat z nahodile vzniklých pospolitostí, tedy nikoli nutně podle etnických či dokonce biologických znaků. Tato skutečnost podtrhuje eminentní význam společenského tréninku, který spočívá ve schopnosti se přiučit, tj. naší vychovatelnosti. Lidské skupiny mohou např. dary, exogamií, obchodem, společnými rituály, přebíráním kulturních prvků vytvářet důvěru a odbourávat nepřátelství; mohou naopak výchovně podporovat bojechtivost a agresivitu. Hovoří se o normovém filtru, který na porušení homeostáze, tj. určitého pocitu rovnováhy, dává reagovat buď agresí, nebo je zařadí mezi jevy zanedbatelné [Eibl-Eibesfeldt 1986: 129n, 142n].

Je ovšem zřejmé, že v podmínkách, ve kterých buď chybí ústřední smířčí instance, nebo je přinejmenším *pocitováno* ohrožení některých významných životních zdrojů, se tenká vrstva naučených pravidel soužití rychle hroutí a na povrch přicházejí geneticky, evolučně nabyté xenofobní vlohy. Existují však vůbec podobné biologické vlohy? Je asi iluzorní projekcí, snem ctihodných přátel míru, předpokládat zásadně mírumilovného pračlověka: prakticky všechny nám známé archaické společnosti jsou v podstatě válečnické a xenofobní, válka je tmelem jejich pospolného vědomí. Přesto, a to není jen moje teze, *nezávisí* na biologii, zda se člověku vlastní etnocentrické vnímání a jednání obrátí v nenávisť vůči cizímu. Lidské skupiny po statisíce let evoluce málokdy žily izolované, tak říkajíc autisticky soběstačně, nýbrž – vedle bojového střetávání – už proto, aby se vyhnuly incestu, zpravidla i kooperovaly. Nad hranicemi klanu tak vzniká síť vzájemně výhodných vztahů, kterým odpovídá i určitá porce *xenofilie* jako lidskému druhu od počátku daná produktivní možnost [Schiefenhövel 1994: 370n.].

Etologie tudíž jenom zjišťuje biologicky podmíněné *tendence* chování, které se od případu k případu mohou, ale nemusí prosadit. Strach z neznámého stojí mezi našimi vlohami vedle zvědavosti na nové, tj. náklonnosti a navazování kontaktů; ohraničování vedle otvírání skupin; nedůvěra a podezřívavost vedle posvátného pohostinství, až po vytváření pseudopříbuzenství. Stará řečtina ostatně neznala termín xenofobie, za to však *filoxenii* (pohostinnost). To jistě reálně historicky mnoho neznamena: schopnost se distancovat od vlastních skupinových hodnot a tomu odpovídající neutrální pojem

barbarství (např. u Herodota) si u Helénů nemůže činit nárok na obecnou platnost [Nippel 1990: 14n., Koselleck 1984: 218nn.].

Smím-li shrnout naše dosavadní úvahy, pak bych především vyzvedl, že nelze přehlížet *ambivalenci* lidských vloh, popřípadě jednacích dispozic, a zevšeobecnit stav krize, který teprve tvoří živnou půdu agresivních geneticky daných prvků lidského chování. Řekl bych, že v tomto ohledu neexistuje *objektivní* hranice pro toleranci, tedy např. určitý podíl cizinců, který ještě právě lze snést, zatímco překročení této hranice prý znamená, že akceptace se mění nutně v agresi. Násilí není důsledkem genetických zákonů, nýbrž kulturní stigmatizace na základě nedostatečné důvěrné znalosti a nedostatečného sebejistého kontaktu s lidmi odlišného původu, jazyka, obyčejů, jídelních návyků atd. [Kattmann 1994: 381].

Není snad jen pozůstatkem idealizované pospolitosti, romantických snů, projektovaných do třetího světa, když lidé proti strohému civilizačnímu usměrňování, zvl. nového subproletariátu dělníků-přistěhovalců a jejich spontánní životnosti, staví program *multikulturalismu* [Radtko 1991: 85n]. Program je však potud problematický, že předpokládá souběžné, jakoby izolované, kulturní monády, místo aby je nutil, vzájemně se otvírat; konzervace místo toho, aby se jedna od druhé zvědavě průčovaly. Chtěl bych dodat: Cokoli se dá pronést proti univerzální platnosti západních hodnot, právě multikulturalismus potřebuje daný rámec pravidel a nadřazených hodnotových představ typu liberální ústavy, popř. lidských práv, které *nesmí* být k dispozici. Sociokulturní menšiny, které jsou chráněny zákony a institucemi naší liberární společnosti, se málokdy orientují na nich, nýbrž na svých vlastních kódech, imunizovaných proti kritice. Činí si nárok na toleranci, kterou samy neznají, a dovolávají se hodnotové soustavy, kterou případně denuncují jako „kulturní imperialismus“ [Ritter 1993: 364].

IV.

Řekl jsem již, že skupinová identita, která kodifikuje vlastní hodnoty a vzorce chování, není biologicky děděná, nýbrž *naučená*. Tak je tomu i s obrazem cizího. Obraz sebe sama a obraz cizího⁴ jsou vždy vztaženy vzájemně na sebe jako „vpravo“ a „vlevo“, světlo a tma: jsou to kontrární pojmové dvojice, které *člení prostor* naší zkušenosti a umožňují jednat. Osobitou formu takového zdvojení nalezneme např. u Platóna, který zásadně rozlišuje válku mezi Helény jako nepřirozený spor mezi bratry, a válku proti barbarům jako oprávněný boj, který je třeba vést s veškerou bezohledností. Tento rozdíl prý vychází ze substantiálních daností, má však svou fikci řecké nadřazenosti především zprostředkovat návod k politickému jednání [Koselleck 1984: 220n.].

Ambivalentní obraz sebe sama je podobnými polarizacemi zpevněn tak, že jsou záporné vlastnosti vlastní skupiny odštěpovány do obrazu méněcenných „druhých“ – jakási psychohygiena, kterou psychoanalytici pozorují už u batolete: vlastní se stává dobrým tím spíše, že se daří zakázané a zapírané vlastnosti převést na cizí objekt.⁵ Projektivní zkreslení obrazu cizího konsoliduje zdánlivě či skutečně ohrožované vlastní,

⁴) Nikoli *nepřítelé*, jak předpokládá Zygmunt Bauman: ambivalentní cizinec v Baumanově konstrukci právě porušuje „konfliktní dorozumění“ přítele a nepřítelé [Bauman 1991: 25n.]. Moderní stát přímo definuje snahou vymýtit každou ambivalenci, vše, co není přesně určitelné [Ibid.: 46].

⁵) „Pokud existuje d'abelská říše, může lidstvo ... vést posvátné války proti demonizovaným nepřátelům..., místo aby se zadusilo svou vlastní destruktivností.“ [Richter 1992: 183]

příčemž podle názoru analytiků snaha odvrátit strach může způsobit regresi na rané, nediferencované duševní vazby. V přímém vztahu k nacionalismu psychologové hovoří o narcistních, raně infantilních přáních po spojení a splynutí, afektivním zapojování do organického celku [Bohleber 1992: 703n.]. Také dětská psychologie zná sklony už předškolních dětí, které svou vlastní slabost kompenzují ztotožňováním se s bezohledným, všemocným hrdinou: to jim umožňuje překročit neradostné prožívání sama sebe jako nedokonalých a závislých bytostí. Děti se tímto odštěpením imunizují vůči vlastním citům a zároveň ovšem vůči soucitu s ještě slabšími. Hon na outsidersy na takové základně pak neomylně vytváří solidární jednotu učitelů [Benzová 1992: 27nn].

Radikální státoprávník Carl Schmitt svého času označil rozlišení mezi přítelem a nepřítelem za krajní stupeň intenzity, kterého je schopno mezilidské spojení či rozluka; k tomu však podle něho nedochází na podkladě předchozích, předpolitických sklonů a hodnotových soudů. „Politický nepřítel nemusí být morálně zlý, nemusí být esteticky ošklivý... Je prostě jiný, cizí.“ [Schmitt 1963: 27] To však znamená, že z ambivalentních, neprůhledných „druhých“ nutno udělat *hrozivé* „druhé“, cosi, čemu upíráme morální kvalitu, signifikanci; že je tedy třeba dehumanizačního cviku, abychom neznámého druhého vnímali jako *nepřítele*, konec konců zbavili ho konkrétních lidských vlastností; už vojenský dril vyřazuje přirozenou zábranu zabíjet lidskou tvář, a zejména potlačuje vědomí bezpráví. Totalitní skupinová morálka se pak programově nevztahuje na lidi mimo zabsolutizovanou pospolitost, čímž za akce proti lidem, označeným za nepřátele, odpadá povinnost skládat účty [Jäger 1982: 310n].

Nechtěl bych přetěžovat psychoanalytický model, dovolil bych si však ještě zachytit myšlenku, že *kultura* nejen konzervuje, nýbrž i odcizuje. Zahrnuje i překračování hranic, zvědavost na cizí, vypořádání se s ním, soutěž, odpovědi na výzvy zvenčí. Nesporně známe fáze obranné, kdy lidé uzavírají hranice, staví zdi a pořádají rituály zdůrazňující kolektivní jednotu; ve fázích konsolidované civilizace se však odvažujeme vykročit za známé, příbuzné, „domácí“. Mario Erdheim nedávno obměnou známého Freudova titulu přioštkem podtrhl tezi, že kultura je „unheimlich“, tj. „nesvá“, leží ve sféře bezdomoví, ne-li hrůzy. Vztahy důvěrné a pokrevní právě *nejsou* základním prvkem kultury, nýbrž něčím, od čeho se musíme odpoutat, ježto příliš identity a intimity brání inovacím, růstu, veřejnosti, rozumu [Erdheim 1992: 736n].

Tato idea se mi zdá plodná, protože umožňuje lépe pochopit a zařadit některé jevy – nejen naší doby. Rychlé společenské změny snad skutečně dávají možnost se osvobodit od ustrnulých vazeb a pseudorodinných jistot: tím, že se pouštíme do neznámých situací, jako bychom existenciálně zažili vlastní cizotu. Mobilita znamená, že se musíme přizpůsobovat novým podmínkám, vypořádat se s novými problémy, že se uvolňuje kreativita. To je arci vždy jen jedna stránka věci. Zrychlený sociální pohyb také vyvolává znejistění, úzkost, dezorientaci, ne-li archaický strach. Na rozdíl od Erdheima se domnívám, že právě mladiství, které rodina nechala na holičkách a kteří nejsou s to se vyznat ve stále složitější a anonymnější společnosti specializovaných výkonů, velice často touží zpět ke kompenzačním, v zásadě infantilním⁶ vazbám. Odtud přitažlivost znaků a symbolů, regresivní hledání *ustrnulých forem identity*, tíhnutí k fixacím, které nevyžadují neustálý učební proces ani nekladou požadavek vlastního myšlení a vlastní odpovědnosti [Mayer 1989: 18]; v neposlední řadě bezradní lidé hledají uspokojení. Na

⁶) „Dětské štěstí a hrdost mužů jsou... neslučitelné.“ [Mommensen 1987: 123]

vlastní nejistotu reaguji hysterickým vyřazováním, bázlivým ohraničováním, hradbami proti cizímu.

V.

K tomu několik příkladů, které překračují ty notoricky známé (dobře prozkoumaný antisemitismus) [Bergmann 1992: 37n.]. Setkání Evropanů se zámořskými kulturami jistě poznamenala chtivost bezohledných dobyvatelů po vzácných kovech i pretence zdánlivě vyšší kultury vůči prý nesvéprávným divochům. Křesťané přicházejí z nebe a hledají zlato, vzkázal Kolumbus Indiánům. Je to mnohohlavná formulace, která snad neprozrazuje jen cynismus, nýbrž i hledání zlatého věku, který humanisté jako Pedro Martir či León Pinelo očekávali v Novém světě [Strosetzki 1991: 18n., 53, 59nn]. Jistě vnímání druhých trpělo vlastními projekcemi, tj. konkvistadoři nevnímali domorodce jako subjekty, nýbrž jako objekty: Kolumbův lodní deník v nich vidí pokojné ovečky a dětinsky ochotné potenciální poddané [Niess 1991: 39]. Apercepční obrazy objevitelů sahaly od rajske nevinnosti, kterou zdánlivě potvrzovala nahota Indiánů, a pro niž si ostatně Kolumbus bral na cestu znalce hebrejštiny a aramějštiny jako tlumočníky, až po očekávání psohlavých oblud a válečnických žen, které vedlo k pojmenování Amazonky [Nippel 1990: 32].

Nadšení objevitelů se záhy zvrátilo v opak, přičemž obrana postižených nejen ospravedlňovala španělské násilí, nýbrž i změnila představu dobrého divocha v obraz lidožrouta, bytosti, žijící v protipřirozeném smilstvu a modloslužbě. K zdůvodnění začínající genocidy se Španělé chápali aristotelského učení, podle kterého jsou barbari jen v omezené míře nadáni rozumem, takže jim otroctví prospívá jako zvířatům zkrocení (Politika 1254a). Odlišnost působila, že se konkvistadoři v nepochopení a znechucení od nich odvraceli (Fernando de Oviedo). Odlišnost však vedle toho i fascinovala popř. zůstala ambivalentní – zdánlivou nezkažeností, spjatostí s přírodou, svobodou od civilizačních tlaků, pohostinností. „...není mezi nimi osobního vlastnictví, neboť vše je společné“, referoval Amerigo Vespucci (1502); „neznají slovo pro říši a pro provincii; nemají krále, neposlouchají nikoho, každý je svým vlastním pánem.“ [Schmitt 1984: 177; König 1993: 50nn].

Jistě představitelé církve nebyli připraveni na to, aby přistupovali k Indiánům bez predsudků; na druhé straně předpoklad společného původu od Adama a Evy, stejně jako pověření je přivést na pravou víru, postavily určitý – značně křehký – most k „divochům“. Nemohu se zde pouštět do jednotlivostí, např. do argumentů dominikána de Vitorii, který roku 1539 usoudil, že indiští barbari rozhodně projevují známky rozumu, třebaže po tisíciletí bez vlastní viny stáli mimo spásu. Neexistuje prý však právo se zmocnit jejich země a násilně prosadit křesťanskou víru, nanejvýš snad jim bránit v kaniibalismu a v lidských obětech [Nippel 1990: 46].

Tento zbytek původní fascinace neznámým a cizím, postoj, který neměl zapotřebí se chránit před ním diabolizací, byl pak i důležitým podnětem, aby lidé docházeli k širším koncepcím lidství. Montaigne např. srovnával sebekriticky rituální lidožroutství divochů s utrpením, které křesťané způsobují druhým křesťanům zaživa; lidé se zřejmě ve svých nečestech příliš navzájem neliší. Jinému pozorovateli, jezuitovi Lafitauovi, později (1724) sloužil společenský pořádek Indiánů spíše za důkaz obecné shody národů ve svém nahlížení Nejvyšší bytosti, také analogie mravů, institucí, zákonů a příbuzenských struktur s národy evropského starověku, kteří přece také kdysi bývali „divochy“ – ovšem do určité míry respektovanými. Přes relativizaci vlastních trado-

vaných hodnot se zde připravuje opačná perspektiva, obrácená kriticky vůči civilizaci: myšlenková figura „šťastného divocha“, který nezná zjemnělé neřesti civilizace a přebytku.⁷

Indiánům to jistě prakticky mnoho nepomohlo. Získali jsme však přinejmenším příklad možného zacházení s ambivalentním cizím, ba celou škálu možných reakcí na setkání s jinými formami lidství: od samospravedlivého upírání lidských kvalit cizímu, přes pokusy je použít jako myšlenkový podnět k rozšíření dosavadního hodnotového obzoru, až po jeho nadřazování vlastní kultuře. Existovala tedy určitá ochota se otevřít novému světu, poopravit svůj hodnotový obzor, pojmut „divochy“ do prostoru vlastní zkušenosti. Bezprostředně na rozšíření obzoru – v neposlední míře humanismem a renesancí – ovšem následovala reakce vystrašené fundamentalistické zatvřelosti. K jejím obětem přirozeně patřili Židé, jejichž pronásledování a vyhnání ze Španělska snad nikoli nahodile souvisí s Kolumbovou objevnou cestou [Otto 1992: 52]. Možnou paralelu tvoří i způsob zacházení s *čarodějnicemi*, dosud spíše misionovanými než pronásledovanými; jejich masové hubení začíná zhruba ve stejnou dobu a z obdobného duchovně-psychického ustrojení.

VI.

Dovolte mi říci ještě pár slov o proměnlivých hranicích přátelství a nepřátelství v evropském novověku. Víme, že křesťanství zprvu relativizovalo, ba zarovnávalo všechny dosavadní identity a ohraničení – mezi Helény a Židy, vzdělanými a nevzdělanými, svobodnými a otroky, ba i muži a ženami. Nová dynamická krystalizace arci rychle směřovala k nové výlučnosti, tj. „asymetrickým dvojicím“, které druhou stranu značkují negativně, až po ospravedlňování bohubilých válek pro dogmatické spory.⁸ Jinými slovy, jestliže jádrem křesťanství je identita, určovaná *vztahem k druhému* a také nikoli to, co jest, nýbrž transcendence [Brunner 1958: 10], pak reálné dějiny poznamenává něco jiného. Otevřenost a svrchovanost víry, hledání pravdy ustupuje dogmatickým zakotvením, institucionalizacím a obřadnictví; exkluzivita znamená tendenci k samospravedlivému ohraničování a vylučování.

Nebudu zde mluvit o těchto tendencích, nýbrž o novodobých polarizacích. Humanismus a osvícenství byly nesený nadějí, že všeobslhlé pojetí člověka zruší všechny diskriminace mezi konfesemi a ukončí nepřetržité občanské války mezi křesťany, pohany a Židy. „Aniž by přistupovalo něco dalšího, mělo by stačit jméno člověk, aby lidé dosáhli vzájemné shody.“ (Erasmus, *Querela pacis*). Naděje zklamala stejně jako svého času naděje investované do mírotrvné křesťanské ekumeny. Sekularizace byla významnou modernizační silou, leč ne jedinou. Postupně bledly

⁷) Evroptí humanisté vůči objevným cestám na jedné straně kolisali mezi nadšením, že byla překonána antika, radostí z nového a exotického, a na straně druhé tradičním plísněním bláznivé marnivosti, zvědavosti a chtivosti, lupičství objevitelů. Důležitější se mnohým z nich zdála eticky určená duchovnost, sebepochopení a vztah k spáse duše [Wuttke 1991: 12nn, 21n].

⁸) Juan Ginés de Sepúlveda (1550) ke klasickým podmínkám „spravedlivé“ války (*iusta causa, summa auctoritas, recta intentio*) počítá i to, že není jiná možnost přivést k poslušnosti lidi, „jejichž přirozenou podmínkou je poslušnost“ – jako dokonalý přirozeně vládné nedokonalému, statečný slabému, duše tělu, rozum pudu, forma hmotě. Proto dvorní kaplan Sepúlveda, který sám nikdy nebyl v zámorí, považuje za správné, jsou-li „barbarské a nelidské národy, které o civilizovaném životě nechtějí slyšet“, podrobeny vládě lidštějších, ctnostnějších vládců (Sepúlveda, podle [Strosetzki 1991: 225nn.]).

tradiční orientace, jenže jakmile zmizel z evropských diskursů Bůh, do hodnotového horizontu se vraceli pozemští bohové. Není náhodou, že se stále znovu přenášejí pojmy *sakrální* na věci *profánní*, a proces vytváření novodobého státu, politických a kulturních identit, je významně ovlivňován náboženskými či pseudoreligiozními prvky.

Místo středověkého univerzalizmu a nadřazených autorit tak vznikají svrchované mocenské státy, které nadále vyžadují pro sebe sakrální autoritu a především si osobují stále nové kompetence – správní, rodinné, školské, chudinské, církevní; i hospodářský život je podrobován státním merkantilistickým regulacím. Stát tak prosazuje absolutistickými prostředky v neposlední míře i duchovně mentální sjednocení [Schilling 1991: 195nn]. Tato vynucená vnitřní jednota slouží koncentraci moci a politice expanze; od Španělska po Švédsko se vytvářejí státní ideologie, napájené ideou národního poslání. Odpovídají tomu zahraničně politické fronty: na evropskou scénu vstupuje dějství *nacionalismu*.

Je pravda, že se etnický a politický výměr pojmu národa spojují až koncem 18. století tím, že se starý teritoriální stát naplní „pospolitotvornými kódy“ anebo se jim aspoň účelově přizpůsobí. Tím vzniká, zčásti slučováním různorodých symbolických postav, stereotypů, předsudků, regionálních vzpomínek, vysoce emotivní společenská ideologie. Stává se, v neposlední míře inscenací fiktivních společných zážitků, neproblematizovatelnou nejvyšší instancí; sotva fakticky existující národ nabývá významu pomocí galerie válečníků, básníků, věstců a mučedníků, ale i rejstříkem příkoří, prožitého útlu [Kaschuba 1993: 59nn]; negativní stereotypy nově budovaný národ odděluje od údajně mu „bylostně cizích“. Je to všude obdobné jako v Německu 18. století, kde proti karikatuře francouzské dvorské změkčilosti, galanterie a nemorálnosti stavěli vysněnou německou upřímnost a bodrost, zatímco ve Francii kultivovali autostereotyp civilizační a politické převahy proti barbarství žravých, zálesáckých, hnidopišských Němců [Fink 1991: 455nn].

Nechci se dále věnovat osudu těchto stereotypů, kritickým pochybnostem na obou stranách, vzniku kladné představy Německa ve znamení Tacita, ani krizovým zkreslením za revoluce a napoleonských válek, ačkoli právě zde podle mého mínění třeba hledat výhybku, která ovlivňovala osudným způsobem vnímání a jednání Evropy až do 20. století. Zajisté nacionální identita byla i oporou, zprostředkovala lidem smysl, strukturovala jejich jednání, kdo by to chtěl popřít. Na druhé straně vybudovala nepřekročitelné *hranice*, ze sousedů učinila nepřátele, pomocí kolektivních emocí lidi uvedla do „nevolnictví uzavřených kolektivů“ [Meyer 1989: 21]; zabsolutizováním jednostranné, jen zdánlivě samozřejmé hodnotové soustavy bránila konkrétnímu, plodnému vnímání problémů naší civilizace.

Je možné, že velkoprostorová organizace našeho moderního světa, jeho všestranné závislosti, stejně jako velká mobilita, budou žít právě přání se *odlišit* a oddělit. Přesto soudím, že bychom návratu uzavřených společenských kódů a pokusům je vnímat jako blahodárnou protiváhu anonymní společnosti kvantitativně měřitelných výkonů, měli čelit se značnou dávkou nedůvěry. Nemůžeme si dovolit uniknout globální odpovědnosti útekem za hradby zdánlivého monokulturního bezpečí.

VII.

Na závěr poslední příklad, který ukáže, že emocionální hranice mezi skupinami nemusí být dány etnicky nebo nábožensky. Myslím způsob zacházení s *chudobou*, která dokázala vyvolat překvapivě analogické polarizace, fronty nepřátelství, strachu a agrese. Neměli

bychom asi přeceňovat praktický význam svatořečení chudých (Lk 6, 20) v křesťanský přinejmenším spoluvytvářené kultuře – spojení chudoby a práce v mnišském ideálu, chudinskou péči jako vladařskou povinnost a součást šlechtické etiky. Nicméně od pozdního středověku skutečně dochází k mentálním změnám a s nimi k daleko negativnějším postojům vůči dosud spíše trpěným marginálním skupinám. Hranice tolerance vůči těm, kdo porušují normy, nemají pána, žebrákům, potulnému lidu, nevěstkám, se zřetelně zužuje: stávají se nesnesitelnou metlou [Graud 1981: 395n.].

Snad tváří v tvář různým katastrofám, které mj. vyvolaly hromadný útek vesnického obyvatelstva do měst, klášterní péče o chudé přesáhla své ekonomické možnosti [Oexle 1986: 80nn]. Jisté je, že od té doby světská vrchnost silněji vystupuje jako regulační činitel, se snahou shrnout, ocejchovat a vydělit rozmanité marginální skupiny jako „práce se štítící“. „Antispoločnosť“ má být kontrolována, její podvody odhaleny a znemožněny [Jütte 1988: 35nn, 54n.]. Ve vytvářející se tržní společnosti je práce i shora prosazovanou ústřední hodnotou, a tudíž zahálka daleko jednoznačnější hříchem, ba hříchem stěžejním. Proto jsou zakazovány nediferencované almužny, i mimo protestantské oblasti vrchnosti nařizují výchovu k pílí, pořádku a střídmosti.⁹ Chudý se tím stává asociálem, předmětem dohledu, vylučování, rozmanitých ukázkových mechanismů, a ovšem ošklivosti.

Záplava policejních nařízení se s krajní nedůvěrou stále znovu zabývá všemi, kdo neodpovídají normám, a to není jen „cháaska nečistých, líných, zahálčivých a podvodných lidí“, jako jsou tuláci, cikáni, kejklíři, cizí žebráci, propuštění vojáci, vaganti, kteří mají být postaveni na pranýř, zmrskáni a vykázáni [Stolleis 1993]. Disciplína má být vtlučována i domácím spodním vrstvám, „žebravým trubcům, kteří zbytečně žijí z práce ostatních“, jak (roku 1697) poznamenal filozof John Locke. Podle jeho drastických návrhů by prý bylo možno „takovou sebranku... rychle omezit na nepatrný počet, ne-li docela vymýtit“ [Locke 1980: 272, 277]. Nejde o sociální *integraci* a o kázání píce, tedy snahu odnaudit spodní vrstvy jejich neměšťanským „předindustriálním“ životním návykům a postoji k práci: nedostatečnému smyslu pro pravidlnost a předvídatost, opilství, sklonu k permanentním kolektivním oslavám, jejich vzpurnosti i chybějící hygieně. Od „classes dangereuses“ už před Francouzskou a před průmyslovou revolucí vanul dech hrůzy: bestii není dovoleno dráždit, musí však být odkázána do příslušných mezí. Stará pospolitost domu, stolu a modlitby zanikla a nižší vrstvy jsou distancovány i prostorově. Z takto vytvořené „periferie“ záhy vychází reálné a chimérické hrozby, mísí se v nerozložitelný syndrom; lidé stavějí imaginární i faktické zdi.

Alain Corbin objevil takřka nutkavou hrůzu středních vrstev konkrétně z pachu a špíny lidu, a hledal spojení mezi dezinfekcí a podrobovacími mechanismy. Konec zamoření měl skoncovat i s morální zpustlostí proletářů: hygiena se roku 1821 zdá zpravodaji francouzské zdravotnické správy přiměřeným prostředkem zkrocení „neřestí duše“, ježto lid dbalý čistoty se „záhy stane přítelem pořádku a kázně.“ [Corbin 1988: 209]. Tato doporučení by byla možno chápat jako nabídku pomoci a integrace

⁹) „Takovýchto žebráků nadmíru přibývá/ a města a země jsou jimi naplňovány a obtěžovány: Každý usmrkanec a žebrák/ každý chudý nádeník musí mít ženu/ oženit se s ní stůj co stůj/ dostat také hromadu dětí... Pročež není divu/ že je všude tolik žebroty/ lenochů/ vagantů, kejklřů/ darmošlapů... Jako Kristus si do své vinice najal/ odměňoval jen dělníky/ a jim sliboval své království: tak povolává/ najímá a odměňuje ďábel jen lenochy...“ (Aegidius Albertinus: *Lucifers Königreich... oder Narrenhutz* (1617), cit. podle [Münch 1984: 128n.]).

adresovaná sociálně zkracovaným,¹⁰ šlo však především o strategii k ovládnutí hroživé, nevypočitatelné, znepokojivé síly. Tomu neodporuje, že pozorovatelé kolísají mezi hnusem a fascinací; co je zakázané, potlačené, hradbami oddělené, zůstává snad právě proto i předmětem touhy.¹¹

Nemohu pokračovat v této úvaze, ačkoli se mi zdá platná i pro další podoby vytváření kolektivních identit na základě distancování se od špatných a nebezpečných druhých lidí. Nevšiml jsem si tu *reakce vyobcovaných*, na které se namnoze – jako rodičovským bitím – „mimeticky“ přenáší způsob zacházení: ve směsi nenávistné lásky napodobují nepřiznaný vzor nebo se dohadují o nedělitelné dědictví. „Existují už jen zneprátení bratři, a vše, co lze dělat, je varovat je před jejich mimetickými přáními.“ [Girard 1992: 188] Z toho vznikají historické paradoxy, jako byla španělsko-křesťanská touha maránů, inkvizicí štvaných a mučených Židů („Španělskem potupených Španělů“ – [Poliakov 1981]), zhoubná nákaza zneprátených národních dvojčat, ale i „anti-kulturní“ sebezhodnocování vylučovaných chudých: Max Weber se poněkud posmíval „hysterickému požitku sebe sama“, který v proletariátu „nahrazuje a potlačuje ekonomické a politické myšlení a jednání“ [Weber 1958: 62].

Požadavek, abychom se bez předsudků otvírali druhým a odpoutali se od skupinových idiosynkrazí vůči vetřelcům a porušovatelům našich norem, je pravděpodobně přílišný. Představa klidného, ba radostného prožívání fragmentované moderní existence asi zůstane utopií. Zvláště v krizích rychle zapomínáme naučenou vzájemnost, také naši *mnohotvárnou* identitu, a vystrašení se zařazujeme do skupiny a pod ochranu jejich symbolů. O to důležitější by bylo, před tímto nesporně daným sklonem ještě ideově a kulturně politicky nekapitulovat. „Pro to, abychom nenáviděli cynismus, není třeba národa“ (Ch. Dieckmann, in: *Die Zeit* z 10. 12. 1993). Konstrukt etnicky homogenního národa se nehodí jako nejvyšší orientační bod v chaosu našeho neblahého světa. Je příliš malý a zároveň příliš velký pro intelektuály, pro manažery i pro prosté lidi.

Hermann Broch kulturu charakterizoval „konejšením paniky“: chtěl bych doufat, že panické reakce a davové mechanismy nejsou jediným geneticky určeným způsobem lidského chování; že kulturní sublimace našich antropologických daností nemizí jako stopy v písku a že biologie je jen částí toho, co formuje naše jednání. Jinak by si učitel musel zoufat.

¹⁰) Tak Robert v. Mohl, který soudí bez iluzí: „...zákony jsou jim nepřátelské mocnosti, kterým je třeba čelit lstí nebo silou, kde je to beztestně možné; jejich lepší spoluobčané jsou jim předmětem závisti, strachu a nenávisi; každá užitečná práce je jim cizí, zato jsou obeznámeni se všemi prostředky, jak způsobit zlo.“ Právě proto však Mohl soudí, že je třeba předcházet zlu výchovou v raném stadiu, než ještě „zcela vyhasla mravní síla a návyk zahálky a prostopášnosti se stal nevykořenitelným“. „Výchova jednoho dítěte a jeho umístění u zdatného mistra... přijde levněji než živit darmošlapy až do jeho odsouzení do káznice...“ Mohl, *Die Rettungshäuser für verwaahrloste Kinder* (1845), podle [Jantke, Hilger 1965: 219nn.].

¹¹) „Ulice byla místem, kde... nevládlo konvenční rozlišování mezi zákonným a nezákonným, morálním a nemorálním, slušným a neslušným. To tvořilo její velkou atrakci pro skupinu pouťníků, kteří nemohli unést fyzická a psychická omezení civilizovaného života, kteří nebyli s to žít uvnitř uzavřených zdí domova a dílny, svazování tlakem času, místa a konvence.“ [Himmelfarb 1985: 367]

BEDŘICH LOEWENSTEIN působil do roku 1970 jako vědecký pracovník Historického ústavu ČSAV s hlavním zaměřením na novější německé dějiny, zvl. na kořeny nacismu. 1979-1994 profesor novějších dějin Svobodné univerzity v (Západním) Berlíně. Vydal Projekt moderny (něm. 1987, 1990), vyjde česky v letošním roce. Těžiště jeho práce se soustřeďuje na zkoumání občanské společnosti, moderní civilizace a její krizová pole (osvěcenství, revoluce, nacionalismus), zabývá se také historií a psychologií. Od roku 1990 publikuje hodně také v českých odborných časopisech.

Literatura

- Bauman, Z. 1991. „Moderne und Ambivalenz.“ In *Das Eigene und das Fremde. Neuer Rassismus in der Alten Welt?*, Hg. U. Bielefeld. Hamburg.
- Benz, U. 1992. „Verführung und Verführbarkeit.“ In *Sozialisation und Traumatisierung. Kinder in der Zeit des Nationalsozialismus*, Hg. Wolfgang und Ute Benz. Frankfurt/M.
- Bergmann, W. 1992. „Psychological and Sociological Theories of Anti-Semitism.“ *Patterns of Prejudice* 26.
- Bohleber, W. 1992. „Nationalismus, Fremdenhass und Antisemitismus.“ *Psyche* 46.
- Brunner, E. 1958. *Gott und sein Rebell*. Hamburg.
- Cohen Hermann 1888. „Die Nächstenliebe im Talmud.“ In *Der Geist, der bleibt*, Hg. A. Loycke. Frankfurt/M.
- Corbin, A. 1988. *Pesthauch und Blütenduft. Eine Geschichte des Geruchs*. Frankfurt/M.
- Douglas, M. 1988. *Reinheit und Gefährdung*. Frankfurt/M.
- Eibl-Eibesfeldt, I. 1986. *Krieg und Frieden aus der Sicht der Verhaltensforschung*. München.
- Enzensberger, H. M. 1993. *Aussichten auf den Bürgerkrieg*. Frankfurt/M.
- Erdheim, M. 1992. „Das Eigene und das Fremde. Über ethnische Identität.“ *Psyche* 46.
- Fink, G.-L. 1991. „Das Bild des Nachbarvolkes im Spiegel der französischen Hochaufklärung.“ In *Nationale und kulturelle Identität*, Hg. B. Giesen. Frankfurt/M.
- Gellner, E. 1993. „Aus den Ruinen des Grossen Wettstreits.“ In *Grenzfälle*, Hg. M. Jeismann, H. Ritter. Leipzig.
- Girard, R. 1992. *Ausstossung und Verfolgung. Eine historische Theorie des Sündenbocks*. Frankfurt/M.
- Graus, F. 1981. „Randgruppen der städtischen Gesellschaft.“ *Zeitschrift für historische Forschung*.
- Heckmann, F. 1991. „Ethnos, Demos und Nation.“ In *Das Eigene und das Fremde*, Hg. U. Bielefeld. Hamburg.
- Heuvel, G. v. d. 1988. *Der Freiheitsbegriff der Französischen Revolution*. Göttingen.
- Himmelfarb, G. 1985. *The Idea of Poverty. England in the Early Industrial Age*. London-Boston.
- Jäger, H. 1982. *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft*. Frankfurt/M.
- Jantke, C., D. Hilger 1965. *Die Eigentumslosen. Der deutsche Pauperismus*. Freiburg-München.
- Jeismann, M. 1992. *Das Vaterland der Feinde 1792-1918*. Stuttgart.
- Jütte, R. 1988. *Abbild und Wirklichkeit des Bettler- und Gaunertums zu Beginn der Neuzeit*. Hamburg.
- Kaschuba, W. 1993. „Volk und Nation, Ethnozentrismus in Geschichte und Gegenwart.“ In *Nationalismus – Nationalitäten – Supranationalität*, Hg. H. A. Winkler, H. Kaelble. Stuttgart.
- Kattmann, U. 1994. „Die Ideologisierung des Fremden.“ In *Was ist der Mensch? Europäisches Forum Alpbach 1993*, Wien.
- König, H.-J. 1993. „Verständnislosigkeit und Verstehen, Sicherheit und Zweifel.“ In *Die Kenntnis beider „Indien“ im frühneuzeitlichen Europa*, Hg. Bitterli-Schmitt. München.

- Koselleck, R. 1984. „Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe.“ In *Vergangene Zukunft*. Frankfurt/M.
- Lepsius, M. R. 1993. „Über neuen und alten Nationalismus.“ In *Grenzfälle*, Hg. M. Jeismann, H. Ritter. Leipzig.
- Locke, J. 1980. „Plan zur Beseitigung der Arbeitslosigkeit.“ In *Bürgerliche Gesellschaft und Staatsgewalt*. Leipzig.
- Meyer, Th. (Hg.) 1989. *Fundamentalismus in der modernen Welt*. Frankfurt/M.
- Mommsen, Th. 1987. „Auch ein Wort zu unserem Judentum (1879).“ In *Vom Judenhass zum Antisemitismus*, Hg. D. Clausen. Darmstadt.
- Münch, P. (Hg.) 1984. *Ordnung, Fleiss und Sparsamkeit*. München.
- Niess, F. 1991. *Am Anfang war Kolumbus*. München.
- Nippel, W. 1990. *Griechen, Barbaren und „Wilde“*. Frankfurt/M.
- Oexle, O. G. 1986. „Armut, Armutsbegriff und Armenfürsorge im Mittelalter.“ In *Soziale Sicherheit und Sozialdisziplinierung*, Hg. Sachsse-Tennstedt. Frankfurt/M.
- Otto, W. 1992. *Conquista, Kultur und Ketzerwahn*. Göttingen.
- Pitt-Rivers, J. 1992. „Das Gastrecht.“ In *Der Gast, der bleibt*, Hg. A. Loycke. Frankfurt/M.
- Poliakov, L. 1981. *Geschichte des Antisemitismus IV. Die Marranen*. Worms.
- Pross, H. 1974. *Politische Symbolik*. Berlin.
- Prudký, M. 1993. „Národ ve Starém zákoně.“ *Křesťanská revue LX*, č. 6/7.
- Radtke, F.-O. 1991. „Lob der Gleich-Gültigkeit.“ In *Das Eigene und das Fremde. Neuer Rassismus in der Alten Welt?*, Hg. U. Bielefeld. Hamburg.
- Richter, H.-E. 1992. *Umgang mit Angst*. Hamburg.
- Ritter, H. 1993. „Der Gast, der bleibt.“ In *Grenzfälle*, Hg. M. Jeismann, H. Ritter.
- Schiefenhövel, Wulf 1994. „Das Verhalten gegenüber Fremden aus ethologischer Sicht.“ In *Was ist der Mensch. Europäisches Forum Alpbach 1993*. Wien.
- Schilling, H. 1991. „Nationale Identität und Konfession in der europäischen Neuzeit.“ In *Nationale und kulturelle Identität*, Hg. B. Giesen. Frankfurt/M.
- Schmitt, C. 1963. *Der Begriff des Politischen*. Berlin.
- Schmitt, E. (Hg.) 1984. *Dokumente zur Geschichte der europäischen Expansion II*. München.
- Stolleis, M. 1993. „Die Fremden im frühmodernen Staat.“ *Die Zeit*, 2. 7. 1993.
- Strosetzki, Ch. (Hg.) 1991. *Der Griff nach der Neuen Welt*. Frankfurt/M.
- Weber, M. 1958. *Gesammelte politische Schriften*. Tübingen.
- Weber, M. 1972. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen.
- Wuttke, D. 1991. „Humanismus und Entdeckungsgeschichte 1493-1534.“ In *Die Kenntnis beider „Indien“ im frühneuzeitlichen Europa*, Hg. U. Bitterli, E. Schmitt. München.

Institucionální pluralita: Problém, či řešení pro multietnický stát?

HANS VAN AMERSFOORT^{*}
University of Amsterdam, Nizozemí

Institutional Plurality: Problem or Solution for the Multi-Ethnic State?

Abstract: Ethnic groups form 'closed segments' within a state population. They are generally seen as posing a threat to political stability and as a source of violent conflicts. Reactions to this supposed threat have been the suppression of ethnic traits such as language or religion by forced assimilation, 'ethnic cleansing' or even genocide. A more peaceful reaction can be found in political systems that have tried to neutralise the disruptive effects of ethnicity by incorporating it in their basic institutions such as education. This *institutional plurality* can be found in several states and has two basic forms: a territorial one (Switzerland e.g.) or a non-territorial one (The Netherlands e.g.). Although *institutional plurality* offers a possibility of avoiding direct conflicts, it is not seen by everybody as an ideal solution. Opponents of *institutional plurality* point out that it tends to legitimate ethnic categorisation and thereby 'freezes' ethnic divisions in society and impedes individual development and social mobility.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 2: 201-214)

1. Úvod

Zřídka se stane, aby uběhl den aniž bychom četli novinách o etnických konfliktech nebo neviděli výbuchy etnického násilí v televizi. Tyto konflikty se dějí ve všech částech světa, v různých společnostech a v podmínkách různých politických uspořádání. Etnické konflikty se zdají být rozmanité, a proto není překvapující, že k jejich analýze a popisu již bylo vyvinuto několik teorií. V předešlém článku jsem tyto teoretické přístupy k problému multietnického státu popsal a předložil jsem návrh teorie etnicity v moderním státě [van Amersfoort 1991]. V této úvaze zopakuji obecnou strukturu předešlého článku, ale zaměřím se na jeden specifický problém tématu etnicity. Tento článek je zaměřen na roli „etnických institucí“. Chci zjistit, jak dalece může institucionální pluralita být řešením problémů multietnického státu.

Napřed předložím určité definice a načrtnu historické pozadí různých pohledů na vztah mezi „státem“ a „lidmi“. V oddílu třetím budu probírat reakce států na etnickou rozmanitost jejich obyvatelstva. Jednu z těchto reakcí, přijetí institucionální plurality, pak vybírám a rozebírám podrobněji v závěrečných pasážích.

1.1. Etnické skupiny a národnosti

K tomu, aby mohly být konflikty, musejí existovat zúčastněné strany. Některé z těchto stran nazýváme etnické skupiny, a když tyto etnické skupiny mají územní požadavky,

^{*}) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Hans van Amersfoort, University of Amsterdam, Institute for Social Geography, Nieuwe Prinsengracht 130, 1018 VZ Amsterdam, The Netherlands. Fax 0031 20 525 4051.

říkáme jim národnosti. Aby mezi etnickými skupinami docházelo k interakci, musíme mít více než jednu. Abychom poznali, že před námi stojí etnická skupina, musí dojít k rozdělení alespoň na dvě. Etnické skupiny definují jako takové strany, jejichž členství je dáno společným původem a sdílením komunikačních prostředků, tedy jazyka, systémů názorů a norem, stručně řečeno, sdílením kultury.

Při podrobném pohledu nejsou hranice etnické skupiny nikdy vyznačeny tak striktně, aby jedinou možností, jak se stát členem dané skupiny, bylo narodit se do ní. Ale je oprávněné tvrzení, že běžný způsob, jak se stát členem nějaké etnické skupiny, je narodit se v ní a být v ní vychováván. Etnické skupiny takto definované mají obyčejně vazbu s nějakým územím, ale ani to není nutné. Etnické skupiny mohou žít v roztroušených teritoriích, anebo žijí v komplikovaných vztazích s jinými etnickými skupinami. V Severní Americe jsme například mohli pozorovat (až donedávna) velmi komplikované struktury, v nichž kočovné či polokočovné kmeny měly určitá práva na území jinak obydlená usedlým obyvatelstvem. Soudobý Evropan tomuto na první pohled jen těžko rozumí, dokud si neuvědomí, že nám není například neznámé to, že právo honitby či rybolovu se nemuselo vztahovat jen na vlastníka daného pozemku či řeky. Není ani zapotřebí dodávat, že tento způsob uspořádání snadno vede ke konfliktům a potřebě nějaké formy vlády.

V moderních společnostech (a omezují se na jev etnika v soudobých společnostech) jsou to zvláště dva rysy, které vydělují etnickou skupinu od jiných společenských skupin či kategorií. Za prvé, etnické skupiny jsou mezigenerační. Za druhé, etnická forma třídění má přednost před jinými způsoby společenského zařazování, například podle věku, pohlaví, ekonomických zájmů atd. Když jedna z těchto charakteristik (již) neplatí, pak etnická skupina pomalu přestává existovat.

1.2. Způsoby a mody včlenění

V předešlém oddíle jsem dokládal, že etnické skupiny jsou skupiny v nějaké interakci mezi sebou navzájem, a proto jsou nějakým způsobem účastny na politickém konsensu. V moderních společnostech toto znamená, že obývají stejný stát. Dějinné procesy, které k tomuto vedly, jsou složité, ale analyticky můžeme rozlišit dva způsoby a dva mody včlenění. Tyto dva způsoby mají totiž následovně vliv na povahu etnických styků, a tudíž i na povahu případných konfliktů. První způsob je rozšíření vlády na území, která předtím ovládána nebyla. První modus, kterým se toto včlenění může uskutečnit, je hierarchický: vládnoucí třída rozšíří svou vládu na nová území a jeho obyvatelům dá status „nižší třídy“. Toto má za následek etnickou stratifikaci a kulturní dělbu práce. Tento modus včlenění je znám z kolonialismů různých druhů. Je výchozím bodem Hechterovy teorie vnitřního kolonialismu [Hechter 1975, Hechter a Levi 1979]. Druhý modus včlenění může být i následkem dobytí, ale takového, po němž zůstávají určité původní instituce do určité míry zachovány. Vláda se sama přizpůsobí již dříve existujícím institucím, což vyústí v „paralelní inkluzi“. Šíření britské vlády nad Irskem a Skotskem je příkladem těchto různých módů včlenění. Paralelní inkluze vede k etnické specializaci ve struktuře povolání. Vede k vertikálnímu dělení práce, které je složitější než pouhé dělení na nižší a vyšší.

Ale dobytí není jediným způsobem vzniku etnických skupin. Druhým způsobem je migrace. Ve všech společnostech došlo k nějaké formě migrace. Přistěhovalci mohou být částečně přivedeni patriarchálním vládcem, aby kolonizovali panenské části jeho území. Mohou být přivedeni jako otroci nebo přijít na základě svého vlastního rozhodnutí ve

větším či menším počtu. Mohou být zahrnuti nějakým hierarchickým způsobem po své migraci, tak jako afričtí otroci přivezení do Nového světa. Nebo mohou být plně přijati do nové společnosti a ztratit své etnické charakteristiky. Jsou také formy začlenění, které plynou z migrace, která je paralelním způsobem včlenění, kdy přistěhovalci jsou poznatelní, liší se v některých kulturních ohledech, ale nemohou být jednoduše zařazeni jako vyšší či nižší. Příkladem tohoto jsou skupiny ve Spojených státech obecně popisované jako „bílá etnika“.

Způsoby a mody včlenění tvoří dějinné pozadí existence etnických skupin a určují povahu etnických konfliktů v určitých společnostech. Popis jednotlivých konfigurací a identifikace mezietnických vztahů v nich není záměrem této stati. Cenným přínosem k empirickým analýzám různých konfigurací byla studia již zemřelého Steina Rokkana a v poslední době i studie Mikesella a Murphyho [Rokkan a Urwin 1983, Mikesell a Murphy 1991].

2. Vláda, lidé a území

V evropském kontextu je etnický konflikt spjat se vzestupem novodobého státu. Složitý proces sdružování lidí, vlády a území byl uveden v pohyb patriarchálními vládci a jimi vytvořeným úřednictvem vládnoucím jejich územím. (K popisu a vysvětlení viz např. [Smith 1973, 1986, 1988, 1989; Gellner 1983; Zubaida 1989].) Zvláště ve Francii byli vládnoucí králové tak úspěšní v tomto procesu, že byli příčinou svého vlastního zániku. Jakmile bylo stmelení území, vlády a lidu dostatečně pokročilé, vznikla idea, že vláda nespočívá ve vládci, ale v oné entitě samé. Od té doby používáme názvu „suverénní stát“. Důraz se přesunul od vládců k ovládaným a oprávnění politického souhlasu se již nezakládalo na „vůli krále“, ale na „národě“ samém.

Anthony Smith dokazoval, že to, že národ je oprávněným nositelem legitimní vlády, zdrojem „obecné vůle“ zakládající se na jeho dějinách a osudu, je nepochybně moderní výmysl, mýtus, ale nebyl postaven na zelené louce [Smith 1988]. Mýtus národa předpokládá jednotu jako danou původně, zatímco ona byla ve skutečnosti vytvořena vládcem. Je však ale také nepopíratelné, že mýtus se na některých místech stal, alespoň do určité míry, realitou. Otázkou není tedy, jak dokazoval Walker Connor, co je národ, ale spíš kdy se obyvatelstvo dostatečně „asimilovalo“ (abych použil klasického pojmu Karla Deutsche) a stát byl dán teritoriem – je toto národ? [Connor 1990]. Důležitou událostí dávající mýtu přesvědčivou sílu může být výskyt válek, zvláště jsou-li bojovány dobrovolníky, a ne již jen nezúčastněnými skupinami profesionálních vojáků. Ale snad ještě důležitější, i když snad méně dramatickou událostí, která spojila lidi s územím, byl vzrůst komunikace spojený se státem zřizovanou infrastrukturou (silnice, železnice, průplavy) a začlenění do společné kultury prostřednictvím státem kontrolovaného školního systému a „národních“ hromadných sdělovacích prostředků.

Oprávnění vlády nad územím zakládající se na vůli lidí na něm žijících dalo vznik spřízněnému pojmu národního státu. Zároveň se však zrodil zásadně jiný pojem, pojem „občanství“. Tak jako u většiny pojmů, i původ pojmu „občanství“ sahá daleko do minulosti. Již v říši římské existoval podobný pojem občanství. Ale až se vzestupem moderního státu byl artikulován a stal se důležitou součástí politického myšlení. Na první pohled se zdá, že rozdíl mezi lidmi jako „národem“ anebo jako skupinou občanů není nikterak zásadní. Občanství se zdá být jen právní formou vyjádření národnosti. Ale není tomu tak. Občanství není pevnou daností, není samozřejmé, dá se získat a dá se ztratit. Základní vlastností občana je, že se účastní procesu vládnutí. Ne všichni

příslušníci „národa“ tedy musejí být občany. Občanství se vztahuje ke společenství, které není tvořeno dějinami a přirozeností, ale společenskou smlouvou. Toto je dobře vidět na případech národů, které se sestávají z přistěhovalců, jako je to ve Spojených státech. Kdyby národní stát nebyl modelem, ale skutečností, žádný rozdíl mezi národností a občanstvím by neexistoval. Ale tento rozdíl tu je a je příčinou konfliktů, když se etnické skupiny, které k národu patří, cítí vyloučeny z (plného) občanství. Pojem občanství má v sobě zakotvenu představu základní rovnosti, která je odlišná od modelu etnických skupin v národě hierarchicky zahrnutých [Marshall 1964: 71-73]. Toto je nejčastějším zdrojem konfliktů v moderním státě. Takový konflikt na sebe bere podobu separatistického hnutí. Takové skupiny buďto tvrdí, že jsou zvláštním národem s nárokem na vlastní území, nebo chtějí příslušet k jinému národu, který, jak říkají, jejich vlastní stát již uskutečnil. Ale není tomu nutně jen tak. Jejich záměrem také může být domoci se plného občanství v již existujícím národě. Toto například byla hlavní reakce černého obyvatelstva ve Spojených státech.

Když etnické skupiny již získaly občanství a mohou se účastnit politického života státu, mohou také tvořit politické strany založené na etnických kritériích. Pouhá existence etnických stran je často, zvláště americkými politology, viděna sama jako zdroj neřešitelných konfliktů [Rabushka a Shepsle 1974]. Politické systémy založené na etnických politických stranách podle nich postrádají prostor pro dialog a kompromis a chybí jim sdílený zájem o různé problémy, který normálně je pojistkou demokratického procesu. Toto je přesvědčivá logická dedukce. Ale v praxi nejsou etnické strany vždy jen faktorem rušícím demokratickou stabilitu. Vlády založené na systému etnických stran nemusejí právě odpovídat Westminsteru či Washingtonu a jejich modelu dvou stran, ale mohou vytvořit stabilní demokratické systémy [Lijphart 1977]. Systémy stran založené na etnickém dělení nemají větší tendenci degenerovat do politického násilí než systémy založené na dělení jiném [van Amersfoort a van der Wusten 1981]. Rabushka a Shepsle byli ve svých závěrech trochu ukvapení, ale přesto se nyní vrátíme k jejich teoreticky významné knize. Etnické skupiny nemusejí vždy tvořit vydělené strany, aby vstoupily na politickou scénu. Jiný způsob, kterým se mohou účastnit rozhodovacího procesu, je když utvoří „blok“ uvnitř jiné větší strany, jak bylo například zvykem ve Spojených státech u bílých etnických skupin.

Při shrnutí předešlého argumentu můžeme tvrdit, že jsou zásadně dva způsoby pojmání etnických konfliktů. První užívá modelu národa a státu. Deskriptivní hodnota tohoto modelu je omezená. To, že národ je jsoucno předcházející státu a vlastně jej tvořící, je většinou moderních vědců pokládáno za mýtus. Avšak preskriptivní stránka tohoto modelu má velký význam při vnímání etnických bojů a násilí. Řečeno výrazy tohoto modelu problém je určen jako nerovnováha mezi národními hranicemi a hranicemi státu. Řešení se hledá pomocí odstranění této nerovnováhy.

Druhý způsob pojmání se soustřeďuje na pojem občanství, kde stát je vnímán jako založený na politické vůli svých občanů. Zvláště ve státech, kde se přistěhovalectví významným způsobem podílelo na tvorbě obyvatelstva, kde je složen z různých národností získávajících občanství, se zdá, že tento model má větší deskriptivní hodnotu. Breton analyzoval, jak vize národa jako dané entity ustupovala vizi národa založeného na občanství ve francouzské Kanadě. Zajímavý je případ, kdy oba dva koncepty vcházejí do veřejného povědomí zároveň [Breton 1988]. Ale stejně jako u prvního typu, je i tady silnější stránkou tohoto modelu jeho preskriptivní stránka. V tomto pohledu je etnické násilí viděno jako výraz sociální nespravedlnosti a útlaču. Pozornost se soustřeďuje na

sociální reformu a zajištění plného občanství všem etnickým skupinám a nikoliv na reformulaci politických hranic. Právě proto, že tyto modely jsou spíše preskriptivní než deskriptivní, mají velký vliv na to, jak se lidé na etnické konflikty dívají. Zatímco v první polovině našeho století byly tyto konflikty viděny jako „národnostní otázky“, po druhé světové válce se pozornost zaměřila na zajištění „plného občanství“ různým etnickým složkám populace. Až v posledních několika letech krize v SSSR a jeho satelitech znovu otevřela debatu o vztahu mezi kulturním rozdělením a politickými hranicemi. Zároveň pak rostoucí počet přistěhovalců a institucionalizace přistěhovaleckých kultur v západní Evropě vedla k mobilizaci xenofobních skupin, které užívají modelu národa a státu nikoliv k určení politických hranic, ale k formulaci postoje k přistěhovalcům a přistěhovalectví.

3. Státy a etnická rozmanitost

3.1. Státy v akci

Se vzestupem státu a rostoucím vlivem státu na každodenní život jeho obyvatel se určitý stupeň homogenity stal nutnou podmínkou fungování společnosti. Ačkoliv teoreticky stát založen na národě již byl, během celého devatenáctého století sledovaly evropské státy aktivní politiku „budování národa“. Národní cítění bylo stvořeno a propagováno a jiné druhy identity byly učiněny na něm závislými. Pro Nizozemí byl tento proces sjednocování dobře popsán Knippenvergem a de Paterem [1988]. Způsoby, jimiž se státy pokoušely zvyšovat homogenitu a vyrovnávat se s kulturními rozdíly, se dají shrnout do následujících tří typů reakcí.

a. eliminace

Stát se může pokoušet potlačit určité kulturní vlastnosti násilím, nebo vytrvalou politikou „zkulturnění“ může potlačovat náboženství, jazyk či něco jiného. Příkladem této politiky je přísná politika francouzského státu vůči nefrancouzsky mluvícímu obyvatelstvu na vlastním území, ať se již jedná o holandsky mluvící obyvatelstvo francouzských Flander nebo occitánské, katalánské či baskické mluvčí na jihu. Konečnou formou eliminace je samozřejmě genocida, která je také svým způsobem řešením.

Konflikt nemusí vždy pocházet z centrální vlády. Může být také iniciován etnickými skupinami, které se považují za zvláštní národ nebo za národ připadající jinému státu. Separatismus a irredentismus jsou projevy tohoto typu konfliktů. Různými způsoby se všechny tyto reakce snaží o totéž: výsledkem má být homogenní obyvatelstvo státu, čehož se dosáhne eliminací kulturní rozmanitosti obyvatelstva státu.

b. marginalizace

Rysem této politiky je, že kulturní charakteristiky nejsou nějak zvlášť potlačené či zakázané, ale je popřen jejich vliv na veřejný život a rozhodování. Francouzský stát se například nesnažil ani tolik o eliminaci, jako spíš o marginalizaci starých místních francouzských kultur pomocí centralizovaného vzdělávacího systému. Zeměpisná kniha „Le tour de France par deux enfants“ G. Bruna, která byla hojně používaná ve francouzských školách, je vynikajícím příkladem této politiky. Obecně vzato sekulární stát tímto způsobem uspěl v eliminaci náboženství jako významného zdroje společenského chování. Proces marginalizace se samozřejmě odehrává u mnoha přistěhovaleckých skupin před našima očima v průběhu generací. To, co pro dědečky byly základní kulturní hodnoty, stalo se folkloristickými činnostmi vyplňující volný čas

vnoučat. Některé kulturní prvky se marginalizují snáz než jiné. Je například snazší marginalizovat náboženství tím, že stát je pokládán ne za morálního, ale za neutrálního činitele, než marginalizovat jazyk, protože každá vláda se musí vyjadřovat nějakým určitým jazykem.

c. institucionalizovaná pluralita

Třetí reakce se zakládá na snaze neutralizovat rušivé důsledky etnické rozmanitosti formou institucionalizace. Marginalizace se dá uskutečnit jen v dlouhodobém měřítku a při nepřítomnosti otevřených střetů. Když se zdá nemožné odlišnou kulturu vymýtit, jedinou možností zůstává její částečné přijetí. K institucionální pluralitě dochází v mnoha státech a v mnoha formách. Země s velkou regionální různorodostí mají často nějakou formu „federalismu“ zakotvenou v ústavním uspořádání. Problémem je pak nalézt rovnováhu mezi centrální mocí a regionální nezávislostí. Belgie se pokusila o nastolení míru mezi flámsky a valonsky mluvící částí země přebudováním unitárního belgického státu na federaci. V Nizozemí je (nebo byla?) pilarizace dobrým příkladem institucionální plurality jako reakce na náboženskou různorodost. Na tento jev, institucionální pluralitu, se blíže podíváme v následující části.

Nemám v úmyslu tvrdit, že tyto reakce jsou vždy vědomě plánovány „královským supermozkem“. Ačkoliv jsou případy, kdy se tato reakce dá popsat jako vědomá politika vlády či vládnoucí elity, jsou i případy, kdy nový stav je výslednicí působení několika společenských sil. Ať již jsou reakce vědomé či více méně náhodné, všem je společné to, že etnická rozmanitost je nazírána jako potenciálně nebezpečná a rušivá síla.

3.2. Státy v krizi

Přesto jsou i případy, které nám umožňují vidět etnické konflikty nikoliv jako příčinu, ale jako důsledek politické nestability. Když stát ztratí svou legitimnost a není již s to zajistit politický a ekonomický řád, politická opozice začne hledat prostředky vyjádření nesouhlasu a spolu s nimi i principy, na nichž by se dal založit řád nový. Pro příklady takového vývoje nemusíme chodit daleko. Současný vzestup národního cítění ve východní Evropě následoval po konci komunistické vlády jedné strany. Zánik habsburské a otomanské říše na konci první světové války byl také následován vlnou etnických a nacionalistických konfliktů.

V čase takových krizí často není žádný jiný základ pro politickou orientaci než etnické charakteristiky předávané z jedné generace na druhou. Zvláště po pádu diktátorské vlády chybí jakákoliv politická tradice (neexistují politické strany, odbory nebo nezávislé sdělovací prostředky), která by mohla formulovat nový politický řád. Kromě toho etnická hnutí jsou na první pohled jednoduchou a pohotově připravenou odpovědí na nejistoty krize. Jen když se dostanou k vládě, ukáže se, že jsou příliš simplicistní, než aby mohly být základem vlády. Jednota etnického hnutí je v nebezpečí rozpadu vždy, když ztratí jasného nepřítele. Pak se zviditelní vnitřní rozdíly v rámci hnutí.

4. Moderní stát a institucionální pluralita

4.1. Přistěhovalectví a institucionální pluralita

Víme již, že přistěhovalectví je jedním ze způsobů vzniku etnických skupin. Protože tato zkušenost je velmi živá v západní Evropě, začnu diskusi o institucionální pluralitě rozbořem situace přistěhovačů, kteří se stěhují do již existujících států.

Národy se vždy stěhovaly a vždy to bylo zdrojem styků a střetů. Velikost pohybů obyvatelstva, dopad migrace na život jednotlivce a osud společností v minulosti bychom neměli podceňovat. Avšak s upevněním státní moci a úspěchem ideologie národního státu se pohyby obyvatelstva staly předmětem státních opatření. Dnes již skoro automaticky rozlišujeme mezi mezinárodní migrací a migrací v rámci jednoho státu a předpokládáme, že první je mnohem problematičtější než druhé. Ale i vnitřní migrace je v mnoha státech regulována. Ve skutečnosti jsou mnohé státy tak velké a/nebo tak etnicky rozmanité, že zde není důvod předpokládat, že samo překročení státní hranice bude mít vliv na společenský dopad migrace samé. Avšak všechny státy i přesto dělají právně rozdíly mezi lidmi, kteří se přistěhovali, a těmi, kteří se přestěhovali, a tento rozdíly má nebo alespoň může mít společenský dopad.

Ať již byl význam migrace v minulosti jakýkoliv, je nutné říci, že množství lidí, kteří v současnosti migrují do jiných státních celků nebo v rámci jedné země, je větší než kdykoliv dříve. A v rozporu s ideologií národního státu a práva kontrolovat vstupy do země se ukazuje, že tento migrační proces se dá ztěžít, dá-li se vůbec, kontrolovat pomocí státních zásahů. Tímto způsobem přistěhovalectví zasahuje všechny rozvinuté – a mnohé nerozvinuté – státy a nutí je konfrontovat se s určitým stupněm etnické mobilizace. Přistěhovanci jsou si vědomi své vlastní kultury. Když přijdou v dostatečném počtu, pak také mají mobilizující účinek na hostitelskou společnost, který vede k většímu uvědomění vlastní kultury a k možnosti vzestupu xenofobních nálad. Nevyhnutelným následkem procesu etnické mobilizace je diskuse o občanství. Přistěhovanci jasně nepatří k národu, za jakých podmínek a kdy se ale mohou občany stát?

Přistěhovalectví vede, v různém měřítku a intenzitě, k institucionalizaci přistěhovaleckých kultur. Kluby, tisk, kostely, mešity, zvláštní hodiny jazyka pro děti, různé druhy společných činností zaručují přetrvání ceněných aspektů domácí kultury. Tyto formy institucionalizace jsou zajímavé, když jsou nejen udržované přistěhovanci, ale také uznávané hostitelskou společností jako důležitá složka společenského života. V době, kdy má stát z velké části monopol na institucionální strukturu společnosti, etnické skupiny se ucházejí o státní podporu pro své instituce. To vede k diskusi o kladných a záporných aspektech institucionální plurality ve veřejném životě.

V době svého vzniku mají přistěhovalecké instituce obecně vzato konzervativní povahu. Jsou, řečeno s McKayem, svou povahou „tradicionalistické“ [McKay 1982]. Snaží se vyhnout v co největší míře styku s hostitelskou společností. Ale na druhé straně se také většina z nich snaží zlepšit vyhlídky na uplatnění v hostitelské společnosti pro své rodáky. Přistěhovalecké instituce většinou vyvinou ideologii, kterou se samy nahlíží jako jakýsi most mezi přistěhovalcem a hostitelskou společností. Nutně zde dochází k napětí mezi zachováním etnické kultury a přizpůsobením se společnosti hostitelské. Pro přistěhovalecké vůdce je typické, že se s tímto napětím musejí vyrovnávat.

Institucionální pluralita může usměrňovat kontakt mezi skupinami a předcházet střetům. Příklady „institucionální plurality“ nacházíme již v období tvorby a nástupu moderního státu. V předprůmyslových městech například nacházíme populace institucionálně rozdělené do „etnických sousedství“ s určitou autonomií v právních i kulturních otázkách. Nejznámějším případem tohoto je samozřejmě židovské ghetto, ale tento druh institucionální plurality byl docela běžný v předprůmyslových městech po celém světě. Institucionální pluralita je řešením kulturní rozmanitosti, ale také přispívá k udržování etnických tradic. Avšak hodnocení etnických institucí je závislé na hodnotě,

kteřou připsáme na jedné straně zachování přestěhovalecké kultury, a na straně druhé účasti jednotlivců ve společnosti.

Pro skupiny se zdá být uchování jejich kultury pomocí institucionální plurality vyhlídkou velmi přitažlivou. Když toho některé skupiny dosáhnou, jiné se je snaží v tomto ohledu následovat. Poměrně nový jev masového přistěhovalectví v evropských společnostech tak změnil výměr situace pro autochtonní menšiny či „národnostní skupiny“. Toto je zvláště dobře viditelné ve Francii, která vždy měla velmi asimilační postoj jak k odlišným územním skupinám jako jsou Baskové, Bretonci či Flámové, tak i k přestěhovalcům.

Selhání asimilizačního přístupu vzhledem k novým přistěhovalcům, zejména arabsky mluvícím severoafričanům, a institucionalizace nových přistěhovaleckých kultur měla oživující vliv na místní menšiny, již dříve tam usazené. To samé v jiných kulisách se stalo v Kanadě, kde vzestup Parti Quebecois podnítil indiánské a eskymácké národy k vytyčení kulturních a územních nároků.

Institucionální pluralita může být následkem nutnosti vyrovnat se s hromadným přistěhovalectvím. Ale může být také následkem včlenování různých etnických menšin ve státě. Jak Nizozemí, tak Belgie se historicky vyznačují vysokým stupněm institucionální plurality. V takových případech se přistěhovanci dívají na tuto pluralitu jako na možnost uchování vlastní kultury. Nemůžeme porozumět zakládání islámských základních škol v Nizozemí bez toho, abychom vzali v úvahu tradici této země poskytovat vzdělání podle náboženské příslušnosti. Úroveň tradičního přijetí institucionální plurality je významným kontextovým faktorem pro vznik a trvání přistěhovalecké etnické skupiny. Zajímavým a poněkud znepokojivým rysem institucionální plurality je, že má tendenci k dělení, fragmentaci. Jakmile se přijme ideologie rovnosti kultur, je velmi těžké najít měřítko pro omezení skupin s nárokem na kulturní práva. Proč bychom měli respektovat jazyk, kterým mluví miliony, ale ne ten, který používá jen několik tisíc lidí? Proč by neměly všechny národy, jakkoli malé, mít právo na vlastní území? Zvláště když se diskuse postaví obecně, v absolutních měřítkách, je nemožné vnést do ní praktické a materialistické úvahy a aspekty. Vlastně jsme viděli stejný vývoj v případě dekolonizace, kdy se uznávaly nároky stále menších a menších států na plné členství ve Spojených národech.

4.2. Národnosti a institucionální pluralita

Většina toho, co bylo řečeno o institucionální pluralitě jako reakci na etnickou rozmanitost jakožto následek přistěhovalectví, platí i v případě národností. Vlastně jsme se již zmínili o propojenosti jejich postavení a vzájemném vlivu. Ale jsou zde i významné rozdíly. Národnosti jsou obvykle výsledkem prvního způsobu přičlenění, včlenění nových národů a území do rozšiřujícího se politického celku. Mají proto zeměpisně více méně koncentrovanou formu usídlení a dějinný vztah k území či „vlasti“. Jejich požadavek institucionální plurality na sebe proto často bere podobu snahy o nějakou formu místní nezávislosti. Klasickou reakcí na tento typ situace je federalizovaná struktura státu jako ve Švýcarsku nebo Rusku. Toto řešení je v praxi většinou mnohem složitější, než by se mohlo zdát z teorie. Obyvatelstvo takového území je málokdy tak homogenní, jak předpokládá ideologie nacionalismu. Ekonomické náklady na federalizaci, nebo ve vyhraněnějších případech na rozdělení, se snadno opominou v politických diskusích, ale nikoli v každodenním životě, když dojde na praktické záležitosti. Dějiny Balkánu po první světové válce ukazují jak velmi složité je

převést kulturní rozdíly do politických hranic, či dokonce hranic státu. Ale principiálně jsou formy institucionální plurality na územním základě možné, jak i ukazují konkrétní případy. (Problém jižních Tyrol například ztratil svou naléhavost díky ustanovení institucionální plurality pro tuto konkrétní provincii.)

Uplatňují se tu i nevýhody, které byly zmíněny v předešlé pasáži. Institucionální pluralita zmenšuje pravděpodobnost místních střetů, ale tvoří bariéru pro osobní styky. Váže například obyvatelstvo k zeměpisně mnohem omezenějšímu trhu práce než monoinstitucionální systém.

5. Institucionální pluralita: Problém, nebo řešení?

V minulém oddílu byla institucionální pluralita popsána jako více méně spontánní reakce na etnickou rozmanitost ve společnosti. V popisu byly již naznačeny některé (potenciálně) kladné a záporné stránky této reakce. V tomto oddílu se pokusím o jasnější pohled na výhody a nevýhody institucionální plurality a o nalezení odpovědi na základní otázku této stati.

K rozboru výhod a nevýhod institucionální plurality je nutné přesně určit, o jaké instituce nám jde, a také vyjasnit, na jaké úrovni rozboru se chceme pohybovat. Je nutné podotknout, že institucionální pluralita, o kterou se v této diskusi jedná, se musí týkat sféry veřejné. V dané chvíli se nezajímáme o instituce, které nejsou zaměřeny na tvorbu a/nebo rozdělování veřejných statků. Vezmeme-li v úvahu, že není vždy možné jasně rozlišit veřejné a soukromé a že tyto dvě oblasti spolu přicházejí do styku, bude užitečné vytýčit tuto hranici analyticky. Moderní stát řídí politickou účast, vzdělávání dětí, ustavuje předpisy upravující pracovní smlouvy a zdravotní péči a podílí se i na stavbě a přidělování bytů. Když mluvíme o institucionální pluralitě, zajímají nás instituce, které vykonávají funkce, které jsou zajišťovány i „obecnými“ či „státními“ institucemi a které nabízejí alternativu k „obecně veřejným“ institucím. Zvláštním případem takových institucí jsou politické strany, které samy samozřejmě nezajišťují tyto funkce, ale poskytují činitelům etnických institucí možnost zastoupení v politické sféře.

Charakter etnických institucí takto definovaných musí být nazírán v souvislosti se způsobem včlenění obyvatelstva do státního systému. Rozlišili jsme mezi hierarchickým a paralelním včleněním. Čisté formy hierarchické institucionální plurality, takové jako na „hlubokém Jihu“ Spojených států, není v této přednášce zapotřebí dále rozvádět. Dají se spíše než za příklady institucionální plurality považovat za příklady útlatu, protože budou nutně vždy nestabilní, nebudou-li podporovány politicky dominantní skupinou. Zajímavější jsou instituce, které jsou paralelní, nebo se alespoň snaží takovými být. V případě národností se tento požadavek dá splnit federalizací nebo regionální autonomií. V případě etnických skupin paralelní instituce dělí jen společenskou sféru a nečiní si žádné nároky na nezávislé zeměpisné celky. Důležitým aspektem ve vývoji institucionální plurality je časová perspektiva, kterou mají její vůdci a příznivci. Když jsem nyní řekl, že se tyto instituce snaží o to být paralelními, tak to implikuje, že mohou začít coby instituce znevýhodněné etnické skupiny. Holandský podpůrný systém čili „verzualizace“, který je dobrým příkladem paralelní institucionální plurality, začal snahou o emancipaci římských katolíků u protestantů. Když se tyto instituce formovaly, tak se o nich nedalo mluvit jako o paralelních, ale jejich účelem bylo stát se plně rozvinutou alternativou veřejných institucí. Funkce etnických institucí nejsou samozřejmě naprosto stejné pro všechny členy etnického společenství. Vůdci mohou ze svých rolí získat prestiž a politickou moc, zatímco obyčejným členům skupiny se

takových přímých výhod nedostane. V této diskusi omezíme celistvý průřez úrovněmi analýzy a budeme se zabývat jen obecnými výsledky institucionální plurality.

Zastánci etnické plurality ji vidí jako ideální řešení pro multietnický stát. Vidí ji jako uspořádání, které umožňuje vyvarovat se otevřených konfliktů a zároveň umožňuje každé skupině předávat své kulturní hodnoty další generaci. Jejich protivníci vidí strukturální pluralitu jako problematickou. Mají za to, že je nutně vnitřně konzervativním uspořádáním, které vede k prodlužování a dokonce posilování etnických rozdílů a které v důsledku toho vylučuje racionální prezentaci zájmů a řešení společenských problémů rokováním a kompromisy.

Obě tato hodnocení poukazují na empirické příklady, které jejich pozici podporují. Ve společenských vědách je vždy těžké rozhodnout tento typ sporu na základě empirických zkoumání. Není to tím, že by nám chyběly informace – dějiny nás zahrnují přemírou materiálu, ale ten je jen zřídka systematicky sebrán a takřka vždy umožňuje víc než jednu interpretaci.

Pozice pro a proti institucionální pluralitě nejsou proto založeny jen na empirických informacích. Jsou také výrazem širší politické a filozofické orientace. Zastánci názoru, že stát je vyjádřením „vůle národa“ (i když připustí, že tato je výsledkem, částečně náhodným, historických událostí), zdůrazňují nevyhnutelnou potřebu strukturovat společnost okolo hluboce zakořeněného pocitu příslušnosti. Vidí jedince především jako formované skupinou a patřící k ní. Teoretici orientovaní více univerzalisticky mají sklon nahlížet na stát spíš jako na historický výtvar zakládající se na zájmech a nacházející svou legitimitu v souhlasu „svobodných občanů“. Orientují se více na práva jednotlivce než na kulturní tradice. První skupina si cení tradice a stability, druhá má sklon dávat přednost změnám a modernitě. Tyto dvě složky, velká rozmanitost historických příkladů a propojení s obecným světovým názorem znesnadňují nějaké závěrečné hodnocení strukturální plurality. Avšak prvním krokem k takovému hodnocení by mohlo být vyjasnění toho, za jakých podmínek výhody a nevýhody hrají významnou roli.

Nevýhody pojmenovali jasně Rabushka a Shepsle ve svém rozboru politického procesu v multietnickém státě. Formulují teorii práce etnických stran v situaci, kdy etnicita byla nasycena, to jest etnické třídění získalo vrch nad jakýmkoliv jiným způsobem společenského zařazení. Nejsou s to vysvětlit, jak by k tomuto nasycení etnicity mohlo dojít. Vývoj problému prostě není součástí jejich teorie [Rabushka a Shepsle 1972: 62-65]. Z tohoto východiska budují teorii zakládající se na argumentaci obecné teorie her, kterou dospívají k závěru, že společnosti, ať již je v nich konfigurace etnických skupin jakákoliv, se budou automaticky vyvíjet buď směrem k „autoritářské vládě“, nebo přímo do občanské války. Svou teorii dokumentují řadou konkrétních rozborů, které jsou značně přesvědčivé. Jejich pesimistický pohled na situaci v Jugoslávii rozhodně nebyl přijat v době, kdy byla kniha publikována, ale byl potvrzen vývojem posledních let [Rabushka a Shepsle 1972: 183-189]. Jejich rozbor ukazuje, jak etnické strany mají sklon vidět politiku jako hru, v níž zájmy stran jsou zcela protikladné. Zajímavé je, že nepovažují institucionalizaci v podobě „federalizace“ a ve formě neteritoriálního „parallelismu“ za základně odlišné. Obě formy institucionalizace, jak jsme je viděli například v Jugoslávii a v Libanonu, považují za stejně náchylné k nestabilitě a otevřeným střetům. Obecně vzato, studie „etnicity“ mají sklon k tomu zabývat se buď „národnostmi“ nebo „etnickými skupinami“ a některé studie je dokonce považují za příznaky stejného problému. Rabushka a Shepsle jsou si vědomi některých odlišných

teorií, ale nepovažují je za možné alternativy. Nejznámější z těchto jiných teorií je Lijphartsova teorie „konsociatonální demokracie“. Proti Lijphartsově teorii mají tři námitky. Za prvé mají za to, že role elity, která jedná „v utajení“, není opravdu demokratická. Za druhé mají za to, že dříve či později se tyto „demokracie“ jako Belgie nebo Libanon stanou také nestabilními. A za třetí poukazují na vysoké náklady na institucionální pluralitu. První a třetí námitce se dá těžko odporovat, protože nedělají žádné srovnání s „utajeností“ ve fungování neetnických stran, jako na příklad ve Spojených státech, ani neprovádějí systematické srovnání nákladů na demokracie jiných typů. (Například volební systém Spojených států se zdá evropským očím velmi nákladný.) Těžko se bránit i druhé námitce, protože zde neurčují časový horizont. Dokud nevypukla občanská válka, můžeme vždy a v kterékoliv zemi očekávat její výbuch. Rabushka a Shepsle jsou tak okouzleni vlastní teorií, že alternativy prostě neberou vážně. Toto přimělo van Amersfoorta a van der Wustena k napsání studie o výbuchu politického násilí obecně a k hodnocení etnického faktoru v těchto událostech. Protože Rabushka a Shepsle studovali jen společnosti, kde bylo nutné brát etnický faktor v potaz, toto bylo dobrým testem jejich teorie. Van Amersfoort a van der Wusten našli právě tolik výbuchů násilí ve společnostech, kde etnický faktor hraje roli, jako ve společnostech, kde není anebo je bez významu. Autoři určili čtyři hlavní proměnné předpovídající výbuch násilí: v čele se ocitá nějaký vyvolenec mas, zrození demokracie s použitím násilí, nerealistická očekávání týkající se schopnosti státu zvětšovat ekonomický růst a existence státní byrokracie před zavedením volné soutěže [van Amersfoort a van der Wusten 1981: 467-485]. Může zde být sice souvislost mezi existencí etnických stran a nestabilitou demokracie, protože existuje i spojitost mezi existencí etnických stran a náhlým objevením hrdiny davu, ale tato závislost je viděna jako nepřímá. Van Amersfoort a van der Wusten mají sklon vidět etnické konflikty spíše jako následek než jako příčinu politické nestability. Tím se samozřejmě nezpochybňuje velký význam práce Rabushky a Shepsla pro porozumění již existujícím etnickým konfliktům.

Podobně jako odpůrci institucionální plurality mají tendenci soustřeďovat se na nevýhody institucionální plurality a poukazují na případy, kdy tak byl narušen pokojný vývoj, zastánci vyzdvihují situace, kde se institucionální pluralita ukázala být proveditelným řešením etnických rozdílů. Zdá se, že Nizozemí a Švýcarsko jako příklady „teritoriální“, respektive „paralelní“ formy úspěšné institucionální plurality dokazují, že institucionální pluralita je řešením pro etnicky rozdělený stát. Jejich argumenty také berou v potaz otázku, kterou Rabushka a Shepsle opomíjejí: „Co způsobuje, že nasycenost etnického faktoru v čase kolísá?“ Neboť víme o etnických rozdílech, které byly významné, ale v průběhu dějin ztratily svou sílu a vehemenci. Lijphart popsal fungování společností, kterým se podařilo překlenout takové rozdíly pomocí institucionální plurality. Není náhodou, že to byl holandský politolog, který si položil tuto otázku a razil pojem „konsociacionální demokracie“. Holandský „pilarizovaný systém“, který umožnil pokojnou emancipaci římských katolíků a obecnou spolupráci skupin hluboce odlišných jak přesvědčením náboženským tak i sekulárním, je snad nejlepším případem vědomě vytvořeného systému institucionální plurality. Institucionální pluralita však hrála významnou úlohu po celé šestnácté a sedmnácté století v překonávání náboženských sporů. Jedinou významnou výjimkou je Severní Irsko, které vykazuje vývoj plně v souladu s teorií Rabushky a Shepsla. To nás přivádí zpět k otázce po tom, co by umožnilo fungování systému institucionální plurality. Když

dáme dohromady analytické postřehy navržené Lijphartem a rozbor navržený van Amersfoortem a van der Wustenem, můžeme vyslovit tři podmínky:

Za prvé, se nutnou podmínkou zdá určitý postupný politický a ekonomický vývoj. Ale i když takový systém není výsledkem vědomého politického procesu, nedochází k „okamžitému stvoření“. Druhou podmínkou je, že členové etnické skupiny musí mít status „občanství“ nebo na něj realisticky aspirovat. Alespoň teoreticky musí být přijata právní zásada stejné spoluúčasti. Když je jedno nebo více „etnik“ vyloučeno ze spoluúčasti, pak ztrácí místo ve společnosti. Jen pokud mohou lidé něco ztratit, kombinuje se jejich prvotní zaměření s jinými úvahami. V takovém případě je institucionální pluralita zapojuje do celé struktury společnosti. Pro vůdce těchto institucí se fungování celé struktury společnosti stává potvrzením, že to stojí za to podřídit některé vlastní potřeby jednáním o rámcovějších otázkách na politické scéně. Aby splnilo svou roli, vedení musí být sdostatek silné na jednu stranu proto, aby zajistilo skupinové cíle, a na stranu druhou musí mít také „výchovný efekt“ na své následovníky. Jen pokud uspěje v seznámení svých následovníků s pravidly politické hry „konsociacionální demokracie“, může se vyhnout demagogickým postupům zvyšování nabídek.

Jen v těchto značně křehkých podmínkách skýtá institucionální pluralita řešení problému etnické rozmanitosti moderního státu. Pozoruhodný moment ve vývoji holandského pilarizovaného státu je to, že se nezačal drobit v dobách těžkých zkoušek za druhé světové války. Naopak poskytl základ pro znovuvybudování holandské společnosti v deseti velmi těžkých poválečných letech. Je ironií dějin a osudu, že po tomto úspěchu se význam starých náboženských a sekulárních ideologií zmenšil a ty byly postupně zmarginalizovány. Pilarizovaná společnost ztratila v šedesátých letech našeho století mnoho ze své legitimnosti, zvláště pro mladé lidi.

6. Závěr

Není možné jednoznačně říci, že institucionální pluralita je nutně řešením problému multietnického státu. Pokoušel jsem se ukázat, že úloha institucionální plurality v celkovém politickém procesu se různí v závislosti na okolnostech. V kontextu „státu v krizi“ vytváří institucionální pluralita rámec pro vyslovení etnických požadavků a pro narůstání napětí. To se dá ukázat na příkladu toho, jak se ve střední Evropě krize bývalých komunistických států promítla do etnických konfliktů. Ovšem musíme si uvědomit, že některé z těchto států (SSSR, Jugoslávie) byly budovány na základě uznání existence „národnosti“, a jiné přistoupily k institucionalizaci etnického faktoru mnohem méně, nebo se ho vůbec snažily potlačit (Maďarsko, Rumunsko).

Zdá se, že v obdobích politických zmatků jsou zde vždy xenofobní pocity, které se dají využít, a vlastně ani nezáleží na tom, zda etnicita byla institucionalizována nebo zda etnický faktor má s krizí vůbec co do činění. Vzestup antisemitismu v Německu po první světové válce nám může připomenout, že pobouření nemusí mít vždy „skutečný obsah“, aby se mu podařilo probudit násilí.

Institucionální pluralita zřejmě přispívá k řešení etnických napětí mezi obyvatelstvem státu jen v podmínkách relativně dlouhých obdobích postupného politického a ekonomického vývoje. Avšak podmínky úspěšného fungování institucionální plurality se zdají být v dnešním světě dost vzácné a dají se stěží vědomě vytvořit.

Je příliš optimistické domnívat se, že institucionální pluralita nabízí řešení problémů multietnického státu, ale bylo by zbytečně pesimistické mít za to, že nemůže být jeho částí.

Přeložila Anna Pilátová

HANS VAN AMERSFOORT je profesorem kulturní geografie na Amsterodamské univerzitě. Hlavním oborem jeho zájmu je přistěhovalectví se zvláštním zřetelem k problematice imigrantů v Nizozemí. Dále se zabývá rolí národností v moderním státě. O všech těchto otázkách publikoval řadu knih a článků v holandštině a angličtině.

Literatura

- Amersfoort, Hans van 1991. „Nationalities, Citizens and Ethnic Conflicts: Towards a Theory of Ethnicity in the Modern State.“ Pp. 12-19 in *States and Nations. The rebirth of the „nationalities question“ in Europe*, ed. by Hans van Amersfoort and Hans Knippenberg. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie.
- Amersfoort, Hans van and Herman van der Wusten 1981. „Stability and Ethnic Parties.“ *Ethnic and Racial Studies* 4: 476-485.
- Breton, Raymond 1988. „From Ethnic to Civil Nationalism: English Canada and Quebec.“ *Ethnic and Racial Studies* 11: 85-102.
- Connor, Walker 1990. „When is a nation?“ *Ethnic and Racial Studies* 13: 92-103.
- Francis, E. K. 1976. *Interethnic Relations. An Essay in Sociological Theory*. New York: Elsevier.
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Hechter, Michael 1975. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development*. London: Routledge.
- Hechter, Michael and Margaret Levi 1979. „The comparative analysis of Ethnoregional Movements.“ *Ethnic and Racial Studies* 2: 260-274.
- Knippenberg, Hans a Ben de Pater 1988. *De Eenwording van Nederland*. Nijmegen: SUN.
- Lijphart, A. 1977. *Democracy in Plural Societies: A comparative exploration*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Marshall, T.H. 1964. *Class, Citizenship and Social Development*. New York: Doubleday and Co.
- McKay, James 1982. „An Explanatory Synthesis of Primordial and Mobilizationist Approaches to Ethnic Phenomena.“ *Ethnic and Racial Studies* 5: 395-420.
- Mikesell, Marvin and Alexander B. Murphy 1991. „A Framework for the Comparative Study of Minority-Group Aspirations.“ *Annals of the Association of American Geographers* 81: 581-604.
- Rabushka, Alwin and Kenneth A. Shepsle 1972. *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability*. Columbus, OH: Charles E. Merrill Publ. Comp.
- Rokkan, Stein and Derek W. Urwin 1983. *Economy, Territory and Identity: Politics of West European Territory*. London: Sage.
- Schermerhorn, R. A. 1970. *Comparative Ethnic Relations*. New York: Random House.
- Smith, Anthony D. 1973. „Nationalism. A trend report and annotated bibliography.“ *Current Sociology* 21.
- Smith, Anthony D. 1979. „Towards a Theory of Ethnic Separatism.“ *Ethnic and Racial Studies* 2: 21-35.
- Smith, Anthony D. 1986. *The Ethnic Origin of Nations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Smith, Anthony D. 1988. „The Myth of the Modern Nation and the Myths of Nations.“ *Ethnic and Racial Studies* 11: 1-26.

Smith, Anthony D. 1989. „The Origins of Nations.“ *Ethnic and Racial Studies* 12: 340-367.

Zubaida, Sam 1989. „Nations Old and New.“ *Ethnic and Racial Studies* 12: 329-339.

Milan Kučera: *Populace České republiky 1918-1991*

Česká demografická společnost a Sociologický ústav AV ČR vydaly společně publikaci *Populace České republiky 1918-1991* (198 stran, cena 40 Kč). Publikaci lze zakoupit v Sociologickém ústavu AV ČR (Jilská 1, 110 00 Praha 1, paní Vlháčková).

Populační vývoj České republiky 1994

Katedra demografie a geodemografie vydala publikaci *Populační vývoj České republiky 1994*. První část obsahuje analýzu demografických procesů v posledních letech, druhá osm referátů z česko-francouzského semináře o rodinách a domácnostech v ČR podle dat posledních sčítání (108 tabulek, 26 grafů, celkem 143 stran, cena 80 Kč). Publikaci lze zakoupit na katedře demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta UK, Albertov 6 po předchozí domluvě se sekretářkou katedry paní Günzelovou, tel. 24 91 54 72, l. 2191.

Od rovnostářství k zásluhovosti?

Česká republika mezi dvěma ideologiemi distributivní spravedlnosti

PETR MATĚJŮ*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

KLÁRA VLACHOVÁ

Fakulta sociálních věd UK, Praha

From Equality to Equity?

The Czech Republic Between Two Ideologies of Distributive Justice

Abstract: The principle objective of the paper is to uncover the interplay between egalitarian and inegalitarian norms and beliefs about distributive justice during the postcommunist transformation in the Czech Republic. Two theoretical perspectives, namely the „split-consciousness“ theory (Kluegel and Smith) and the theory of dominant and challenging norms of distributive justice (Della Fave), are applied in comparative analysis of egalitarian and inegalitarian inclinations in the Czech Republic and the Netherlands. Results from multisample recursive and nonrecursive structural equation models suggest two major conclusions. First, in accordance with the thesis on „winners“ and „losers“ in the postcommunist transformation (Matějů and Řeháková), in the Czech Republic as compared with the Netherlands, the struggle between egalitarian and inegalitarian ideologies is strongly related to one's position in the social stratification system. Secondly, the capacity of inegalitarian ideology to resist egalitarian norms is much stronger in the Netherlands than in the Czech Republic, where, on the contrary, the capacity of an egalitarian interpretation of distributive justice to challenge meritocratic norms is much stronger.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 2: 215-239)

Po čtyřech letech historicky ojedinělého experimentu uvedeného do pohybu v zemích východní Evropy v roce 1989 není pochyb o tom, že čas nezbytný k proměně stratifikačního systému je mnohem delší než čas změn probíhajících v politickém systému či v ekonomice [viz např. Sztompka 1992, Dahrendorf 1991].¹ Sociologové studující vývoj v postkomunistických zemích [např. Offe 1991, Dahrendorf 1991, Sztompka 1992 atd.] docházejí ke stejnému závěru, na kterém stavěli své teorie klasikové stratifikačního výzkumu, tj. že každý stratifikační systém má své normativní kořeny a to

*) Tento výzkum získal podporu z více zdrojů. Československý výzkum byl umožněn grantem od Grantové agentury AV ČR (grant číslo 82801). Práce na této studii byly součástí prací na projektu podporovaném Grantovou agenturou České republiky (grant číslo 403/93/0622). Holandský výzkum byl podpořen holandským Ministerstvem sociálních věcí. Autoři děkují za cenné připomínky zejména I. Bayerovi.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Petr Matějů, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 252, 253, fax (02) 24 22 02 78, E-mail mateju@earn.cvut.cz

¹) Sztompka v tomto ohledu argumentuje, že „čím hlouběji jdeme, tím více času potřebujeme“ a – s použitím Dahrendorfových ilustrací – nazývá tento fenomén „dilema tři hodin“ („hodina právníků“, „hodina ekonomů“ a „hodina občanů“) [Sztompka 1992: 15].

bez ohledu na to, zda normativní systém, ze kterého stratifikace vyrůstá, se formoval v souladu či v konfliktu s dominantní distributivní „ideologií“. Bez ohledu na svůj původ, obecně přijímané hodnoty, normy a historicky vyvinuté vzory představ o společnosti a o principech jejího fungování se podílí na konstituování typických motivací určujících sociální chování, životních strategií, včetně strategií ekonomického úspěchu. Tyto strategie pak přispívají k reprodukci sociálních vztahů a existujícího sociálního systému. Dahrendorfova predikce, že tyto hluboce zakořeněné a internalizované faktory sociálního chování potřebují pro svoji změnu přinejmenším čas dvou generací [Dahrendorf 1991], se může zdát příliš pesimistická, podle našeho soudu je však pravdě mnohem blíže než implicitní předpoklady, že hodnoty, názory, normy a vzory chování se mění stejně rychle jako politické systémy a ekonomické mechanismy.

Z výše uvedených důvodů je zcela legitimní požadavek, aby sociologický výzkum postkomunistické transformace poskytl odpovědi na otázky týkající se jak *objektivních* změn v systému sociální stratifikace (vývoj nerovností, změny ve vzorcích zaměstnanecké mobility, vývoj mobilního režimu, změny v rolích hlavních faktorů ekonomického úspěchu atd.), tak změn v *subjektivní* reflexi proměn stratifikačního systému (percepce vývoje nerovností a stratifikace, interpretace hlavních faktorů ekonomického úspěchu, percepce sociální a distributivní spravedlnosti atd.).

Pokud jde o subjektivní dimenzi, zvláštní význam má podle našeho názoru výzkum vývoje představ o distributivní spravedlnosti. Existují minimálně dva závažné důvody, proč analýza představ o distributivní spravedlnosti je v postkomunistických zemích zvláště aktuální. Předně, všechny studie zabývající se vývojem nerovností v těchto zemích [Večerník 1992, Matějů 1993, Domański a Heynsová 1992 atd.] ukazují, že nerovnosti v postkomunistických zemích rostou, nebo se alespoň stávají viditelnější. Za druhé, bez ohledu na to, co o pojmu sociální spravedlnost soudí liberální ekonomové, nerovnosti jsou zřídka vnímány mimo tento kontext. To platí zvláště o systémech, které procházejí hlubokou změnou stratifikačního řádu a transformací hodnotového systému. Postkomunistická transformace je bezpochyby typem *systémové* změny, ve které dochází nejen k růstu nerovností, ale rovněž k proměně faktorů a mechanismů, které nerovnosti generují.

Z tohoto hlediska je třeba připomenout, že existují-li podstatné rozdíly mezi různými skupinami populace v interpretaci distributivní spravedlnosti, legitimita politického řádu je vážně ohrožena a pravděpodobnost politického konfliktu roste [viz například Wesołowski a Wnuk-Lipiński 1992]. Z tohoto důvodu tvrdíme, že k tomu, abychom pochopili politický terén postkomunistické společnosti a jeho latentní dynamiku, je velmi důležité studovat jak obecné, tak třídně specifické normy a představy o distributivní spravedlnosti uplatňované v každodenní interpretaci rovnosti a nerovnosti a to zejména za situace, kdy dochází ke krystalizaci nové dominantní distributivní ideologie. Jednou z nejdůležitějších otázek, které je třeba si v tomto kontextu klást, je „Jaké jsou hlavní dimenze (ideologie), které určují percepci distributivní spravedlnosti v postkomunistických zemích?“ Z pohledu tvůrců politiky může odpověď na tuto otázku napomoci k pochopení vývoje legitimizace politických systémů v postkomunistických zemích a k odhalení typických nositelů sociálního napětí dříve, než dostanou podobu otevřeného politického konfliktu.

První otázka, kterou si v této stati klademe, je, do jaké míry meritokratická interpretace distributivní spravedlnosti již narušila rovnostářské stereotypy a normy, které dominovaly distribuci příjmů a bohatství po více než čtyřicet let.² Druhou důležitou otázkou je, do jaké míry je přechod mezi dvěma hlavními distributivními ideologiemi spjat s transformací sociální struktury a s proměnami stratifikačního systému v období postkomunistické transformace. Jinými slovy, zajímá nás, které sociální atributy predikují spíše egalitářskou orientaci a které sociální charakteristiky stojí spíše za antiegalitářskou a principiálně meritokratickou interpretací distributivní spravedlnosti. Klademe-li otázku tímto způsobem, implicitně vycházíme z toho, že ve společenském vědomí existují dvě relativně konzistentní a vyhraněné ideologie distributivní spravedlnosti, což je předpoklad, který v daném kontextu hluboké sociální změny nemusí nutně platit, a je proto nutné jej empiricky verifikovat.

Je několikrát ověřeným faktem, že bývalé Československo bylo jednou z nejegalitářšších zemí sovětského bloku. Inklinace k egalitarismu má ovšem v české populaci hlubší historické kořeny než pouze nastolení komunistického režimu a odpovídajícího distributivního systému, i když je nepochybné, že právě tato historická a politická okolnost zásadní měrou přispěla k dezintegraci meritokratických kritérií jak v alokaci jedinců do pozic v profesním systému, tak v příjmové distribuci. Na druhé straně je evidentní, že po roce 1989 se Česká republika stala zemí s největší akcelerací přechodu k tržní ekonomice, což samozřejmě souvisí jak s tím, že před kolapsem komunistického režimu byly právě zde bariéry jakékoli tržní reformy největší, tak s tím, že ekonomická politika po roce 1989 zde byla pravděpodobně nejkonzistentnější ze všech postkomunistických zemí východní Evropy. Z těchto důvodů může analýza představ o distributivní spravedlnosti v České republice poskytnout mnohem ostřejší obraz krystalizace distributivních ideologií, než by tomu bylo v případě ostatních postkomunistických zemí.

S ohledem na určité riziko spekulativních interpretací a závěrů byla pro analýzu zvolena komparativní strategie, jmenovitě pak srovnání České republiky a Holandska. Volba Holandska pro komparaci s Českou republikou měla praktické i teoretické důvody. Pokud jde o praktické důvody, bývalé Československo i Holandsko byly země participující na rozsáhlém komparativním výzkumném projektu „Percepce sociální spravedlnosti“ (ISJP). Pokud jde o teoretické důvody, výsledky řady analýz [Peschar 1990; Bakker, Dronkers a Meijnen 1989; Jansen, Dronkers a Verrips 1989; Matějů a Kluegel 1993] naznačují, že v holandské společnosti existují relativně silné rovnostářské tendence nikoli nepodobné těm, které byly přítomny v české společnosti. Nechceme rozhodně tvrdit, že holandská společnost byla stejně jako česká společnost vystavena dlouhodobému působení marxistické ideologie „zásluhovosti“, ale na druhou stranu je možné uvažovat o tom, že kořeny rovnostářské interpretace sociální spravedlnosti v české společnosti sahají mnohem hlouběji do historie než k roku 1948. Domníváme se, že určitá příbuznost reakcí na sociální nerovnosti i podobnost představ o distributivní

²) Souhlasíme s Wołoskim a Wnukem-Lipińskim [1992], že komunističtí vůdci oficiálně vytvářeli specifickou „socialistickou“ verzi meritokratické ideologie („každému podle jeho práce“), ale ve skutečnosti tento model nikdy nerealizovali. Místo toho vytvořili systém spočívající v kombinaci socialisticky definované „zásluhovosti“ a kolektivní korupce potenciálně prorevolučních sociálních tříd příjmovými preferencemi, které v konečném efektu přispěly k realizaci silně rovnostářského systému legitimizovaného ideologií postupné likvidace třídních rozdílů.

spravedlnosti může mít v Čechách a v Holandsku původ a kulturní kořeny v historické zkušenosti s protestantismem, byť opět poněkud odlišné.

Český protestantismus, podobně jako ostatní typy protestantismu, se zrodil z kritiky korumpovatelnosti důležitých struktur tradiční společnosti – zejména katolické církve – která se začala hroutit především v zemích s „florentským ekonomickým étosem“, to znamená v bohatších zemích, které opouštěly rurální způsob hospodářství. Mezi ně jistě patřily jak české země za Karla IV., tak zámořsky obchodující Holandsko.

Pokud jde o úvahy o možném historickém vlivu protestantismu, je třeba značné opatrnosti. Na druhou stranu kulturní vzorce a určité typické vzory sociálního jednání mají často mnohem hlubší historické kořeny než analytická sociologie běžně připouští. Je jistě pravda, že ve své původní – morálně ekonomické podstatě – byl protestantismus vlastně antikapitalistický, protože se snažil o vytlačení racionální prodejnosti ze struktur pozdně středověké společnosti ohrožované silící mocí bohatství. V českých zemích tuto vlastnost protestantismu reprezentovaly nejsilněji ideje plebejské táboritské linie českého protestantismu, která byla inspirovaná chiliasmem a přinesla do české společnosti novou interpretaci sociální a majetkové spravedlnosti – egalitářství. Zvládnout fenomén „bohatství“ nejenom „morálně“, ale zejména sociálně a ekonomicky na druhou stranu vyžadovalo přechod od principu askripce k abstraktním pravidlům, od iracionality k duchu racionality (byť diktované náboženským kodexem) a od okázalosti bohatství k jeho „kapitalizaci“.

Po mnoha desetiletích bouřlivých diskusí nad tezí o vlivu protestantské etiky na prosazení „ducha kapitalismu“ lze pochybovat, že protestantismus byl příčinou vzniku kapitalismu. Těžko lze však vyvrátit skutečnost, že ve společnostech, v nichž se protestantismus prosadil, byl kapitalismus nakonec úspěšnější. Přes veškerou skepsi, pokud jde o tezi o kauzálním vztahu mezi protestantskou etikou a zrodem kapitalismu, se zdá být zřejmé, že zkušenost protestantismu a myšlenky jeho morální ekonomie ovlivnily vývoj těchto společností směrem k demokratickému étosu společností moderního kapitalismu, neboť zrelativizovaly katolickou morálku a delegitimizovaly tradiční sociální strukturu.

Situaci navíc komplikuje skutečnost, že protestantismus byl v českých zemích jako oficiální náboženství vytěsňen v období pobělohorské rekatolizace. Současně je ale třeba vzít v úvahu některé *sociální* důsledky rekatolizace, a to zejména důsledky konfiskací, které rekatolizaci provázely a které přinesly změny majetkové a stavovské struktury české společnosti. Následná třicetiletá válka přinesla výrazné změny populační struktury, zejména snížení počtu rurálního obyvatelstva. Navíc, jak dokazují mnozí historici [Klíma 1961, Pekař 1990], rekatolizace přes nesporný vliv na mnohé oblasti české společnosti neovlivnila výrazně hospodářský étos, který učinil z českých zemí druhé hospodářsky nejvýznamnější území, které v padesátých letech osmnáctého století nahradilo habsburské monarchii ztrátu luteránského Slezska. Rostoucí ekonomická svoboda však nebyla doprovázena posilováním politické svobody nové české buržoazie [Malý a Sivák 1988], pro kterou je ekonomický úspěch hlavní strategií k získání vyšší sociální pozice.

Aniž bychom chtěli vytvářet umělé historické konstrukce, vycházíme z teze, že specifika českého protestantismu (egalitářství) a sociální důsledky jeho vytlačování v období rekatolizace, vytvořily v českých zemích specifické sociální, ekonomické a kulturní okolnosti, které mohou *částečně* vysvětlit jak neobvykle úspěšnou obnovu

hospodářského étosu v Čechách po kolapsu komunistického režimu, tak historicky hluboko zakořeněnou inklinaci k rovnostářskému výkladu sociální spravedlnosti.

Z metodologického hlediska tyto historické a politické okolnosti, které přes určité odlišnosti naznačují podobnost historických a kulturních kořenů vývoje kapitalismu v českých zemích a v Holandsku, vytvářejí poměrně silnou analytickou pozici, neboť umožňují „systémovou“ interpretaci současných rozdílů mezi Holandskem a Českou republikou, pokud jde o ideologie skryté za interpretacemi distributivní spravedlnosti. Jinými slovy, nepřerušný a přirozený vývoj kapitalismu v Holandsku, historicky zakořeněný v silném reformačním hnutí, stojí ve značném kontrastu k čtyřicetiletému přerušení evoluce kapitalismu v Čechách obdobím státního socialismu.

Z výše uvedených důvodů, jakkoli mohou připadat některým historikům málo opodstatněné, se domníváme, že česko-holandská komparace poskytuje neobvyklou příležitost testovat efekt socialismu na vývoj představ o distributivní spravedlnosti a monitorovat důsledky obnovy kapitalismu v české společnosti na jejich proměnu, pro níž může být charakteristický jak efekt dramatické sociální změny (odmítnutí egalitářských principů ve prospěch meritokratických norem), tak efekt historicky hluboce zakořeněných vzorců interpretace distributivní spravedlnosti (inklinace k rovnostářství).

Dosavadní výzkum

V novější sociologické produkci k otázce formování ideologií distributivní spravedlnosti lze identifikovat v podstatě dva hlavní směry: *makrosociální teorie* a vysvětlení a *sociálně-psychologické* přístupy. Pro analýzu vývoje představ o distributivní spravedlnosti ve východní Evropě můžeme čerpat z obou těchto teoretických přístupů.

Většina makrosociálních vysvětlení je založena na předpokladu, že v každé společnosti existují paralelně minimálně dvě ideologie distributivní spravedlnosti: *dominantní* ideologie a *opoziční* (challenging) ideologie [viz např. Berger et al. 1972; Deutsch 1975; Habermas 1975; Walster a Walster 1975; Della Fave 1980, 1986a, 1986b; Ritzman a Tomaskovic-Devey 1992; Shepelak 1987]. Tyto teorie se ve většině shodují i v tom, že tyto dvě ideologie nacházejí rozdílnou míru podpory v rozdílných sociálních třídách [Della Fave 1986a, Ritzman a Tomaskovic-Devey 1992 atd.]. Předpokládá se, že ti, kteří zaujímají vyšší pozici ve stratifikačním systému a mají v daném systému obecně příznivější životní šance, podporují antiegalitářské normy distributivní spravedlnosti, zatímco ti, kteří se nacházejí v méně výhodných pozicích, preferují spíše rovnostářské normy distribuce příjmů a majetku.

V důsledku značné složitosti otázek týkajících se distributivní spravedlnosti a relativně vysokých nároků, které jejich analýza klade na výzkumná data, není mnoho studií, které by existenci dvou paralelních distributivních ideologií podrobovaly empirickému testování. Mezi výjimky patří práce Ritzmanové a Tomaskovice-Deveye [1992], která existenci těchto dvou ideologií empiricky ověřila a navíc podpořila i hypotézu o jejich odlišných vazbách na stratifikačně relevantní proměnné. Docházejí k závěru, že ve Spojených státech skutečně existují dvě relativně autonomní ideologie distributivní spravedlnosti, „zásluhová“ (equity) a „rovnostářská“ (equality), přičemž „zásluhová“ distributivní ideologie je v souladu s teoretickými předpoklady v pozici dominantní ideologie (tj. v její podpoře nelze nalézt signifikantní rozdíly mezi jedinci nacházejícími se na různých pozicích ve stratifikačním systému), zatímco „opoziční“ rovnostářská ideologie má výrazně sociálně specifické nositele (tj. nachází podporu zejména mezi jedinci na nižších pozicích ve stratifikačním systému, pro něž jsou

charakteristické méně příznivé životní šance). K podobným závěrům dospěla i další studie [Matějů a Kluegel 1993], ve které byly podrobeny analýze některé další vyspělé země s tržními ekonomikami (Německo, Velká Británie, Japonsko, Nizozemí a Spojené státy). Autoři rovněž identifikovali dvě ideologie distributivní spravedlnosti a našli podobné rozdíly ve vazbách těchto ideologií na pozici ve stratifikačním systému.

Wegener a Liebig [1992] použili ve svém přístupu k definicím primární a sekundární distributivní ideologie v různých sociálních systémech (USA, západní Německo, východní Německo) více historicky a kulturně založenou argumentaci. Identifikovali odlišné sociální pozadí těchto ideologií a dospěli k závěrům, které podle našeho názoru neodporují těm, ke kterým dospěli Ritzmanová a Tomaskovic-Devey. Wegener a Liebig tvrdí, že ve Spojených státech je „funkcionalismus“ (založený na principu „equity“) primární distributivní ideologií bez ohledu na třídní pozici. V západním Německu je však primární ideologií „statismus“, ale příslušníci vyšších tříd (vysocí odborníci, manažeři a administrativní pracovníci) zde preferují „funkcionalismus“ více než členové nižších tříd. Pro naši studii je však důležitý závěr, že pokud jde o bývalé východní Německo, analýza neposkytla evidenci ve prospěch jednoznačného určení, která z distributivních ideologií je zde v pozici primární a která v pozici sekundární ideologie. „Ve východním Německu, které prochází transformací, nelze zatím nalézt vzorce typické pro západní společnosti“ [Wegener and Liebig 1992: 16]. V souladu s teoretickými předpoklady výše uvedené studie ukazují, že mezi latentními konstrukty reprezentujícími dvě soupeřící ideologie skutečně existuje silná negativní korelace. Totéž však nelze říci o postkomunistických zemích. Zde, díky situaci „přechodu“, tyto normy vykazují mnohem slabší zápornou korelaci, což indikuje, že jejich krystalizace teprve probíhá [viz Matějů a Kluegel 1993].

Sociálně-psychologické teorie predikují koexistenci dvou soupeřících norem nejen na společenské úrovni, tj. jako komponent *společenského* vědomí, ale také na úrovni *individuálního* vědomí [Halle 1984, Hochschild 1981, Huber a Form 1973, Kluegel a Smith 1986, Lane 1962, Mann 1970, Senett a Cobb 1972]. Zvláště teorie „rozdvojeného vědomí“ („split-consciousness theory“, viz např. [Kluegel a Smith 1986]) předpokládá, že *dominantní* ideologie šířená masovými médii, vzděláním a oficiální kulturou přispívající k legitimizaci existujících nerovností a privilegií vyšších sociálních tříd a vrstev na jedné straně, a na straně druhé potenciálně *opoziční* distributivní ideologie vycházející z každodenního úsilí vyjít s omezenými prostředky, mohou koexistovat, aniž by nutně mezi nimi vznikl konflikt nebo tendence ke změně. Tyto normy prostě zaujímají v individuálním vědomí oddělené „segmenty“ [Lane 1962, Senett a Cobb 1972]. Přítomnost tohoto latentního rozporu či duality, pokud jde o představy o distributivní spravedlnosti, může však mít vážné politické implikace, a to zejména ve společnostech, kde je tento protiklad zvláště silný, neboť může být jedním ze zdrojů náhlých zvratů ve volebním chování („swing vote“). Studium tohoto fenoménu je tedy nepochybně důležité zvláště v postkomunistických zemích v průběhu transformačního procesu, neboť existence této – často podvědomé – duality může výrazně přispět k politické nestabilitě, a to zejména tehdy, jsou-li předmětem či nástrojem politického zápasu otázky distribuce a redistribuce.

Následující analýza čerpá z obou uvedených teoretických perspektiv. Pokud jde o perspektivu rozdvojeného vědomí, předpokládáme, že v postkomunistických zemích na počátku jejich transformace bude vztah mezi dvěma hlavními principy distributivní spravedlnosti zvláště schizofrenní, protože jedinci jsou zde vystaveni nové dominantní

antiegaltářské ideologii a zároveň se musí vyrovnávat se značnými ekonomickými těžkostmi spojenými s ekonomickou reformou, což může zvyšovat přitažlivost spíše egalitářských sentimentů. Pokud jde o teorii „dominantní“ a „opoziční“ ideologie, její význam spatřujeme zejména v tom, že nabízí relativně silné hypotézy o rozdílné podpoře dvou hlavních distributivních ideologií (dominantní a opoziční) od různých segmentů populace lišících se zejména postavením v sociální struktuře a životními šancemi během přechodu k tržnímu hospodářství.

Při formulaci hypotéz týkajících se rozdílné podpory různých distributivních norem od různých segmentů populace se opíráme o výsledky analýzy dat z československého stratifikačního výzkumu „*Transformace sociální struktury – 1991*“ [Matějů 1992], která jasně ukázala, že československá populace je velmi vzdálena konsensu v odpovědi na otázku, zda postkomunistická transformace přináší více, nebo méně sociální spravedlnosti. Ve skutečnosti je populace rozdrovena: zhruba polovina populace (55 %) sdílí názor, že postkomunistická transformace přináší více sociální spravedlnosti, zatímco druhá polovina (45 %) vyjadřuje spíše skeptický názor, že vývoj po roce 1989 přináší méně spravedlnosti, než tomu bylo před pádem komunistického režimu. Uvedená analýza v souladu s očekáváními skutečně odhalila existenci dvou relativně velkých segmentů populace, které sdílejí zcela protikladné názory na postkomunistickou transformaci: jedna, kterou lze jednoznačně nazvat „vítězi“, a druhá, která se chová spíše jako „poražení“. Potvrdilo se přitom, že příslušnost jedince k jednomu či druhému segmentu má velmi úzký vztah k jeho pozici v dřívějším „redistributivním systému“ [Matějů a Řeháková 1992]. Jednou z hlavních charakteristik státního socialismu byla extenzivní redistribuce, která sloužila mimo jiné i jako nástroj homogenizace společnosti, a samozřejmě také jako důležitý nástroj kolektivní korupce nižších sociálních tříd. Postupné odstraňování redistributivních praktik během postkomunistické transformace činí z těch, kteří fakticky na redistribuci profitovali (lidé s nižším vzděláním, byrokracie, jedinci politicky spjatí s minulým režimem atd.) skupinu „porazených“ během transformace a – zcela pochopitelně – ti, kteří byli redistribucí spíše diskriminováni (jedinci s vyšším vzděláním, odborníci, jedinci inklinující k podnikání atd.) se mohou cítit jako „vítězové“ této sociální změny. Je nepochybné, že obě skupiny mají tendence přeceňovat buď negativní, nebo pozitivní aspekty transformace, a – jak naznačují teorie uvedené výše – oba tyto velké segmenty populace tíhnou k vytváření vlastní specifické distributivní ideologie. V souladu s relevantními teoriemi je zřejmé, že „vítězové“ a ti, kteří profitují z transformace, participují na vytváření dominantní ideologie, zatímco „poražení“ a všichni ti, kteří se cítí v nebezpečí, sdílejí „opoziční“ ideologii.

Existence vítězů a poražených v transformačním procesu činí otázku percepce změny v nerovnostech zvláště důležitou pro sociology a politology, kteří studují vývoj v postkomunistických zemích. Jak jsme se již zmínili, lze předpokládat, že existuje silný vztah mezi percepcí vývoje nerovností a legitimizací nového a stále spíše křehkého sociálního a politického řádu. V tomto ohledu nelze než souhlasit s tím, co tvrdí Wesołowski a Wnuk-Lipiński [1992], tj. že dostatečná legitimita politického a sociálního systému může vzniknout pouze tehdy, jsou-li určité principy distribuce akceptovány nejen těmi, kteří jsou jejich uplatňováním zvýhodňováni, ale také těmi, které nezvýhodňují [Wesołowski a Wnuk-Lipiński 1992: 89]. Zjednodušeně řečeno, jestliže existuje velká skupina jedinců, kteří se v důsledku existujících pravidel distribuce příjmů a majetku ocitají v relativně nevýhodné pozici (čemuž se nelze vyhnout v žádném sociálním systému) a přitom tyto principy považují za nespravedlivé, politický systém

postrádá nutnou legitimitu a je principiálně nestabilní. V souladu s předpokladem, že dualita představ o distributivní spravedlnosti může za určitých okolností vést k nepředvídatelné změně volebního chování, tito autoři dále tvrdí, že psychologická nestabilita v percepci principů vyvolávajících nerovnosti může být snadno zneužita populistickými politiky či politickými frakcemi (bez ohledu na to, zda se jedná o extrémně levicové či extrémně pravicové politické síly) k delegitimizaci sociálně politického systému.

Hypotézy

Při formulaci hypotézy pro tuto analýzu jsme vycházeli z operacionalizace diskutovaných teorií navržených Ritzmanovou a Tomaskovicem-Deveyem [1992], které využili ve své analýze i Matějů a Kluegel [1993]. Opíráme se zejména o tezi o „bidimenzionalitě“ struktury představ o distributivní spravedlnosti (equality vs. equity) a o tezi, podle které podpora antiegalitářských norem je spjata s pozicí ve stratifikačním systému slaběji než podpora egalitářských principů atraktivních zejména pro jedince nacházející se na méně příznivých pozicích ve stratifikačním systému. Problematickým předpokladem je však teze o existenci dominantní ideologie. Kdyby analyzovaná data pocházela z období před kolapsem komunistického režimu, mohli bychom možná argumentovat ve prospěch teze o dominantním postavení egalitářské ideologie. Otázkou ale je, zda je po dvou letech transformace nová „zásluhová“ a principiálně antiegalitářská ideologie již natolik zformována a „zažita“, že tvoří dominantní ideologii distributivní spravedlnosti v té podobě, jakou výše uvedené studie identifikovali ve vyspělých zemích s tržními ekonomikami. Navíc by bylo zřejmě sociologicky naivní předpokládat, že desetiletími fixovaná egalitářská ideologie státního socialismu již ustoupila do pozadí a hraje roli slabé „opoziční“ distributivní ideologie spjaté pouze se sociálně slabšími vrstvami populace, a zejména s těmi, kteří v důsledku současných sociálních a politických změn ztrácejí dříve relativně příznivé životní šance. Kromě toho vycházíme z předpokladu, že perspektiva „roz dvoj eného vědomí“ může mít v zemích procházejících obdobím sociální změny (transformace) větší opodstatnění než ve stabilních společnostech.

Uvažujeme-li o původu rozdílů v sociální podpoře dvou hlavních distributivních ideologií ve vyspělých kapitalistických zemích, lze předpokládat, že zde jsou „zásluhové“ principy široce akceptovány především proto, že tvoří podstatný aspekt socializace a posléze i sociální zkušenosti. V postkomunistických společnostech tyto dvě podmínky chybějí. Předně socializace těch, kteří dnes prožívají sociální transformaci, probíhala v období státního socialismu. Pokud jde o sociální zkušenost, pro většinu populace byla éra státního socialismu relativně pohodlná. Přestože ekonomické podmínky byly celkově limitující a politický systém měl vysloveně represivní povahu, tato éra může být dnes spojována s pocitem sociálních jistot a nevelkých nároků na osobní odpovědnost za vlastní osud, bez ohledu na to, jak devastující byl tento egalitářský a antimeritokratický systém pro ekonomiku. Naproti tomu, v České republice stejně jako v ostatních postkomunistických zemích, jsou nyní zásluhové a antiegalitářské normy prosazované politickou elitou přijímány jako jedna z podmínek přechodu od „neúspěšného socialismu“ k „úspěšné tržní ekonomice“, a jsou tedy v pozici „nové ideologie“ legitimizující samotnou transformaci. Z tohoto důvodu můžeme naopak očekávat určitý entuziasmus, i když často spíše povrchní a verbální, pokud jde o přijímání zásluhových a antiegalitářských norem distributivní spravedlnosti. Navíc, v postkomunistických zemích má mnoho lidí vlastní zkušenosti s oficiálně odmítaným rovnostářstvím,

což však neplatí o zkušenostech se zásluhovými (meritokratickými) normami. Vezmeme-li navíc v úvahu náročné ekonomické podmínky období přechodu k tržnímu hospodářství a relativně značnou kolektivní i individuální mobilitu charakteristickou pro toto období, lze předpokládat, že rozpory a inkonzistence v představách o rovnosti a nerovnosti budou v postkomunistických zemích podstatně zřetelnější než ve vyspělých kapitalistických zemích.

Z toho, co bylo dosud řečeno, lze odvodit minimálně tři hypotézy pro komparativní analýzu. První se týká stupně krystalizace ideologií distributivní spravedlnosti:

H1: *V důsledku přechodu od rovnostářského k zásluhovému modelu distributivního systému očekáváme, že v České republice budou ideologie distributivní spravedlnosti více ambivalentní a méně konzistentní než v Holandsku.*

Vzhledem k tomu, že v České republice dochází k postupné změně distributivního i stratifikačního systému, která výrazně ovlivňuje životní šance jedinců, sociálních skupin a tříd i obecné představy o sociální spravedlnosti, rovnostářská a zásluhová ideologie nereprezentují zatím natolik navzájem protikladné ideologie distributivní spravedlnosti, jako je tomu ve vyspělých zemích včetně Holandska, a to i přesto, že v Holandsku lze očekávat poněkud silnější rovnostářské tendence než v jiných vyspělých zemích. Z těchto předpokladů lze odvodit dvě další hypotézy:

H2: *Negativní korelace mezi egalitářskou a zásluhovou ideologií distributivní spravedlnosti bude slabší v České republice než v Nizozemí.*

H3: *V České republice je rovnostářská ideologie silněji spjata s postavením ve stratifikačním systému (s nepříznivými životními šancemi v průběhu transformace) než v Nizozemí, kde její podpora nemá tak jasně definované sociální nositele.*

Z předpokladu, že postkomunistická transformace má své typické vítěze a poražené, lze formulovat další hypotézu:

H4: *Pokud jde o Českou republiku, ti, kteří patří k vyšším sociálním třídám (zvláště pak lidé s vysokoškolským vzděláním, příslušníci nové podnikatelské třídy atd.) a lidé, jejichž životní šance se v důsledku oslabování egalitářských norem distribuce zlepšují, jsou výrazně orientováni proti rovnostářské distributivní ideologii. V Holandsku, kde po desetiletí byly tržní i „welfare“ distributivní principy v mnohem větší rovnováze než v jiných zemích, lze očekávat, že jedinci s vyšším sociálním statusem budou méně nakloněni radikálnímu odmítání redistributivního rovnostářství než jedinci stejného sociálního postavení v postkomunistických zemích.*

Poslední hypotéza se týká vzájemného kauzálního vztahu mezi dvěma diskutovanými ideologiemi. V souladu s výchozími předpoklady o stupni krystalizace distributivních ideologií a o jejich sociálním zázemí lze predikovat, že:

H5: *V České republice je zásluhová a antirovnostářská ideologie distributivní spravedlnosti sice téměř univerzální, ale současně ještě relativně slabá ve své schopnosti odolávat silnému a spíše skrytému vlivu rovnostářské ideologie. V Nizozemí lze naopak očekávat, že kapacity obou rozdílných ideologií odolávat jedna druhé budou ve větší rovnováze.*

Data, proměnné a metody

Data analyzovaná v této práci pocházejí z výzkumů provedených v Holandsku a v České republice v roce 1991 v rámci Mezinárodního komparativního projektu „Percepc

sociální spravedlnosti“ (ISJP).³ Holandský výzkum byl proveden amsterdamskou univerzitou v roce 1991 (v červenci až listopadu) na vzorku 1783 respondentů (Telepanel). Použitou metodou pro holandský výzkum byl dotazník vyplňovaný pomocí počítače bez účasti tazatele. Československý výzkum byl proveden Sociologickým ústavem Československé akademie věd a Střediskem empirických výzkumů v červnu 1991 na vzorku 1181 respondentů. Pro srovnávací analýzu byli vybráni pouze respondenti v České republice (810 z 1181 případů). Oba soubory byly dále redukovány pouze na respondenty, kteří v době výzkumu uvedli stálé zaměstnání.⁴ Po této selekci zůstalo 462 případů pro Holandsko a 375 případů pro Českou republiku. Tyto počty by mohly být restriktivním faktorem pro tradiční statistické metody založené explicitně, nebo implicitně na tabulkovém třídění, pro strukturní modely jsou však ještě postačující. Komparativní analýza byla založena na dvou sadách proměnných: a) „endogenních“ proměnných zachycujících představu o spravedlivé distribuci příjmu a majetku a b) „exogenních“ socio-demografických proměnných.

Pro reprezentaci dvou hlavních ideologií distributivní spravedlnosti („rovnostářské“ a „zásluhové“) bylo z dotazníku vybráno šest položek:⁵

EQSHR: „Nejspravedlivější způsob rozdělování majetku a příjmu je dát všem stejně.“

WNEED: „Je velmi důležité, aby lidé dostali, co potřebují, i když to znamená odebírat peníze těm, kteří vydělají více, než potřebují.“

PAYFM: „Řekněte mi prosím, jaký vliv na výši platu by měl mít každý z uvedených faktorů?“ Vybraná položka: „Velikost rodiny, o kterou se jedinec stará.“

KEARN: „Lidé mají právo ponechat si to, co si vydělají, i když to znamená, že někteří budou bohatší než jiní.“

WORKH: „Lidé, kteří tvrdě pracují, si zaslouží vydělávat více než ti ostatní.“

PASSW: „Lidé mají právo předat vlastní majetek dětem.“

V dotazníku se vyskytovala ještě řada dalších otázek zjišťujících sklony k různým distributivním principům. Výběr uvedených šesti indikátorů však měl dva vážné důvody. Předně zvolené položky nesměšují dvě odlišné dimenze v představu o distributivní spravedlnosti, tj. obecné inklinace k jedné nebo druhé ideologii distributivní spravedlnosti a volbu určitých konkrétních opatření k dosažení „spravedlivé nerovnosti“. Kromě toho jsme přesvědčeni, že zvolené položky měří inklinaci ke třem hlavním, nikoli však identickým principům egalitářské distribuce: „princip rovnosti podmínek“ (EQSHR), obecný princip potřebnosti (WNEED) a specifický princip potřebnosti

³ Tým každé ze zemí participujících na projektu ISJP použil na celonárodním náhodně vybraném vzorku identický dotazník, který byl připraven mezinárodním výzkumným týmem. Sloučený mezinárodní soubor dat obsahuje 17 386 případů a průměrný výběr za každou zemi je 1 300 případů. Největší počet případů pochází ze západního Německa (1 837) a nejmenší z Japonska (777).

⁴ Tato redukce souboru je logickou konsekvencí vyloučení případů s chybějícími hodnotami v proměnných, které mohou mít platné hodnoty pouze u ekonomicky aktivních respondentů (příjem z hlavního zaměstnání, socioekonomický status, zaměstnanecký status atd.).

⁵ Pro usnadnění orientace ve výsledcích byly původní škály proměnných EQSHR, WNEED, WORKH, KEARN a PASSW (1 „Zcela souhlasím“ až 5 „Zcela nesouhlasím“) a původní škála proměnné PAYFM (1 „Rozhodující vliv“ až 4 „Žádný vliv“) před analýzami reorientovány.

založený na rodině jako distributivní jednotce (PAYFM) [Deutsch 1975]. Současné jsou zastoupeny i sklony k principu zásluhovosti (WORKH) stejně jako obecně antiegalitářské tendence (KEARN, PASSW).

Ve strukturním modelu dále figuruje šest „exogenních“ proměnných.⁶ AGE reprezentuje věk v letech, SEX je tradičně kódován 1 = muž, 2 = žena. Další položky vyžadují vysvětlení. COLLEGE je binární proměnná s hodnotou 1 pro respondenty, kteří uvedli, že mají vysokoškolský diplom. Další binární proměnná SELFEMP rozlišuje mezi samostatnými a zaměstnanci. Pokud jde o příjem, zvolili jsme pouze příjem z hlavního zaměstnání. V zájmu srovnatelnosti byla proměnná INCOME transformována z původních měn na příslušnost k příjmovému decilu (decilové distribuce byly vytvořeny pro každou zemi zvlášť). RIGHTOR je respondentovo sebezaražení na pravolevém politickém kontinuu (1 reprezentuje extrémní levici a 10 reprezentuje extrémní pravici).

S výjimkou politické sebeidentifikace, všechny exogenní proměnné vyjadřují „životní šance“, které by podle vstupních předpokladů měly výrazně ovlivňovat představy o distributivní spravedlnosti. Politická sebeidentifikace byla do modelu zahrnuta proto, že předpokládáme odlišnou míru sepětí politických preferencí s preferencemi norem distributivní spravedlnosti (čím slabší vazba, tím méně vykrystalizovaná politická kultura). Předpokládáme, že politická sebeidentifikace bude v postkomunistických zemích slaběji spjata s inklinacemi k jedné či druhé distributivní ideologii, zatímco ve vyspělých zemích jsou to právě představy o distributivní spravedlnosti, které určují politickou orientaci jedince.

K měření distributivních ideologií byla použita konfirmační faktorová analýza. Kauzální efekty exogenních socio-demografických proměnných na latentní proměnné reprezentující ideologie distributivní spravedlnosti byly odhadnuty pomocí *rekursivního* strukturního modelu. Ke zjištění simultánního přímého kauzálního vztahu mezi dvěma ideologiemi byl aplikován *nerekursivní* strukturní model.

Protože do analýzy vstupovaly jak ordinální, tak kontinuální proměnné, vstupní korelační matice byla sestavena ze tří různých typů korelačních koeficientů: v případě, že jedna proměnná byla ordinální a druhá kontinuální, byla vypočtena *polyseriální* korelace, jestliže obě korelované proměnné byly ordinální, do matice vstoupila *polychorická* korelace, pokud byly obě proměnné měřené na intervalové stupnici, byl aplikována standardní *Pearsonův* korelační koeficient. Vzhledem k tomu, že nebyl splněn předpoklad o normálním rozložení proměnných, nebylo možné použít metodu maximální věrohodnosti (Maximum Likelihood – ML) ani metodu zobecněných nejmenších čtverců (Generalized Least Square – GLS). Aplikace těchto metod by za daných podmínek vedla k podhodnocení standardní chyby odhadů parametrů i poměru věrohodnosti vyjadřujícího shodu modelu s daty. Z výše uvedených důvodů byla aplikována metoda vážených nejmenších čtverců (Weighted Least Squares – WLS). Pro výpočet tří typů korelací (polychorických, polyseriálních a Pearsonova koeficientu) byl použit program PRELIS [Jöreskog and Sörbom 1986] stejně tak jako pro výpočet asymptotických variancí a kovariancí potřebných pro aplikaci metody WLS. Modely byly testovány a

⁶) Původně model obsahoval devět exogenních proměnných. V zájmu omezení multikolinearity jsme vyloučili tři z těchto proměnných: socioekonomický index zaměstnání respondenta, socioekonomický index zaměstnání otce a binární proměnnou rozlišující vyšší odborné a manažerské povolání od zbytku povolání.

jejich parametry odhadnuty pomocí programu LISREL 7 [Jöreskog and Sörbom 1988]. Všechny ostatní výpočty byly provedeny pomocí SPSS^X nebo SPSS pro Windows.

Namísto běžné intuitivní komparace výsledků byla aplikována simultánní vícevýběrová analýza (multisample analysis), pomocí které mohl být model testován simultánně na obou kovariančních (korelačních) maticích. To umožnilo testovat jak obecnou vhodnost modelu pro obě země, tak podobnost či nepodobnost jeho jednotlivých parametrů mezi zeměmi.

Výsledky analýzy

Grafy 1 a 2 zobrazují rozložení populací v obou zemích na „pravo-levém“ kontinuu politické orientace (Graf 1) a souhlas s výroky reprezentujícími různé normy distribuce příjmů a majetku (Graf 2). Tyto grafy empiricky ilustrují jeden z výchozích předpokladů, podle kterého se česká a holandská populace na první pohled příliš neliší, ani pokud jde o politické orientace, ani v představách o spravedlnosti vybraných norem distribuce příjmů a majetku. Graf 1 ukazuje, že podpora „umírněné levice“ je dokonce silnější v Holandsku než v České republice, kde – z pochopitelných historických a politických důvodů – je populárnější „silná pravicová“ orientace. Porovnáme-li rozložení souhlasu s výroky vyjadřujícími různá pravidla pro spravedlivou distribuci příjmů a majetku, zjistíme jen poměrně malé rozdíly. Výjimkou je větší podpora principu vycházejícího z velikosti rodiny (PAYFM) v České republice, což je zřejmě relikť jednoho z typických státně-socialistických principů redistribuce, se kterým se lidé ztotožňují i nadále bez ohledu na to, že současně podporují meritokratické principy. Další explicitně egalitářské principy (WNEED, EQSHR) nenacházejí mezi českými respondenty větší podporu než v Holandsku. Ve všech uvažovaných zásluhových principech (WORKH, KEARN, PASSW) populace obou srovnávaných zemí vykazují téměř stejné distribuce.

Model analýzy latentních představ o distributivní spravedlnosti, který je graficky zobrazen na pravé straně diagramu 1, byl testován konfirmační faktorovou analýzou. V souladu s výše uvedenými teoretickými předpoklady v modelu figurují dvě latentní proměnné reprezentující dvě hlavní distributivní ideologie: tj. „zásluhová“ norma (EQUITY) a „rovnostářská“ norma (EQUALITY).⁷ Testování hypotézy H1 bylo vlastně pokusem považovat všechny faktorové zátěže v obou analyzovaných zemích za shodné (připustili jsme pouze rozdíly v chybách měření a v korelacích mezi chybami měření). Takto specifikovaný model se ukázal jako naprosto nevyhovující ($\chi^2/df > 2$), a to především proto, že v České republice se ukázala mnohem silnější kontaminace „zásluhového“ principu (EQUITY) typickým „rovnostářským“ pravidlem distribuce „WNEED“ (*Je velmi důležité, aby lidé dostali, co potřebují*).⁸ Místo toho, abychom tento parametr uvolnili, postupovali jsme tak, že v modelu pro Českou republiku byly uvolněny další dvě korelace mezi chybami měření (EQSHR – WORKH a PAYFM – WNEED). Toto teoreticky korektnější (z formálního hlediska identické) řešení vedlo k významnému zlepšení ukazatelů vhodnosti modelu ($\chi^2 = 14,88$ pro $df = 1$), což mimo jiné potvrdilo, že zásluhový princip EQUITY je v České republice mnohem více

⁷) Názvy latentních endogenních proměnných (EQUALITY, EQUITY) by neměly být interpretovány v žádném ze specifických teoretických kontextů. Jsou to pouze krátká jména pro latentní proměnné, které mohou být v daném kontextu nazvány také ROVNOSTÁŘSKÁ ORIENTACE a ZÁSLUHOVÁ ORIENTACE.

⁸) Modifikační index pro faktorovou zátěž od této proměnné na EQUITY dosáhl 12,6.

než v Holandsku kontaminován položkou „WNEED“ (obě uvolněné korelace mezi chybami měření se ukázaly být statisticky významné).

Jak ukazuje tabulka 1, takto upravený model se jeví jako vyhovující pro obě porovnávané země. Výsledky uvedené v tabulce 1 však potvrzují i jiný teoreticky významný předpoklad, který se týká míry „krystalizace“ obou latentních principů distributivní spravedlnosti, tj. obě distributivní normy jsou v České republice v méně vyhocené opozici, než je tomu v Holandsku (-0,490 vs. -0,613).

Po tom, co jsme si ověřili existenci dvou latentních ideologií,⁹ byly v následujících analýzách odhadnuty parametry rekursivního modelu. Odhad těchto parametrů byl nezbytný pro testování přímých kauzálních efektů exogenních proměnných na oba definované latentní konstrukty.

Abychom mohli ověřit hypotézy, které se pokoušejí jít za fenomenologickou podobnost egalitářsko-neegalitářské orientace v porovnávaných zemích, testovali jsme tři sady modelů: a) model testující dvě hlavní latentní ideologie distributivní spravedlnosti (diagram 1 a tabulka 1); b) strukturní rekursivní model pro šest „exogenních“ proměnných (diagram 1, tabulka 2), a strukturní nerekursivní model umožňující odhad vzájemných kauzálních vztahů mezi dvěma latentními konstrukty (diagram 2, tabulka 3).

Diagram 1 zobrazuje rekursivní strukturní model pro dvě latentní endogenní proměnné a šest exogenních proměnných. Do modelu vstupují tři sady exogenních proměnných: tři indikátory pozice jedince ve stratifikačním systému (COLLEGE, SELFEMP, INCOME), indikátor respondentovy politické orientace (RIGHTOR) a dvě instrumentální demografické proměnné (AGE, SEX). Rekursivní model umožnil odhad korelací mezi nevysvětlenými variancemi obou latentních proměnných. Tabulka 2 ukazuje odhadnuté parametry modelu. Model prokazuje uspokojivou míru vhodnosti (poměr chi-square k počtu stupňů volnosti je menší než 2, GFI index je velmi vysoký a průměrné reziduum je hluboko pod předpokládanou kritickou hodnotou),¹⁰ a dokonce i bez detailního studia jednotlivých efektů exogenních proměnných je jasné, že „protinorma“ EQUALITY se pojí silněji s pozicí ve stratifikačním systému než norma EQUITY (viz koeficient determinace). Přesto se zde ukazují zajímavé rozdíly mezi oběma porovnávanými zeměmi. Za prvé, v souladu s teoretickými očekáváními a s hypotézou H3, „zásluhový“ princip více souvisí s pozicí ve stratifikačním systému v České republice než v Holandsku ($R^2 = 0,406$ vs. $0,355$). Za druhé, přímé kauzální efekty ukazují, že v České republice je „rovnostářská“ ideologie více než v Holandsku odmítána jedinci s vyšším statusem, a zvláště lidmi s vysokoškolským vzděláním (-0,499 vs. -0,162). Za třetí, odhady parametrů také dokazují, že zatímco v Holandsku lidé s vyšším vzděláním „zásluhový“ princip spíše odmítají, vysokoškolsky vzdělaní lidé v České republice jej silně podporují (-0,165 vs. $0,339$).

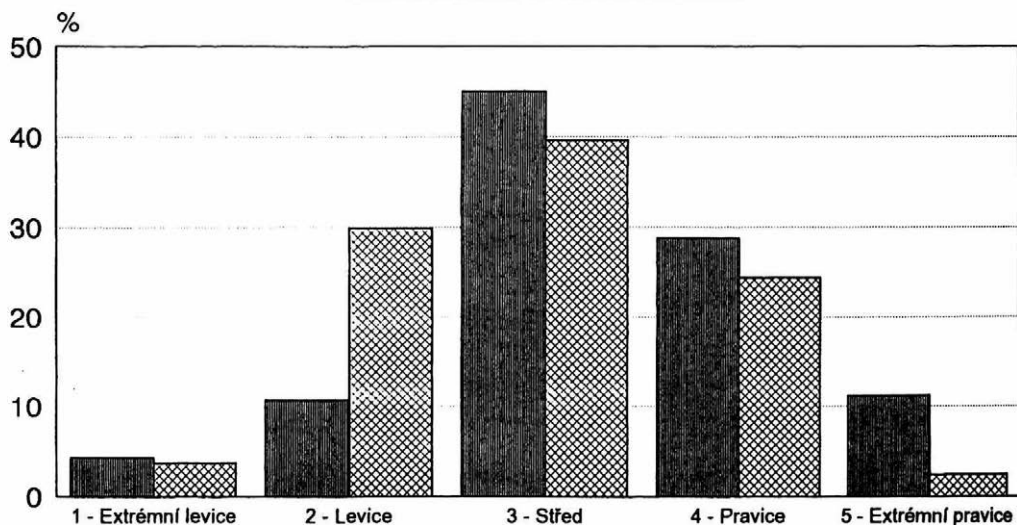
⁹) Můžeme dodat, že pokus přinutit model akceptovat pouze jeden latentní konstrukt (jedno kontinuum), selhal. Program ukázal nepřijatelnost modelu.

¹⁰) Poměr věrohodnosti (likelihood ratio) je závislý na velikosti souboru, a proto se doporučuje jej doplnit dalšími kritérii [viz např. Wheaton et al. 1977, Byrne 1989]. Obě doporučená kritéria (RMR a CHISQ/df) vykazují uspokojivou přesnost našeho modelu.

Graf 1: Sebezařazení na pravo-levém kontinuu

Česko-Holandské srovnání

■ Česká republika ▨ Holandsko

Graf 2: Souhlas s jednotlivými výroky o distributivní spravedlnosti

Česko-Holandské srovnání

■ Česká republika ▨ Holandsko

Procenta odpovědí "Souhlasím" a "Rozhodně souhlasím"

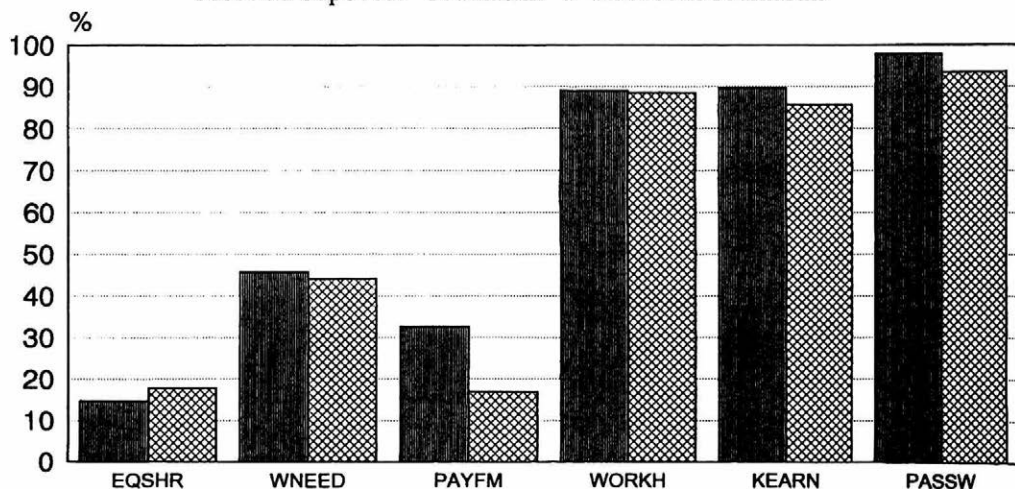

Diagram 1: Rekursivní strukturní model

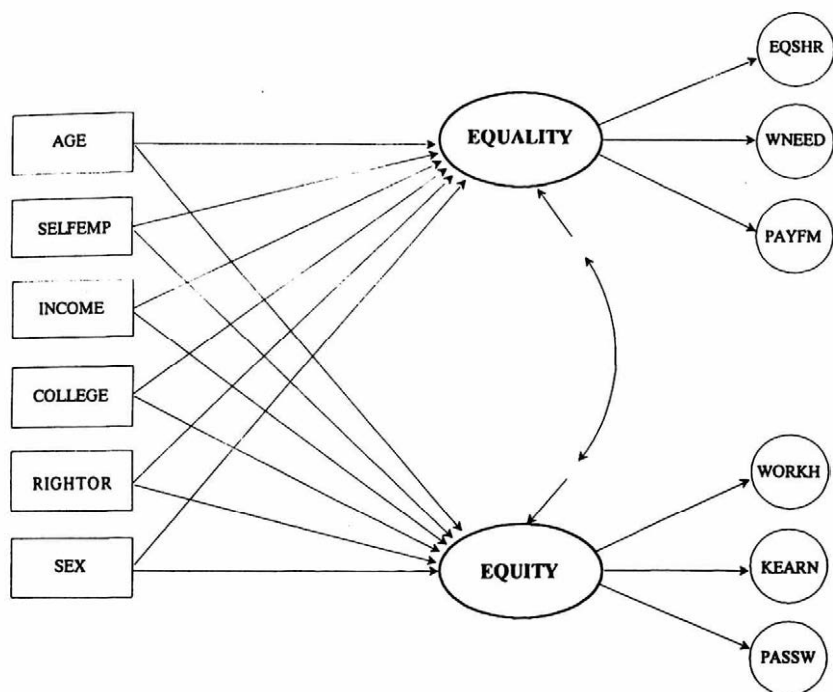
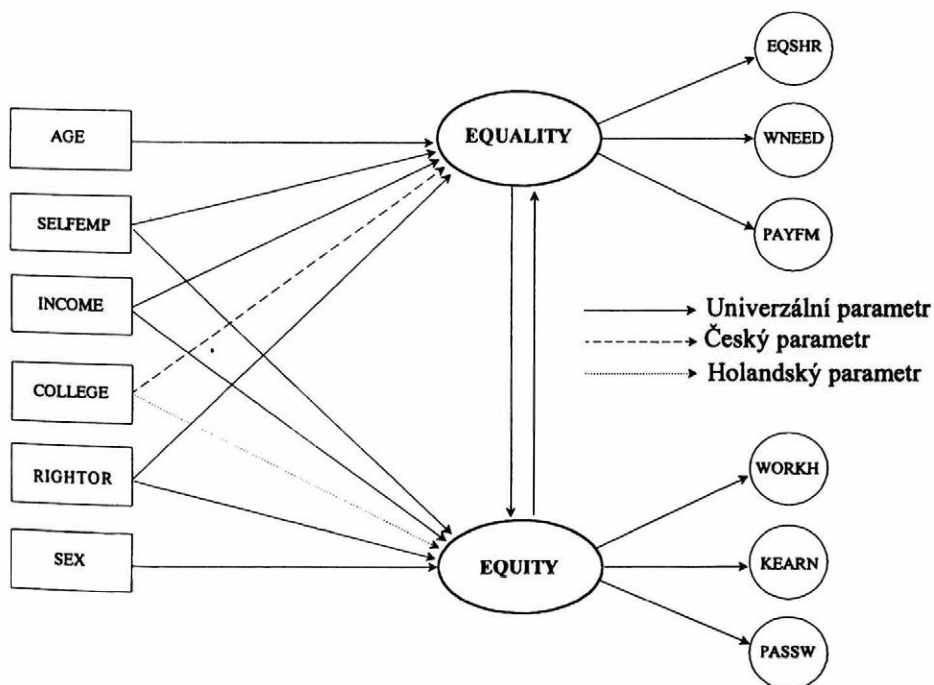

Diagram 2: Nerekursivní strukturní model

Tabulka 1. Parametry modelu měření pro EQUALITY a EQUITY

	Česká republika		Nizozemí	
	EQUALITY	EQUITY	EQUALITY	EQUITY
<i>a) Faktorové zátěže (LAMBDA) – standardizované řešení se společnou metrikou</i>				
EQHSR	0,697@	0,000	0,697@	0,000
WNEED	0,168*	0,000	0,608***	0,000
PAYFAM	0,314***	0,000	0,314***	0,000
WORKH	0,000	0,524	0,000	0,524***
KEARN	0,000	0,781	0,000	0,781***
PASSW	0,000	0,679	0,000	0,679@
<i>b) Korelace mezi faktory (PSI)</i>				
EQUALITY-EQUITY	-0,490***		-0,613***	
<i>c) Korelace mezi chybami měření (THETA-EPS)</i>				
EQSHR-WORKH	0,183*		0,000	
PAYFM-WNEED	0,149*		0,000	
EQSHR-PASSW	0,104		0,104	
WORKH-PAYFM	0,112*		0,112*	
<i>d) Statistika vhodnosti modelu (pro oba výběry)</i>				
N (počet případů):	462 + 375 = 837			
df:	14			
v2:	7,51			
v2/df:	0,54			
p:	0,913			
GFI (index vhodnosti modelu):	0,998			
RMR (průměrné residuum):	0,032			
*	0,05 > p > 0,01			
**	0,01 > p > 0,001			
***	0,001 > p			
@	fixované parametry			

Za povšimnutí stojí i to, že korelace mezi dvěma latentními konstrukty se po zahrnutí exogenních proměnných nezmenšila rovnoměrně. V České republice se korelace mezi nevysvětlenými variancemi snížila na 12 % původní hodnoty (z -0,490 na -0,060) a ztratila statistickou významnost, zatímco v Holandsku se snížila na 33 % původní hodnoty (z -0,613 na -0,205) a zůstala vysoce významná. Tento výsledek má svou teoretickou relevanci. Ačkoliv výše uvedené teorie naznačují koexistenci obou principů distributivní spravedlnosti v systému sociální stratifikace, predikují také, že – jestliže jsou tyto normy velice dobře krystalizované – reprezentují principiálně *rozdílné* a *protikladné* principy. Rekursivní model naznačuje, že v České republice mezi oběma ideologiemi existuje očekávané napětí, současně je ale zřejmé, že toto napětí je téměř výlučně způsobeno odlišnými představami o distributivní spravedlnosti mezi jedinci na různých pozicích systému sociální stratifikace. V Holandsku jsou dvě soupeřící představy o distributivní spravedlnosti mnohem méně vázány na pozici ve stratifikačním systému, a ukazují tedy spíše principiální nesouměřitelnost.

Tabulka 2. Parametry rekursivního modelu

	Česká republika	Nizozemí		
	Závislé proměnné			
	EQUALITY	EQUITY	EQUALITY	EQUITY
<i>a) Přímé efekty (GAMMA) – standardizované řešení se společnou metrikou</i>				
AGE	0,007	0,000@	0,138*	0,000@
SELFEMP	-0,209	0,116	-0,121	0,018
INCOME	-0,198	-0,154	-0,077	0,239
COLLEGE	-0,499*	0,339	-0,162*	-0,165
RIGHTOR	-0,400***	0,247***	-0,431***	0,323***
SEX	0,000@	-0,209	0,000@	0,103
R2	0,406	0,167	0,355	0,154
<i>b) Korelace mezi EQUALITY a EQUITY (PSI)</i>				
r	-0,060		-0,205***	
<i>d) Statistika vhodnosti modelu (pro oba výběry)</i>				
N (počet případů):	462 + 375 = 837			
df:	66			
v2:	95,65			
v2/df:	1,45			
p:	0,010			
GFI (index vhodnosti modelu):	0,988			
RMR (průměrné residuum):	0,057			
*	0,05 > p > 0,01			
**	0,01 > p > 0,001			
***	0,001 > p			
@	fixované parametry			

Abychom se přiblížili vzájemným *kauzálním* vztahům mezi dvěma analyzovanými ideologiemi, testovali jsme nerekursivní model (diagram 2, tabulka 3). Tento nerekursivní model prokázal stejně dobrou míru vhodnosti jako rekursivní model, přestože pro jeho testování bylo nutné fixovat další dva parametry jako nulové: efekt vzdělání na EQUITY v českém modelu a efekt vzdělání na EQUALITY v holandském modelu. Tento model tedy reprezentuje přijatelnou alternativu kauzální reprezentace vztahů mezi zkoumanými exogenními a endogenními proměnnými. Parametry nerekursivního modelu ukazují, že obě ideologie jsou v obou porovnávaných sociálních systémech skutečně ve zcela odlišných kauzálních vztazích. Jakmile totiž do modelu zavedeme simultánní kauzální efekty mezi oběma latentními konstrukty, kontrast mezi oběma zeměmi, pokud jde o mechanismy generující rozložení položek distributivní spravedlnosti, se zvětší.¹¹ Nerekursivní model odhalil, že kontrast mezi oběma zeměmi spočívá v efektu, které mají stratifikačně relevantní proměnné na zkoumané latentní konstrukty. V nerekursivním modelu pro Českou republiku vzrostly negativní efekty

¹¹⁾ Abychom dosáhli identifikovatelnosti modelu, jak je patrné z tabulky, bylo nutné fixovat další dva parametry (tj. položit je rovné nule). Několik předchozích testů ukázalo, že jediným přípustným řešením je fixovat v modelu pro Českou republiku efekt vysokoškolského vzdělání na EQUITY a v modelu pro Nizozemí efekt vysokoškolského vzdělání na EQUALITY. Nevysvětlené variance obou latentních konstruktů byly v obou zemích považovány za shodné a tento předpoklad nebyl ve skutečnosti příliš vzdálen od pravdy (hodnoty R^2 v tabulce 2).

vzdělání a ekonomické samostatnosti na EQUALITY (z -0,499 na -0,889 a z -0,209 na -0,746), zatímco v modelu pro Nizozemí se tyto parametry téměř nezměnily.

Tabulka 3. Parametry nerekursivního modelu

	Česká republika		Nizozemí	
	Závislé proměnné		Závislé proměnné	
	EQUALITY	EQUITY	EQUALITY	EQUITY
<i>a) Přímé efekty (GAMMA, BETA) – standardizované řešení se společnou metrikou</i>				
AGE	-0,131	0,000@	0,144*	0,000@
SELFEMP	-0,746*	-0,123	-0,101	0,017
INCOME	0,251***	-0,274	-0,115*	0,318
COLLEGE	-0,889***	0,000@	0,000@	-0,157
RIGHTOR	-0,454***	0,012	-0,257**	0,221*
SEX	0,000@	-0,329	0,000@	0,230
EQUALITY	0,000	-0,077	0,000	-0,400*
EQUITY	-0,498	0,000	-0,296	0,000
R2	0,753	0,339	0,583	0,383
<i>b) Statistika vhodnosti modelu (pro oba výběry)</i>				
N (počet případů):	462 + 375 = 837			
df:	68			
v2:	102,67			
v2/df:	1,5			
p:	0,004			
GFI (index vhodnosti modelu):	0,987			
RMR (průměrné residuum):	0,057			
*	0,05 > p > 0,01			
**	0,01 > p > 0,001			
***	0,001 > p			
@	fixované parametry			

Jiná důležitá změna je patrná v přímých efektech politické orientace na latentní proměnné. Zatímco v modelu pro Nizozemí vzrostly vlivy politické orientace na oba konstrukty se *stejným* koeficientem (1,4), v modelu pro Českou republiku vzrostl pouze negativní efekt politické orientace na „rovnostářský“ princip (z -0,400 na -0,454). Pozitivní efekt této proměnné na inklinaci k „zásluhovému“ principu téměř vymizel (z 0,247 na 0,012). Tento výsledek podpořil předpoklad, že v České republice je napětí mezi oběma ideologiemi mnohem méně založeno na relativně autonomní politické orientaci a že kořeny tohoto napětí spočívají spíše v hodnocení životních šancí. Tento předpoklad může pomoci při interpretaci překvapujícího výsledku, že efekt příjmu hraje v České republice zcela zjevně opačnou roli než v Nizozemí. Odhadnuté matice korelací (uvedené v Dodatku) dokazují, že korelace mezi příjmem a latentními proměnnými jsou v Nizozemí slabší, zatímco v České republice je velmi vysoká *negativní* korelace příjmu s „rovnostářským“ principem EQUALITY a velmi vysoká *pozitivní* korelace se „zásluhovým“ principem EQUITY. Jak je z modelu patrné, tento kontrast spočívá v roli, kterou hraje vzdělání. Pokud je vyšší příjem asociován s vyšším vzděláním (vysokoškolským), pak podpora EQUITY a odmítání EQUALITY mají jeden společný faktor – pocit otevřených příležitostí v sociální situaci, v níž slábne role rovnostářských

principů distributivní spravedlnosti. Prověříme-li následně silné efekty vzdělání a ekonomické samostatnosti, zjistíme, že vyšší příjem je zpravidla asociován s jedním z těchto faktorů, a to buď přímo, nebo nepřímo prostřednictvím různých „konverzních“ strategií [viz Matějů 1993, Matějů a Řeháková 1993]. Vezmeme-li v úvahu tento skrytý vztah, můžeme vysvětlit i opačný směr příjmového efektu v České republice.

Z hlediska cílů naší analýzy jsou nejdůležitější poslední dva parametry nerekursivního modelu, tj. přímé simultánní kauzální efekty mezi oběma ideologiemi distributivní spravedlnosti. V Nizozemí má „zásluhový“ princip distributivní spravedlnosti silnou schopnost odolávat „pokušení“ rovnostářských interpretací distributivní spravedlnosti (-0,400). V České republice tuto schopnost téměř postrádá (-0,077). Je však nutné poznamenat, že v holandské populaci nepředstavuje „rovnostářský“ princip příliš významné ohrožení pro existující meritokratické principy distributivní spravedlnosti (-0,296). V České republice rovnostářství představuje mnohem výraznější ohrožení „zásluhové“ interpretace distributivní spravedlnosti (-0,498).

Závěry

Teoretickou otázkou prvořadého významu je, zda teorie „rozdvojeného vědomí“ a teorie predikující vztah mezi dominantní a alternativní ideologií mohou sehrát významnější roli při studiu postkomunistické transformace a zda mohou přispět k vysvětlení peripetií přechodu od „rovnostářských“ k „zásluhovým“ principům distributivní spravedlnosti v postkomunistických zemích.

Vrátíme-li se nyní k pěti operacionálním hypotézám, můžeme na základě naší analýzy načrtnout některé obecné výsledky:

1. Česko-holandské srovnání, podobně jako jiné nedávno publikované studie [Ritzmanová a Tomaskovic-Devey 1992, Matějů a Kluegel 1993, Wegener a Liebigh 1992] dokázalo význam těchto teorií. Ukázalo se totiž, že pro studium představ o distributivní spravedlnosti je třeba opustit zjednodušující předpoklad existence jediného kontinua, na němž by bylo možné lokalizovat různé odstíny egalitářství a zásluhovosti. Vzorce představ o distributivní spravedlnosti jsou principiálně dvoudimenzionální. Zdá se, že perspektiva „rozdvojeného vědomí“ je přijatelná a že její aplikace může napomoci porozumění transformačního procesu v postkomunistických zemích. V souladu s touto perspektivou naše analýza verifikovala původní předpoklad, že „definice“ dvou latentních distributivních norem jsou v české populaci méně konzistentní než v holandské populaci. Lépe řečeno, analýza ukázala, že Češi mnohem více než Holanďané směřují typicky rovnostářské s typicky meritokratickými principy distributivní spravedlnosti.

2. Analýza také potvrdila, že v důsledku transformace jsou v České republice tyto dvě distributivní ideologie méně „čistě“ definované a mnohem méně kontrastní, než je tomu v Nizozemí.

3. V souladu s teoretickými předpoklady analýza potvrdila obecně silnější souvislost rovnostářské ideologie s pozicí v sociální hierarchii. Zásluhová norma distributivní spravedlnosti naopak souvisí s pozicí v systému sociální stratifikace mnohem volněji. Pokud jde o rozdíly mezi oběma zeměmi, výsledky, ke kterým jsme dospěli, potvrzují hypotézy H3 a H4. Rovnostářská ideologie je v České republice více spjata s pozicí ve stratifikačním systému (tj. s nepříznivějšími životními šancemi v prů-

běhu transformace). V České republice jedinci s vyšším statusem a vysokoškolsky vzdělání mají tendenci silně odmítat rovnostářskou interpretaci distributivní spravedlnosti. V Nizozemí naopak tyto jedinci odmítají spíše zásluhový princip distribuce.

4. Obecně se potvrdilo, že v České republice je napětí mezi distributivními ideologiemi zprostředkováno převážně pozicí v systému sociální stratifikace, zatímco v Nizozemí tyto ideologie vykazují mnohem více autonomní vztah vzájemného napětí. Jedním z nejdůležitějších výsledků komparativní analýzy je zjištění, že v České republice je kapacita zásluhové normy odolávat rovnostářské interpretaci distributivní spravedlnosti mnohem slabší než v Nizozemí. Zdá se, že rovnostářská distributivní ideologie představuje v České republice ještě relativně silné ohrožení pro vyrůstající meritokratickou interpretaci distributivní spravedlnosti.

5. Je nutné se zmínit o dvou významných výsledcích, které se týkají utváření politického systému a politické kultury v České republice. Za prvé, analýza potvrdila, že politická orientace směrem k pravému křídlu politického spektra sice poměrně silně predikuje *odmítání* rovnostářství, ale nikoli tendenci přijmout meritokratickou interpretaci distributivní spravedlnosti. Tato do určité míry paradoxní situace je bezpochyby produktem krystalizace nové politické kultury a přechodu mezi dvěma podstatně odlišnými ideologiemi distributivní spravedlnosti. Za druhé, pokud jde o otázku legitimacy politického systému, situace v České republice není tak uspokojivá, jak naznačují některé výsledky běžných výzkumů veřejného mínění. Není pochyb o tom, že v České republice má meritokratický princip distributivní spravedlnosti silnou podporu, ale existují zde i dva potenciální zdroje nestability a možného ohrožení legitimacy politického systému. V České republice jsme totiž ve srovnání s Holandskem našli silnější tendenci k „psychologické nestabilitě“ [Wesołowski a Wnuk-Lipiński 1992] spočívající v propojení protikladných představ o distributivní spravedlnosti. V tomto směru se Česká republika neliší od jiných postkomunistických zemí [Matějů a Kluegel 1993]. Kromě toho se ukázalo, že v České republice, stejně jako v jiných postkomunistických zemích, jsou představy o distributivní spravedlnosti mnohem silnější než v Holandsku závislé na pozici ve stratifikačním systému a na životních šancích, které transformace buď otevírá, nebo naopak uzavírá. Vycházíme-li z předpokladu, že legitimita existujícího politického systému je ohrožena, pokud dominantní distributivní principy nejsou akceptovány jedinci, kteří jsou jimi znevýhodněni, pak je legitimita systému v České republice ohrožena v mnohem větší míře než v západních zemích. Latentní napětí mezi dvěma hlavními interpretacemi distributivní spravedlnosti, nepochybně přítomné v každém sociálním systému, na sebe může za těchto okolností snadněji vzít podobu otevřeného politického konfliktu.

Věříme, že naše analýza ukázala potenciální užitečnost studia představ o sociální spravedlnost i význam studia dynamiky jejich vývoje v zemích, které procházejí obdobím postkomunistické transformace. Jedním ze záměrů této analýzy bylo ukázat, že výzkum krystalizace ideologií sociální spravedlnosti může přispět k zodpovězení teoretických i praktických otázek, týkajících se sociálních a politických důsledků diferenciací životních šancí spjatých s různými pozicemi ve stratifikačním systému. Z tohoto hlediska by bylo obzvláště cenné zopakovat obdobnou analýzu v budoucnu na aktualizovaných výzkumných datech. Analýza provedená na datech z opakovaného šetření by mohla ukázat dynamiku sociálního času v období postkomunistické transformace i dynamiku skrytého potenciálu sociálního napětí.

Dodatek: Odhadnuté korelační koeficienty

	EQUALITY	EQUITY	SEX	AGE	SELFE	INCOME	COLL	RIGHT
<i>A. Česká republika</i>								
EQUALITY	1,000							
EQUITY	-0,514	1,000						
SEX	0,270	-0,246	1,000					
AGE	-0,086	0,030	-0,023	1,000				
SELFE	-0,370	0,070	-0,388	-0,177	1,000			
INCOME	-0,564	0,218	-0,709	0,174	0,535	1,000		
COLLEGE	-0,532	0,250	-0,121	0,209	-0,253	0,459	1,000	
RIGHTOR	-0,410	0,256	-0,144	-0,101	0,112	0,097	-0,060	1,000
<i>B. Nizozemí</i>								
EQUALITY	1,000							
EQUITY	-0,712	1,000						
SEX	0,157	-0,080	1,000					
AGE	0,103	0,021	-0,112	1,000				
SELFE	-0,156	0,066	0,033	0,077	1,000			
INCOME	-0,155	0,130	-0,769	0,215	-0,156	1,000		
COLLEGE	0,085	-0,111	-0,018	0,048	-0,124	0,374	1,000	
RIGHTOR	-0,478	0,360	-0,136	0,051	0,146	0,056	-0,205	1,000

PETR MATĚJŮ je vedoucím výzkumného týmu „Sociální stratifikace“ v Sociologickém ústavu AV ČR. Od poloviny osmdesátých let se věnuje výzkumu sociálních a vzdělanostních nerovností a analýze profesní a vzdělanostní mobility. Publikoval řadu odborných statí k výše uvedeným tématům, a to jak doma, tak v zahraničí.

KLÁRA VLACHOVÁ je studentkou magisterského cyklu v oboru sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Zabývá se subjektivním vnímáním nerovností, sociální spravedlnosti, stratifikačních charakteristik jedinců a subjektivní mobilitou. Její poslední práce jsou zaměřeny na problém deprivace v postkomunistických zemích.

Literatura

- Abercrombie, N., S. Hill, B. S. Turner 1980. *The Dominant Ideology Thesis*. London: Allen and Unwin.
- Bakker, B. F. M., J. Dronkers, G. W. Meijnen (ed.) 1989. *Educational Opportunities in the Welfare State*. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Benáček, V. 1993. *Toil and Trouble of an Indigenous Entrepreneur during Transition. The case of Czech Republic*. CERGE.
- Berger, J., M. Zelditch, Jr., B. Anderson, B. Cohen 1972. „Structural Aspects of Distributive Justice: A Status Value Formulation.“ Pp. 119-146 in *Sociological Theories in Progress*, ed. by J. Berger, M. Zelditch, B. Anderson. Boston, MA: Houghton-Mifflin.
- Byrne, B. 1989. *A Primer of LISREL*. New York: Springer Verlag.
- Dahrendorf, R. 1979. *Life Chances*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dahrendorf, R. 1991. *Reflections on the Revolutions in Europe*. London: Chatto Windus.
- Della Fave, L. R. 1980. „The Meek Shall Not Inherit the Earth.“ *American Sociological Review* 45: 955-71.

- Della Fave, L. R. 1986a. „The Dialectics of Legitimation and Counternorms.“ *Sociological Perspectives* 29: 435-60.
- Della Fave, L. R. 1986b. „Toward an Explication of the Legitimation Process.“ *Social Forces* 65: 476-500.
- Deutsch, M. 1975. „Equity, Equality, and Need: What Determines Which Value Will Be Used As the Basis of Distributive Justice?“ *Journal of Social Issues* 31: 137-49.
- Domański, H., B. Heyns 1992. „Toward a Modified Theory of Market Transition: From Bargain to Market Control in State Socialism.“ Warsaw. (manuscript).
- Habermas, J. 1975. *Legitimation Crisis*. Beacon Press.
- Halle, D. 1984. *America's Working Man*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hochschild, J. L. 1981. *What's Fair?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Huber, J., W. H. Form 1973. *Income and Ideology*. New York: Free Press.
- Jansen, W., J. Dronkers, K. Verrips (ed.) 1989. *Similar or Different?* Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Jöreskog, K. G., D. Sörbom 1986. *PRELIS. A Preprocessor to Lisrel. First Edition*. Chicago: SPSS inc.
- Jöreskog, K. G., D. Sörbom 1988. *LISREL 7. A Guide to the Program and Applications. 2nd Edition*. Chicago: SPSS inc.
- Klíma, A. 1961. *Čechy v období temna*. Praha: SPN.
- Kluegel, J. R. 1985. „The bases of contemporary affirmative action attitudes: If there isn't a problem, you don't need a solution.“ *American Behavioral Scientist* 28: 761-784.
- Kluegel, J. R. 1986. „Economic problems and socioeconomic beliefs and attitudes.“ *Research in Social Stratification and Mobility* 7: 273-302.
- Kluegel, J. R., E. R. Smith 1981. „Beliefs about Stratification.“ *Annual Review of Sociology* 7: 29-56.
- Kluegel, J. R., E. R. Smith 1986. *Beliefs about Inequality*. Hawthorne, New York: Aldine de Gruyter.
- Lane, R. E. 1962. *Political Ideology*. New York: Free Press.
- Lerner, M. J. 1980. *The Belief in a Just World*. New York: Plenum.
- Malý, K., F. Sivák 1988. *Dějiny státu a práva v Československu I*. Praha: Panorama.
- Mann, M. 1970. „The social cohesion of liberal democracy.“ *American Sociological Review* 5: 423-439.
- Mann, M. 1973. *Consciousness and Action Among the Western Working Class*. London: Macmillan.
- Matějů, P. 1992. „From Unjust Equality to Just Inequality? The Perception of Changing Inequality in Czechoslovakia.“ Working Papers of the International Survey on Social Justice, Butler University.
- Matějů, P. 1993. „Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace. Česká republika 1989-1992.“ *Sociologický časopis* 29: 341-366
- Matějů, P., J. Kluegel 1993. „Principles of Distributive Justice in Comparative Perspective.“ *Working Papers* 93: 6. Institute of Sociology ASCR.
- Matějů, P., J. Peschar 1990. „Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia and the Netherlands.“ Pp. 121-145 in *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*, ed. by M. Haller. New York: Sharpe.
- Matějů, P., B. Řeháková 1992. „Od nespravedlivé rovnosti ke spravedlivé nerovnosti? Percepce sociálních nerovností a sociální spravedlnosti v současném Československu.“ *Sociologický časopis* 28: 293-318.

- Matějů, P., B. Řeháková 1993. „Revolution for Whom? Analysis of Selected Patterns of Intragenerational Mobility in the Czech Republic, 1989-1992.“ *Czech Sociological Review* 1: 73-90.
- Offe, C. 1991. „Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe.“ *Social Research* 58: 865-892.
- Parkin, F. 1971. *Class, Inequality and Political Order*. New York: Praeger.
- Parsons, T. 1954. „A Revised Analytical Approach to the Theory of Stratification“. Pp. 212-237 in *Essays in Sociological Theory* (revised edition). Glencoe, IL: Free Press.
- Pekař, J. 1990. *O smyslu českých dějin*. Praha: Rozmluvy.
- Peschar, J. (ed.) 1990. *Social Reproduction in Eastern and Western Europe. Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Ritzman, R. L., D. Tomaskovic-Devey 1992. „Life Chances and Support for Equality and Equity As Normative and Counternormative Distribution Rules.“ *Social Forces* 70: 745-763.
- Robinson, R. V., W. Bell 1978. „Equality, success and social justice in England and United States.“ *American Sociological Review* 43: 125-143.
- Sennett, R., J. Cobb 1972. *The Hidden Injuries of Class*. New York: Vintage.
- Shepelak, N. 1987. „The Role of Self-explanation and Self-evaluation in Legitimizing Inequality.“ *American Sociological Review* 52: 495-503.
- Shepelak, N., D. Alwin 1986. „Beliefs about Inequality and Perceptions of Distributive Justice.“ *American Sociological Review* 51: 30-46.
- Sztompka, P. 1992. „Dilemmas of the Great Transition.“ *Sisyphus Social Studies* 2 (VIII): 9-28.
- Večerník, J. 1992. „Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992.“ *Sociologický časopis* 26: 666-684.
- Walster, E., G. W. Walster 1975. „Equity and Social Justice.“ *Journal of Social Issues* 31: 21-43.
- Wegener, B., S. Liebig 1992. „Dominant Ideologies and the Variation of Justice Norms: A Comparison of East Germany, West Germany, and the United States.“ Paper presented at the Annual meeting of the American Sociological Association, Pittsburgh, August.
- Wesołowski, W., E. Wnuk-Lipiński 1992. „Transformation of Social Order and Legitimization of Inequalities.“ Pp. 83-95 in *Escape from Socialism. The Polish Route*. Ed. by W. Connor and P. Płoszajski, Warsaw.
- Wheaton, B., B. Muthen, D. F. Alwin, G. F. Summers 1977. „Assessing reliability and stability in panel models“. Pp. 84-136 in *Sociological Methodology*, ed. by R. D. Heise. San Francisco: Jossey-Bass.

Summary

In order to understand the changes in Eastern Europe, research on the subjective dimension of social stratification is at least as important as the analysis of various objective processes. There are at least two strong reasons why the analyses of beliefs about distributive justice are especially important in post-communist countries. First, all studies analysing the development of inequality in these countries show that income inequality is rapidly increasing. Second, inequality is rarely perceived without being considered in terms of justice or fairness, especially in systems experiencing a deep change in both the stratification order and the underlying value system. The post-communist transformation is undoubtedly a kind of systemic change in which inequality is increasing along with the change in the principal criteria of allocation and distribution of income and wealth.

To the degree that social and economic groups in a given country share different or even opposing beliefs about distributive justice, the legitimisation of a current political order is

undermined and the potential for political conflict is heightened. In order to understand the political landscape of a post-communist society, the study of beliefs and norms about equality and inequality is extremely important. Among the issues of primary importance is the crystallisation of a new dominant distributive ideology. One of the most important theoretical questions to be asked in this respect is „What are the principal dimensions (ideologies) underlying the perception of distributive justice in post-communist countries?“ From the point of view of policy-makers, answering this question may aid in the understanding of the development of „legitimisation“ in post-communist countries, and in locating typical bearers of social tensions or potential political conflicts in a given social space.

The paper addresses the question to what extent a renewed meritocratic and inegalitarian interpretation of distributive justice has already disintegrated the egalitarian norms that dominated the distribution of income and wealth for more than forty years. The second important question in this respect is how this transition between the two major distributive ideologies is linked to the transformation of social structure and to changes in the process of stratification in formerly communist countries. Asking this question implicitly assumes that there are two relatively well distinguished and consistent distributive ideologies beyond popular beliefs about distributive justice. Since this assumption may not necessarily be true, particularly in post-communist countries, it is therefore verified empirically.

Two theoretical perspectives, namely the „split-consciousness“ theory (Kluegel and Smith) and the theory of dominant and challenging norms of distributive justice (Della Fave), are elaborated and tested empirically. In order to minimise the danger of speculative interpretations and conclusions, a comparison between the Czech Republic and the Netherlands was chosen as a proper analytical strategy. Multisample recursive and nonrecursive structural equation models were developed and tested on the data from the Social Justice Survey carried out in the Czech Republic and the Netherlands in 1991.

The results of the analysis allowed to formulate the following conclusions:

1. The Czech-Dutch comparison, similar to other recent studies has proved the merit of split-consciousness theories, namely their common assumption that there is no simple „equality-equity“ continuum, but rather overlapping, though principally opposing, patterns of beliefs about distributive justice. In accordance with this perspective and other assumptions concerning the post-communist transformation, the analysis verified the initial assumption that the Czech population shows less consistent popular „definitions“ of the two underlying distributive norms than the Dutch population. More specifically, the analysis pointed out that Czechs are more likely to mix typically egalitarian principles with clearly meritocratic rules of distributive justice.

2. The analysis also confirmed that due to the transitional situation the two „ideologies“ are less opposed to each other in the Czech Republic than in the Netherlands.

3. The egalitarian ideology is more strongly linked to one's position in the system of social stratification than the inegalitarian norms of distributive justice. Regarding differences between the two countries, the results show that the egalitarian distributive ideology is more a stratification-related norm in the Czech Republic than in the Netherlands. In the Czech Republic, higher status individuals and particularly holders of college or university diplomas, who were the typical losers in the „socialist redistribution,“ tend to vigorously reject the egalitarian interpretation of distributive justice. In the Netherlands, on the contrary, these individuals are more likely to reject inegalitarian norms.

4. In general it has been proven that in the Czech Republic the „struggle“ between the two distributive ideologies is almost exclusively mediated by one's position in the system of social stratification, while in the Netherlands these two ideologies show a quite autonomous relation of mutual counteraction. One of the most important results of the comparative analysis is the assessment that in the Czech Republic, the capacity of inegalitarian norms of distributive justice to resist the egalitarian counternorm is still much weaker than in the Netherlands. On the contrary,

the egalitarian distributive ideology remains a strong challenge for the rising meritocratic interpretation of distributive justice.

5. Regarding the creation of the Czech political landscape, two results are relevant. First, the analysis verified that the right-wing political orientation predicts quite well the rejection of egalitarianism but – with other relevant stratification factors being held constant – it does not predict at all a tendency towards the meritocratic and inegalitarian interpretation of distributive justice. Secondly, from the point of view of system legitimacy, one of the most important results of the analysis is that the inclination to either the egalitarian or the inegalitarian interpretation of social justice is strongly linked to one's position in the social stratification system. This means that the autonomy of beliefs about distributive justice in the Czech Republic is very weak, and that the „struggle“ between the egalitarian and inegalitarian interpretations of distributive justice is almost exclusively mediated by one's position in the system of social stratification and the corresponding life chances that distinguish quite effectively between „winners“ and „losers“ in the transformation process.

Recenzentovy pochybnosti o jedné tezi výše uvedeného článku Petra Matějů a Kláry Vlachové

Tyto poznámky nemohou a ani nechtějí zpochybnit relevanci tématu, ani interpretační perspektivy statě, a nakonec ani výsledky vyhodnocení materiálu. Chtějí pouze upozornit na problematičnost jednoho výchozího (v zásadě filozofického) českého autostereotypu, který autorům slouží – byť nakonec v oslabené a seberelativizující podobě – jako jeden z legitimizačních argumentů pro srovnání České republiky a Holandska. Údajná podobnost *relativě silných rovnostářských tendencí a podobnost historických kořenů vývoje kapitalismu* v obou zemích je spojena s úvahami o tom, že kořeny rovnostářské interpretace sociální spravedlnosti v české společnosti sahají mohem hlouběji do historie než k roku 1948, totiž právě do historické zkušenosti Čechů s protestantismem, že zde má původ také určitá příbuznost reakcí ... i podobnost představ, kterážto zjištění podle autorů vytvářejí poměrně silnou analytickou pozici a umožňují systémovou interpretaci současných rozdílů mezi Holandskem a Českou republikou, pokud jde o ideologie skryté za interpretacemi distributivní spravedlnosti.

Čeho si čtenář těchto pasáží statě, zabírajících přibližně její tři strany, povšimne především, je zvláštní modalita a zároveň záměrná neurčitost tvrzení o protestantismu. Teze jsou sebeomezující a souvislosti ukazovány s ohledem na svoji jen možnou platnost. Při historické argumentaci autoři používají obraty jako: ...z důvodů, které ... mohou připadat některým historikům jako málo opodstatněné, nebo: ...specifické okolnosti, které mohou částečně vysvětlit..., či: ...může mít původ a kořeny v historické zkušenosti s protestantismem, byť poněkud odlišně..., anebo, že při úvahách o ...historickém vlivu protestantismu je třeba značné opatrnosti... atd. atp. Jako by si autoři sami byli více vědomi omezenosti své „protestantské teze“. Pak se ovšem přirozeně klade otázka, jaký má smysl, že ji pro výklad situace vůbec používají, do jaké míry se vlastně jedná o zařazení nové proměnné, ne kterou by se měla použít „Ockhamova břitva“. Jistě by bylo zajímavé, kdyby se ve statí podařilo tuto tezi jednoznačně prokázat. Zde zatím působí nadbytečně, spíše jako vědecký ornament, a to tím více, že nejasný rovněž zůstává její vnitřní vztah k dalšímu interpretačnímu principu, kterým je rozdvojené vědomí.

Vedle připomínek ke „slabé“ či „neostré“ formulaci „protestantské teze“ je však třeba zformulovat k ní zároveň i připomínky obsahové, které považuji za důležitější. V první řadě se týkají samotného pojmu *český protestantismus*, který je zde používán příliš široce a zároveň neurčitě. Sotva ho lze beze všeho použít pro charakteristiku husitství, aniž pro charakteristiku pozdější „české konfese“. Nejen, že tak zanikají důležitá specifika, jimiž se husitství a „česká konfese“ lišily jak od luteránství, tak od kalvinismu, ale především tak vznikají tvrzení, která jsou historicky konfúzní, protože vedle sebe jako stejně platné, a dokonce jako přímo souvislé a stejně působivé kladou historické fenomény z různých epoch, jako je tomu třeba v tvrzení, že *antikapitalistickou ... morálně ekonomickou podstatu ... protestantismu reprezentovaly nejsilnější ideje plebejské táboritské linie českého protestantismu, která byla inspirována chiliasmem a přinesla do české společnosti novou interpretaci sociální a majetkové spravedlnosti – egalitářství*. Historické paralelizování a analogizování bez kauzální analýzy a přesněji

analýzy pojmů tak dovoluje v českém středověku bezce všeho hovořit o *antikapitalismu*, *egalitářství* a nakonec i o *protestantismu*, což je např. pojem, který – jak se uvádí – začal být používán až po roce 1529 (na 2. špýrském sněmu) pro *luterány* a později i pro *reformované* (tj. stoupence Zwingliho a Kalvína). Podobně ukvapeně působí historická analogizace *českých zemí za Karla IV. a zámořsky obchodujícího Holandska*, a to nejen pro rozdíly staletí mezi nimi, ale i pro rozdíly kulturní, geografické atd., které se promítaly do rozdílů ekonomik a reakcí na ně. Spojující charakteristika *opouštění rurálního způsobu hospodaření* je zde příliš povšechná...

A vlastně jedním dechem se ve stati do značné míry přitakává Weberovské tezi o produktivitě „protestantské ctiky“ při vzniku kapitalismu, aniž se vysvětlí její poměr k zdůrazňované „antikapitalistické motivaci“.

Důležitým se mi zdá i nevyslovený předpoklad „jednotného dějství českých dějin“, zásadní kontinuity českého středověku, novověku a současnosti a historického přenosu hodnot. Nejde jen o to, že od dob diskusí o tzv. „spor o smysl českých dějin“ bylo Masarykovo „jednotné hledisko“, které je zde nakonec rozhodující folii výkladu, profesionálními historiky několikrát argumentovaně odmítnuto, a že by tedy sociologický pokus o jeho rehabilitaci vyžadoval zásadnější konfrontaci s historickou literaturou. Proto i základní teze stati, že *specifika českého protestantismu (egalitářství) a sociální důsledky jeho vytlačování v období rekatolizace, vytvořily v českých zemích specifické sociální, ekonomické a kulturní okolnosti, které mohou částečně vysvětlit jak neobvykle úspěšnou obnovu hospodářského etosu v Čechách po kolapsu komunistického režimu, tak historicky hluboko zakořeněnou inklinaci k rovnostářskému výkladu sociální spravedlnosti*, musí nakonec působit nepřesvědčivě, a to jak co do své analytické síly, tak co do své badatelské produktivity v daném kontextu.

Zalíbenost v „protestantské tezi“ se mi kromě toho zdá překrývat a zatemňovat jiné interpretační perspektivy českého egalitářství, třeba ty, které by ukázaly jeho specifika v souvislosti s českým vstupem v XIX. století ex nihilo. Ten je vysvětlitelný jednak širokou akceptací osvícenství a moderního humanismu, jejichž někdy idylický a skoro vždy plebejský rozměr překrývaly, fakt, že se jednalo o vzestup „neúplné“ národní společnosti, ve které chyběly anebo v ní málo působily některé třídy a vrstvy jako třeba tzv. „Bildungsbürgertum“ (tj. zvláštní vrstva buržoazie, žijící a hromadící bohatství na základě vzdělání) a zejména národní šlechta (se svou schopností nést a zprostředkovávat neutilitární hodnoty a reprezentovat jejich jiné hierarchie).

Zdá se mi, že tomuto problému „neúplné společnosti“ a jejich hodnotových a kulturních deficitů – což, mimochodem řečeno, dává zvláštní omezení také všem úvahám o možnosti „mobilizace kulturních zdrojů v procesu transformace“ – se zatím věnuje malá pozornost (čestnou výjimkou je pozoruhodná knížka J. Křena *Historické proměny češství*, Praha 1994). Pro mne je totiž otázkou, zda se problémy, které sebou nesl vzestup „neúplné“ české společnosti v XIX. století, neopakovaly na jiné úrovni v socialismu. Člověka zde napadá pouťorový Nejedlého program „lidovosti“, ve skutečnosti návrat k třídnímu a národnostnímu plebejství XIX. stol. a jeho idealizovaným hodnotám. V této souvislosti by třeba teze Wesołowského a Wnuka-Lipińskiego, se kterou autoři pracují, mohla být v českém prostředí interpretována méně manipulativně a více seberegulačně. I když „socialistická“ verze meritokratické teze asi opravdu nebyla praktikována, egalitarismus byl v Čechách silnější než kdekoli jinde.

Tyto poznámky jsou samozřejmě míněny jen jako námět v souvislosti s úvahami nad jinak velice zajímavou a podnětnou statí, ale současně jako upozornění, že „kulturní vzorce“ českého rovnostářství mohou mít jiné historické a společenské zdroje a že zajímavá data, která článek zpracovává, je možné interpretovat jinak.

Miloš Havelka

**Útvar rozvoje hlavního města Prahy
přijme**

**pro úsek územně plánovací koncepce
sociologa nebo demografa**

pracovní náplň: sociologie města, demografie a práce na územním plánu
požadavky: VŠ příslušného směru, praxe vítána, znalost problematiky Prahy

Písemné nabídky se stručným životopisem a přehledem dosavadní praxe
zasílejte na adresu:

**Útvar rozvoje hlavního města Prahy
personální odd.**

**Hradčanské nám. 8
118 54 Praha 1
tel. 53 75 69**

Od pochybností filozofa k bezradnosti sociologie

Hned na úvod je třeba říci, že Havelkovu polemiku na adresu naší hypotézy (spíše než „teze“) o možných historických kořenech prolínání rovnostářské interpretace distributivní spravedlnosti s revitalizací hodnot a norem přispívajících k úspěšné obnově hospodářského étosu v české společnosti lze jedinečně uvítat. Polemika na toto téma je nanejvýš potřebná, neboť nejen sociologie, ale i ekonomie má s vysvětlením uvedeného fenoménu vážné problémy.

Uvědomujeme si ale, že hledání historických a kulturních kořenů aktuálních sociálních jevů či procesů je činnost intelektuálně sice lákavá a jistě povznášející, ovšem spíše nevděčná a málo produktivní, pokud má vyústit v určitý více či méně konsensuální závěr. Polemiky s historiky či filozofy dějin o ‚smysl‘ či ‚výklad‘ historických procesů lze sice na čas ‚zastavit‘ odkazem na názor všeobecně uznávané autority, ale jen zřídka je lze uzavřít s odkazem na evidenci *falzifikující* určité teze či hypotézy. Sombartova teze o ‚judaismu‘, stejně jako konkurenční Weberova teze o ‚protestantské etice‘, obě usilující o nalezení dominantního duchovního zdroje historického pohybu směrem ke kapitalismu, jsou zřejmě těmi nejlepšími příklady tezí, které nelze ani potvrdit, ale ani vyvrátit.

Jsme si vědomi i dalšího velkého rizika, jímž jsou ‚historické interpretace‘ výsledků analýz empirických dat, neboť ‚historická kauzalita‘ je nepochybně nezachytitelná ‚statistickou kauzalitou‘, která dominuje společenským vědám. Nebývá proto zvykem, aby empirické práce operovaly s hypotézami, které mají kořeny v historické kauzalitě, a naopak, kauzální hypotézy týkající se historických procesů nejsou zpravidla podrobovány tradičnímu testování na empirických datech.

Přesto jsme jako jedno z *východisek* komparativní analýzy ideologií distributivní spravedlnosti v České republice a v Holandsku vyslovili *hypotézu*, že v obou kulturách (tedy v české i holandské) by společným historickým kořenem podobné koexistence rovnostářských tendencí a kapitalistického hospodářského étosu spíše liberální proveniencí *mohla* být *historická zkušenost* s protestantismem, byť ve specifických mutacích. Tato hypotéza se přitom opírala o výsledky řady komparativních analýz, které naznačují, že v české i v holandské společnosti existuje překvapivě silné spojení rovnostářské ideologie distributivní spravedlnosti s kapitalistickým hospodářským étosem. Naše formulace však byly značně opatrné, neboť za touto podobností může, ale nemusí být stejná historická kauzalita. Ze stejného důvodu jsme jako problém necitili ani fázový posun historických období, do kterých podle našeho soudu sahají kořeny podobných reakcí na sociální nerovnosti v současné době.

Ačkoli většinu výtek, které na naši adresu Havelka vznáší jako historik, tedy přijímáme, sociologicky relevantní otázka zůstává i nadále otevřena. Teze o ‚*neúplnosti české společnosti*‘, kterou Havelka navrhuje jako alternativu proti ‚historické zkušenosti s protestantismem‘, totiž nepochybně nabízí silnou teoretickou oporu pro výklad historických zdrojů českého *rovnostářství*, nejsem si ale zcela jist tím, že poskytuje stejně silnou oporu pokusům o vysvětlení zmíněného *paradoxu*. Domnívám se, že sociologie by se neměla zbavovat některých možností výkladu jen proto, že je filozofové dějin považují momentálně za ‚odmítnuté‘. ‚Český autostereotyp‘ může být zdojem kritiky a v očích filozofů dějin může být považován za problematický. Stejně tak je

možné, že se Masaryk mohl v řadě momentů interpretace českých dějin a ‚českého charakteru‘ mýlit. To nechť posoudí filozofové dějin. Pro sociologa, který usiluje o pochopení určitých specifických a vcelku robustních reakcí populace na určité sociální podněty, může však být řada aspektů národního charakteru dost podstatným explanandem, přičemž právě silný národní autostereotyp může být jedním z historicky silně zakořeněných faktorů podílejících se na dlouhodobém formování hodnot a vzorů chování. Jinak řečeno, „český autostereotyp“ stejně jako jiné historické kořeny českého rovnostářství a pragmatismu by tedy podle mého soudu mohly být zahrnuty mezi faktory umožňující pochopit jinak zdánlivě paradoxní koexistenci egalitářství a ‚kapitalistického ducha‘. O tom, že se jedná o paradox hodný vysvětlení, svědčí komparativní analýzy postojů a reakcí na probíhající reformy, v jejichž výsledcích je Česká republika vždy hádankou.

Z výše uvedených důvodů bych tedy uvítal, kdyby Havelkova polemika vyvolala obecněji a širěji zaměřenou diskusi nejen mezi historiky a filozofy, ale zejména mezi sociology. Tato diskuse by totiž mohla přispět k pochopení specificky českých reakcí na přechod k trhu a na transformaci sociálního a politického systému.

Petr Matějů

Dekonstruovaný *Informátor* a sociální konstrukce českého národa

MILOSLAV PETRUSEK

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Deconstructed *Informátor* and Social Construction of the Czech Nation

Abstract: This study attempts to demonstrate the validity of two theses: (1) Deconstruction is a non-standard analytical procedure, which is closely tied to social constructivism. (2) Social constructivism can be interpreted either as anti-objectivist (and thus also anti-Marxist), or as anti-conservative (that is, anti-traditionalist). Similar kinds of post-modern thought can have either a liberal or a neo-Marxist orientation. Vladimír Macura's novel, *Informátor*, is analysed in this context, and in relation to the historian Dušan Třeštík's claim that the Czech nation was „invented“ in the 19th Century.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 2: 245-252)

Samozřejmě, že dnes už vím, co to je dekonstrukce, tato bohubilá postmoderní a poststrukturalistická metoda (dle některých poststrukturalismus a dekonstruktivismus jedno jsou), jejímž smyslem a cílem je demystifikovat text a odhalit v něm vnitřní, arbitrární hierarchie a skryté domněnky či předpoklady, jeho latentní metafyzické struktury, ambivalenci, slepotu a logocentričnost. Aspoň tak to píše, nikoliv ve zlém úli, paní Pauline Marie Rosenau(ová). Co píše Jacques Derrida o té věci, si netroufám ani citovat, protože to je opravdu věc zasvěcených a jenom pomyšlení na to, že bych měl někomu vysvětlovat, jsa učitelem ex professo, jaký je rozdíl mezi *Destruktion* a *kritischer Abbau* u Heideggera a pravou dekonstrukcí u Derridy, v jehož *Gramatologii*, jak známo se v prvním vydání kupodivu to slovo ještě nevyskytuje, mě probouzí z jinak poklidného spánku. Ví to jenom dobrotivý Pán, možná Stanislav Hubík a dozajista šéfredaktor Sociologického časopisu, protože ten ví všechno. Dávno jsem pojal podezření, že ta dekonstrukce je opravdu jen pro Pánem vyvolené, protože se standardní metodologii se nesrovnává, žádná explicitní pravidla nemá a k jejímu použití dlužno mít specifické vlohy. Ty mají (pravděpodobně) někteří literární kritikové, Miroslav Petříček junior a Zdeněk Konopásek, který prý dekonstruoval Iva Možného, údajně prý k jeho velké radosti, neb po dekonstrukci připadal si mladší.

Zlé podezření, že nesvedu tak elementární věc, jako je dekonstrukce knížky Vladimíra Macury *Informátor*, která se k účelu tomu jako by nabízela, začalo se mi potvrzovat, když jsem si u Christophera Norrise, který je ve věci dekonstrukce nespornou autoritou (ale co je to vlastně autorita v naší pozdní době, cha?), přečetl tato slova: *Každé porozumění je neporozuměním či zavádějícím porozuměním: každé čtení může do jisté míry být špatným čtením, může být takovým způsobem čtení, že vybírá určité detaily na úkor jiných, jež by v kritické úvaze mohly figurovat stejně oprávněně.* Mé pochybnosti zvětšil do tvaru elefantické deformace J. Hillis Miller (neplést s Vladimírem Müllerem, jehož podezírám, že dekonstruovat umí, ale zatím to tají, jeho častá návštěva míst dekonstruktivními aktivitami proslulých by se zdála tomu nasvědčovat), který napsal: *Dekonstrukce dekonstruuje samu sebe, neboť současně vytváří další, jinou labyrintovou*

fikci, jejíž autorita je podlomena samotným faktem jejího vlastního tvoření. Ačkoliv Paul de Mann mě poněkud nahlodil svou tezí, že v aktu dekonstrukce nic nemusí být akceptováno, ale není také ničeho, co by muselo být odmítnuto, zklidnil mou metodologicky rozbolavělou duši nakonec tím, když mě ujistil, že text konec konců dekonstruuje sám sebe.

Ačkoliv tedy vím, co to dekonstrukce je, nevím dodnes, jak se dělá, a zdá se mi, že v tom nejsem sám. Původně jsem to připisoval svým šedinám, ale ani mladičká a nepochybně ambiciózní Jennifer Lehmann(ová), která se aspoň podle *Acknowledgement* zná kde s kým, kdo něco v sociologickém světě znamená (a není důvodů jí nevěřit, leda že bychom to *Acknowledgement* řádně dekonstruovali), selhala, když se pokusila dekonstruovat Durkheima. V titulu své knížky to sice nechala tak (*Deconstructing Durkheim*), ale nakonec přiznala, že to, co s Durkheimem dělá, žádná dekonstrukce není, protože dekonstrukce je *sceptical, undermining, decentering, antifoundational and processual* (kdyby byl sociologem, řekl by pan premiér – to jsou ta slůvka!) kritikou absolutně všeho včetně konceptu věci a to ona tedy nesvede, protože ona, naše milá Jennifer, *na rozdíl od dekonstruktivistů připouští, že sociální struktury skutečně existují a určují sociální chování negativně i pozitivně, že jsou (dokonce!) inteligibilní, poznatelné a že sociální věda je tedy možná.* Opustila proto dobrovolně záměr poststrukturalisticky dekonstruovat Durkheima (jako by to jinak než poststrukturalisticky šlo, že?) a přistoupila na premisy kritického strukturalismu, který sama ustavila a který je nejlépe ovšem pokládat za postpoststrukturalismus. Jennifeřina knížka (jak říkáme my, co jsme odkojeni anglosaskou kulturou) je ovšem knížka dobrá a kromě toho úvodu, kde vlastně vysvětluje, že neví, jak by toho Durkheima dekonstruovala, docela srozumitelná – dokonce i pro ty, kteří dekonstruovat neumějí.

Kacířská idea dekonstruovat *Informátora* mě, bytostného antipluktuanta, obsesivně štvála z místa na místo od chvíle, kdy jsem si přečetl s chutí a bez rozčilení (takoví už my dekonstruktivisté jsme) několik článků Dušana Třeštika o tom, jak byl v minulém století národ český *vymyšlen* českými obrozenci a že je načase, abychom *jej vymysleli znovu*. Ten povyk a zděšení přímých dědiců našich velkých Janů – Husa, Žižky, Nepomuka, Sarkandera a Patočky, Václavů – Prvního, Druhého, Třetího (Čtvrtého radši ne nebo ano – Dekret Kutnohorský!), Wladiwoje Tomka a Havla i Karlů – Čtvrtého, Hynka Máchy, Borovského a Dyby byl ovšem předvídatelný, a kdybych nevěděl, že dekonstruktivista na intenci neboli záměr autora ani ve chvíli lidského selhání nesmí ni pomyslet, řekl bych, že s tím autor dozajista počítal, ba promyšleně to takto vykalkuloval. Třeštík ovšem neučinil nic, co bychom my (dokonce jen pozdně moderní) sociologové dávno nevěděli – že totiž všechny sociální fenomény jsou (v té či oné míře) *sociální konstrukcí*, že jsou tedy v tomto smyslu vždycky znovu „vymyšleny“. Sociální konstrukcí (a tedy vymyšleností) je stejně tak sociální problém jako schizofrenie, gender jako homosexualita, zločinnost jako genialita. Tak to aspoň tvrdí dvě v té věci nepochybné autority (ale co je to autorita v našem pozdním věku, že?) Theodore R. Sarbin a John I. Kitsuse a odkazují nejen na klasiky sociálního konstruktivismu Petera Bergera a Thomase Luckmanna, ale i na klasiky chicagské školy, na Williama Thomase a samozřejmě na Alfreda Schütze a Harolda Garfinkela, o Ervingu Goffmanovi ani nemluvě. I čtenáři příliš scientisticky naladěnému stačí ťuknout – sám koncept „klasika“ je přece sociální konstrukcí a v tomto smyslu vymyšleností: kdeže klasikové marxismu-leninismu jsou – a jaci to byli klasici! Napřed jsme je zkonstruovali (my samozřejmě ne, někteří my jsme je jenom permanentně rekonstruovali tím, že jsme hráli hru na to, že je

jako klasiky bereme – a tím tedy klasiky byli) a potom destruovali, status klasiků jim odmítnuvše (a to už všichni my, protože v jednotě je síla).

Proboha, nepletu tady něco v dobré vůli dohromady – od dekonstrukce ke konstrukci, od dekonstruktivismu ke konstruktivismu, jde to vůbec dohromady? Vždycky jsem měl podezření, že celá ta roztomilá postmoderní hra je zdžezovaný Mozart (jak by to viděl Adorno) nebo zrockovaný a zhavymetalovaný Verdi (pochod z Aidy stříhnutý valčíčkem z Nabucca, jak to vidím já). Jinými slovy, tedy v jiném diskursu či řečovém režimu – že jde o variace na témata dávno známá a že jde o řešení sice neobjevná, ale svou razantní radikalitou prostě šokující. Nebo jinak, možná přesněji – to, co moderní sociologové (třebas takový Masaryk, ten by se dekonstruoval!) viděli jako *problém*, postmodernisté vidí jako *fakt*, s nímž je třeba se naučit žít (co možná radostně), jako se naučíme někdy žít s chorobou, dokonce těžkou, přetěžkou. Zlý Miloš Havelka mně dokonce uzmul to pravé slůvko, které jsem si pro to vymyslel, totiž *přítakání* (*kulturní kritika stala se přítakáním*, praví Havelka, Cornelius Castoriadis dokonce napsal ohavnou studii *Postmodernismus jako generalizovaná konformita*, ale co od něho taky můžete čekat, když je to vlastně pozdní neomarxista?). Tedy – cesta od sociálního konstruktivismu k dekonstrukci je prostá, protože je v logice věci samé, má-li ta věc, pokud existuje, nějakou logiku. Ostatně citované autority Sarbin a Kitsuse říkají, že *v poslední době byl sociální konstruktivismus v sociologii výrazně stimulován infuzí živé postmoderní, postrukturalistické a dekonstruktivistické debaty, která do sociologie přešla z literární kritiky*. A je to! Oslí můstek šťastně nalezen: k dekonstruování *Informátora* mě zaplať Pán Bůh postačí starý dobrý konstruktivismus, který umím.

Zdá-li se čtenáři, že se jaksi stále nemohu dobrat jádra věci, totiž onoho *Informátora*, pak jej ujišťuji, že pravidla diskursu tím nikterak porušena nejsou, protože *digrese*, toť příznak nového stylu, nikoliv přísná, přímočará (natožpak kauzální) logika. Než začneme s tím *Informátorem* a potažmo s tím, jak byl národ český vymyšlen, ještě jednu poznámku (*digresi*) si nemohu odpustit. Po letech marxistického půstu, kdy jsme byli filozoficky syceni (sycení v době půstu je postmoderně docela dobře možné) tvrzeními, že hmota je objektivní realita, která existuje nezávisle na našem vědomí a je jím pouze odrážena a kopírována, sociologicky pak tím, že prvotní je společenské bytí a společenské vědomí je druhotné, odvozené, na bytí závislé, prostě nesamostatné, tedy po tomto syceném půstu nám ideje sociálního konstruktivismu mohly připadat jako zjevení. Mohly nám připadat jako velice antimarxistické, protože antiobjektivistické a z jistého (jednoho) zorného úhlu takové taky jsou. Stejně jako postmodernismus má z jistého (jednoho) zorného úhlu radikálně liberalistické vyústění. Postmodernismus a jeho konstruktivistický předchůdce jsou ale rarachové nevypočitatelní a jednu jejich tvář nepřipustno absolutizovat (ostatně – co je aboslutního v tomto zrelativizovaném světě?). Již v roce 1986 v *The Salisbury Review* (kterou jsem dostával odměnou za svou samizdatovou aktivitu od Jiřího Müllera – tato skromná digrese chce decentně připomenout nedoceněného zásluhy autorovy) dvě nepochybně seriózní dámy Caroline Cox(ová) a Rachel Tingle(ová) publikovaly vpravdě rozhořčený článek příznačně nazvaný *Nové barbarství*, v němž klasičkou knihu sociálního konstruktivismu *The Social Construction of Reality* napadly jako d'ábelský výplod, který podkopává nejen tradiční (tradice je ctnost!) pojetí objektivity, a tedy i tradiční pojetí objektivní pravdy, ale i všechny instituce transmise vědění: akademické standardy vědění se tak promění v buržoazní přežitky (*a merely bourgeois conception and a relic of bygone era*) a cesta je uvolněna nejčastějším, ovšemže relativistickým a relativizujícím alterativnám – marxismu a jeho

protivládním, protiamerickým, protiNATOvským a protizápadním doprovodcům, najmě antirasismu, antiheterosexismu a Worlds and Peace Studies, jež svým relativismem a permanentním odkazováním na kontextovost každého tvrzení umožňují zejména to, aby se o dějinách Západu a jeho kulturní tradici a hodnotách nakonec neřeklo nikdy nic pozitivního.

Z tohoto hlediska, jež by v radikálním postmoderním diskursu mělo být stejně legitimní (nebo alespoň stejně nedeprivilegované) jako každé jiné, se už zdaleka nejeví jako úplně zavržená hodná proslulá objektivistická definice národa Gruzína Džugašviliho, kterou čteme ve 2. svazku jeho Spisů na str.281 (*národ je historicky vzniklé pevné společenství lidí, spojených společnou řečí, územím, hospodářským životem a psychickým založením, projevujícím se ve společné kultuře*) a jako jediné možná konstruktivistická koncepce národa, podle níž je národ důsledkem svobodné volby svobodných individuí (Renan) nebo produktem permanentní interakce a negociace lidí, která fakt příslušnosti k národu produkuje a reprodukuje. Nebo je konečně věcí jednou učiněného *vymyšlení* (*sémantické, interakční a negociační konstrukce*), jež se čas od času může zopakovat, aby objektivně neexistující entita národa byla jaksi redefinována. A to všechno, tedy zejména zrelativizování absolutní nepřijatelnosti objektivistické stalinské definice, má svůj prapočátek u onoho Petera Bergera, který je pravidelným přispěvatelem našeho milého brněnského konzervativního *Proglasu*. Tak tedy o tomto všem je kniha Vladimíra Macury *Informátor*.

Přísně vzato je samozřejmě přípustné leccaké čtení této téměř bibliofilsky vydané knížky (v nakladatelství Favia International, Praha 1993, 193 stran) a každé bude stejně legitimní, protože o „smrti autora“ proboha dozajista něco víme a autorskou svrchovanost Čtenáře snad nikdo zpochybňovat nehodlá. Tedy – Macurovu knížku lze číst jako a) příběh o nenaplněné lásce Johanna Manna ke slečně Rajské, tedy jako love story, b) vyprávění o moci a lidské slabosti a zbabělosti, tedy jako political fiction, c) více méně realistický žánrový obrázek ze života české společnosti v 19. století (*za ranních červánků*), d) vyprávění o zrození české inteligence, tedy jako historickou ilustraci nebo konečně e) jako příběh o tom, jak byl vymyšlen a vymyšlen český národ a o podílu státní policie na tom, tedy jako studii z filozofie dějin. Popravdě řečeno – pro mě co svrchovaného čtenáře – jako milostný příběh je to čajiček, jako political fiction je to s takovým Forsythem opravdu nesrovnatelné, jako žánrový obrázek to Zikmunda Wintra nedosahuje a jako historická ilustrace to s Jiráskem srovnatelné není. Zbývá tedy studie z filozofie dějin (náklad by o tom svědčil), ač nevíme, zda to autorem právě takto zamýšleno bylo. Poučení Derridou, že *text nemá nic společného s autorem jako s reálnou osobou*, nebudeme o zjištění intence (tedy o odpověď na otázku – *co tím chtěl autor říci?*) ani usilovat, abychom se kánonům správného čtení, jež může být samozřejmě zcela nesprávné (záleží na kontextu), nezpronevěřili. Tedy podle mě – autorovi nepochybně jde o to, aby za nepatrnou úplatu nakladatelství (viz výše) literárně podpořil pro prostého čtenáře jinak obtížně stravitelnou Třeščíkovu tezi, že *český národ byl vymyšlen skupinou v podstatě pohlouznutých obrozenců*, případně aby pomocí výrazových prostředků krásné literatury vyložil to, co v podobě velice umírněné napsal v jazykovém režimu Akademie věd ve své odborné studii *Znamení zrodu*. Verze Třeščík-Macura naráží na drobnou nesnáz, že v ní totiž nehraje časová souslednost, a tedy kauzální nexus, neb *Informátor* vyšel daleko před texty Třeščíkovými, ale konec konců co se staromódní kauzalitou v době postmoderní intertextuality: kdoví jak se ve svých na autorech nezávislých životech ty texty vlastně ovlivňovaly?

Jsou možné, arcíže stejně legitimní, výkladové hypotézy, ale protože žádná z nich není privilegovaná, budeme se držet té své – je to *brilantní poučení o tom, co je to sociální konstruktivismus* a v tomto smyslu cenný literární příspěvek k zaplnění informační mezery v české učebnicové literatuře sociologické. Protože podle některých sociologů je netoliko literatura vyprávěním příběhů, ale život sám je příběhem, a tedy každá výzkumná akce sociologická co součást života musí končit vyprávěním příběhu, lze Macurovu knížku číst taky jako *vyprávění o vyprávění*, je to jakési multiplicitní vyprávění, umně snované (jak by taky ne, když je autor přímo ředitelem instituce, která má profesionální vyprávění o vyprávění v popisu práce), ale nepřekombinované, takže i nenáročný čtenář (jako nižepodepsaný) se nakonec ve věci vyzná. V Macurově knížce totiž Macura (to není redundantní informace, že Macura v Macurovi...) vypráví příběh jakéhosi Johanna Manna, který se ve Vídni (sám jsa původem Čech, leč se zatracitě oslabeným národním vědomím) setkává s půvabnou slečnou Antonií Reissovou, jež z pohnutek ryze vlasteneckých používá jména Rajska a jež má vlasteneckého vědomí nadbytek k rozdávání, zamiluje se do ní vášnivě, provede kvůli zaslepující lásce klukovinu, která jej přivede do náruče tajné policie mocnářovy... atd., pointa se ve vyprávění o vyprávění nevypráví. Macurův Johann Mann, pravděpodobně ve snaze racionalizovat svou podlou spolupráci s tajnou policií (jde o podlost na úrovni 19. století v rakouském mocnářství), píše sobě *novelu*, v níž svůj reálný (tedy Macurou postulovaný coby reálný) příběh převypravovává do podoby, v níž se sám sobě jeví lépe a přijatelněji (takže je to vlastně i román v románu, novela v novele). V tomto smyslu je Macurova knížka také vyprávěním o tom, jak vznikají paretové derivace, freudovské racionalizace a beletrizované ideologie všeho druhu. Leč nedosti na tom, Mannova novela dostane se do spárů tajného policisty, tajného či dvorního rady, který počne vlídně Mannovi radit, jak takovou novelu psát, aby a) on se z ní dozvěděl co nejvíce (protože Mannovi není cizí představa, že *mezi literaturou a životem je navázáno předitivo nesčetných souvislostí, líbila se mu představa moderní prózy, která je ze života vzata a do života zasahuje*, str. 106) a b) literatura plnila svou společenskou funkci, aby, jak praví pan rada Mannovi – *naplňovala svou velkou odpovědnost, kterou literatura vůči veřejnosti má. Úkolem literatury není jiřít emoce, ale naopak vzbuzovat lásku k trůnu a úřadům, na nichž trůn spočívá*, str. 151. Toto propojení úvah o mimetické a společenské funkci literatury s jejím implicitním praktickým vyústěním jeví se sub specie zkušenosti 20. století pozoruhodným, ač nikoliv nečekaným. I když nakonec místy nevíme, jak to doopravdy bylo, čtenáře ani na chvíli nenapadne zaměřovat objektivní realitu, kterou vytvořil Macura, s fikcí, kterou píše Mann, natož pak s její dvorním radou modifikovanou verzí. Macura tedy objektivní realitu nesuspendoval (v tomto smyslu je tedy realista) alespoň potud, že čtenář většinou ví, na čem je – neplete se ani sen se skutečností, ani se čtenář neuvádí v pochybnost, kdy se a kde se co děje – v tom je Macura realisticky postmoderní, neb neklade na čtenáře nároky příliš elitistické. Ledaže by čtenář – jako nižepodepsaný – zvolil takové čtení, v němž mu bude základní otázkou, *co všechno je možné konstruovat v literatuře i životě* (případně v životě jako literatuře, protože přece dobře víme, že *společnost je text*, nic více, ale taky nic méně). A v Macurově příběhu se toho konstruuje věru dosti. Pominu, že sama novela *Informátor* je pravděpodobně Macurovou konstrukcí, nepředpokládám ani, že ji za něho psal pokryvač (terminus technicus ze samizdatové éry), ani že ji našel hotovou v Dvoře Králové či na Zelené hoře, ačkoliv respektuji zmíněné, že *text nemá nic společného s autorem jako konkrétní osobou* (na možnou námitku, že z Derridy dělám prostoducha, namítám, že po

jistou dobu jsem měl pocit stejně nutkavý co do vztahu Derridy ke mně). Dále – hlavní hrdina konstruuje novelu *Láska vlastenčina* (pravděpodobně ji psal taky Macura, ačkoliv dekonstruktivisticky proškolený čtenář má plné právo věc vidět kontextově jinak). Sama skutečnost, že Mann se stává fízlem, je re-konstruována v tom smyslu, že pan rada vysvětlí vlídně Mannovi, že býti *informátorem* je přece býti tím, kdo něco tvoří (etymologie – *in-formare*, -avi, -atum = *utvářet, formovat, též poučovat, vzdělávat*), ale to bylo možné (totiž takové vysvětlení, fakt sám asi stěží) v době, kdy tajní dvorní radové měli humanitní vzdělání, což se ve století dvacátém tak často nepřiházelo. Nu a pak se tam (konečně, že?) formuje hlavně český národ. On se formuje, tvoří, konstruuje, zkrátka vymýšlí. Johann Mann, hlavní hrdina Macurovy prózy na toto počínání od samého počátku shlíží s oprávněnou nedůvěrou pravidelného čtenáře Kučerovy *Střední Evropy*.

Co je na tom tak krásného křísit dávno zašlou řeč? Která se docela roztomile poslouchá někde na pastvě nebo v poli. A dost. Jaký má smysl zadělávat na větší chaos v té Babylónii světa? Copak řeč Hegla, Kanta a Goetha není dost dobrá, abychom se srozuměli?

Ale Mann věděl, že tohle kostrounům už vůbec vyprávět nemůže. A Lenny je to jedno. Lenny, ta roztáhne nohy a nestará se, jestli ji řekneš gib mir nebo dej mi. Hlavně, když přitom položíš peníz na kraj stolu (str. 125).

Pomineme erotiku, která se nám tam postmoderně vloudila, ale nepomiňme Lenny: prostá dívka z lidu (národa?) odejde z vesnice, kde se nejprve za peníz oddá Mannovi, do Prahy, aby se věnovala kosmopolitně kosmopolitnímu řemeslu dokonce s vyvinutým citem pro tržní myšlení – a je to jedna z mála (nížepodepsanému) sympatických hrdin (*ten tvar „hrdin“ prosím ponechat*) Macurova příběhu.

Čeští vlastenci ovšem nekřísí jenom řeč, oni vpravdě budují – konstruuji. Historicky doložená postava Slavoje Amerlinga v Macurově příběhu (Antonie Rajská je doložena také, Lev Thun, Cyril Kampelík a císař Ferdinand samozřejmě také, o Čelakovském, který se tam sotva mihne, a to ještě za účelem odloučení Rajske Mannovi, ovšem nemluvě) historicky však nedoloženě volá:

Potřebuji lidi, řekl pak Amerling. Oddané myšlenky slovanství, Stavitele, budovatele chrámu slovanského ducha. Budovatele Budče. Víte, příteli, co je to Budeč? Budeč, to znamená ten, který bude! Ten, který nikdy nezanikne, který setrvá! Budeč je semenem budoucnosti. Ale Budeč je také ten, který budí, probouzí z dvoustletého spánku! Budeč je slovo, ale to slovo znamená svět. (str. 50)

Slova Amerlingova mi znějí jako slova českého heideggerovce 80. let, ale budiž – aspoň víme, co ten Amerling vlastně zkonstruoval: Budeč se mu nevyvedla, ale jazyk, jazyk ten ano. Ostatně ta knížka Macurova je hlavně o jazyku a znakovosti, jak jinak, když autor, pakliže jeho existenci vůbec jako objektivní realitu připusíme, je sám jazykovědec, historik literatury a nanejvýš praktikující sémiotik. Celá ta konstrukce národa českého je konstrukce primárně jazyková, přesněji – znaková.

Jde o dva procesy, které se v celém textu prolínají: o proces připisování znaků (tedy významů) fenoménům, jež je doposud neměly (vlast zcela exemplárně), a o proces zvýznamění (ve smyslu *meaning, stávání se znakovým, tedy o proces semiózy*) fenoménů, jež svou povahou a podstatou jsou určeny původně k něčemu jinému. Tak třebaš ples, jak jej vidí Mann:

Ale ples je ples. A vyzve-li vás mladá dívka, rozbuší se vám srdce a zmocní se vás přirozený neklid. Také proto, že půjde o ples v Praze. Řeknete možná: Co je na tom pražském plese tak zvláštního? Ve Vidni jako v Praze, v Budě jako v Solnohradu, ples je všude ples, tu horší, tu lepší, ale všude ples. Milí moji, vidím, že netušíte nic o té módě českého plesu. Za každé německé slovo tam na vás vymámí dvacetník pokuty. A tančí se kolem Jungmannova slovníku, vystaveného na mramorovém podstavci obloženém bílými lilijemi a rudými růžemi. Ptáte se, co je to zač, ten Jungmannův slovník? Prostě hromada slov, kterým Čech nerozumí a Němec je ani vyslovit nedokáže. Bible českých vlastenců (str. 100).

A jsme u toho. Němec a němectví jako nutná opozita. Samozřejmě, jak říká Miloš Havelka (hojná citace Havelky je snadno vysvětlitelná pohledem do tiráže tohoto časopisu), *pochopení sebe sama, nějaké společnosti, nějakého určitého uměleckého směru, určité vědecké formy se vytváří jen v rozdílu k tomu, co je jiné, a tedy ve srovnání a vztahu. Identita se etabluje jen na základě vztahu k jinému a jeho negaci*. Macurovu knížku lze tedy pochopit i jako doklad této téze Havelkovy (potažmo snad i Levi-Straussovy) a to Macura (o Johannu Mannovi ani nemluvě) daleko předbíhá akci *Smiření* a spor o sudetoněmeckou otázku.

Fascinace znakem je v aktech hrdinů Macurovy knihy totální – oni se přejmenovávají a tím se tvoří, sociálně konstruuji (*ona mi dala jméno, jako by si mě vytvořila, a já jí to jméno vezmu a vytvořím si ji*) – Johann z lásky k Antonii přijímá jméno Vratislav:

– *Musíte si zvolit vlastenecké jméno, příteli vlastence. Buďte Vratislavem! Na paměť toho, že jste se nám vrátil. Z ciziny do vlasti. Že jste se přimkl k slovanské věci!* (str. 58)

Nezapomeňme, že svou identitu takto spoluutvářel a dovytvářel i Masaryk, který dříve než přijal poněkud kosmopolitičtější Garrigue, používal vpravdě vlasteneckého Vlastimil (jakoby ani Tomáš nestačil).

Abychom špli ku konci – sukus vyprávění, čteme-li ho jako vyprávění o sociální konstrukci národa českého, je asi v Mannově úvaze o české národní písni – hymně, jejíž název českému vlastenci, je-li takových, netřeba připomínat:

Nazitíří muž pochopil, jak je příznačné, že právě vlastenečtí blouznivci tu píseň tolik milují. Dověděl se, že je to šlágr z komedie! Wie sentimental! Das Lied eines Blinden! Hubený jurista cinkl před harfeníčkem mincí a poručil si: Píseň slepého Mareše. Tak ji tady říkají. A harfeník věděl, i slova znal. A půl hospody, nejen studenti, zpívalo spolu. Tu píseň slepce.

A to je přece to výmluvné. To přesné. Že slepí, bezocí kostlivci nejvíce milují píseň slepce. O ztracené zemi. O zemi krásné na pohled. A v tom jsou sami slepí, když necítí tu ironii. Že slepec zpívá o zemi krásné. Na podívání. A dvojnásob jsou slepí, když nevidí, že napohled znamená taky scheinbar. Zdánlivě krásná! Měli by zpívat – mezi kostmi domov můj! Ale oni se dívají před sebe bezokými očnicemi a úzkostlivě (úz - k o s t - livě) melou svou (str. 47).

Národ, jak jsme seznali z Macurova vyprávění (a proč mu koneckonců nevěřit?), nebyl zkonstruován ani praotcem Čechem na Řípu výzvou *Milujte se a množte se!* ani analogickou výzvou českých obrozenců, neb národ se *sociálně* nekonstruuje tak, že se přirozenými procesy zkonstruuje jisté množství dětí, jež v socializačním procesu osvojují si stejný jazyk a žijí v podobném prostředí (to je konstrukce příliš objektivistická, to je, dalo-li by se tak vědomě, *sociální inženýrství* v popperovském smyslu a stalinském

vyvedení), ale tak, že ... nu a právě o tom je Macurova knížka. Lze ji tedy uchopit také jako příklad sociologického narativismu, o němž tak hezky píše Josef Alan, jehož cílem je *vyprávět příběh o událostech v jejich přirozených kontextech*. Ano – ale odkud Macura zná ty „přirozené kontexty“? Nezkonstruoval si je nakonec také on sám? A co když to všechno bylo úplně jinak – a nejen s Johannem Mannem a Antonii Rajskou? Tak o tom je třeba napsat jiné vyprávění, které bude samozřejmě stejně legitimní jako to Macurovo, alias Mannovo, alias pana dvorního rady.

A propos pana rady – Johann Mann samozřejmě ví, že počínání českých vlastenců je čiré bláznovství a že ti kostrouní ničeho z povahy věci dosáhnout nemohou, český národ je čirá fantazie blouznivců, bláznů, on sám je přece noblesní člověk s nadhledem, který s tím nemá nic společného... leč ne tak pan rada, ten jako správný policajt ví své. Ten ví, čeho se mocnářství má bát a že blázen je nejen ten, kdo blázniviny činí, ale i ten, kdo se na nich přiživuje:

– *Všichni kolem jsou blázni, ale ne nebezpeční.*

– *Ach tak, všichni kolem jsou blázni, protáhl pan dvorní rada. Všichni kolem jsou blázni. A co vy? Co vy pane Manne? Ve Vídni se stýkáte s buřičem Kampelíkem. Motáte se kolem té ultraslavistky Reissové. A když vám ve Vídni hoří koudel, přijedete za svými přáteli do Prahy... Všichni kolem jsou blázni! A vy jste normální, pane Manne, vy, který kradete knížecí kočár? Vy, který sepisujete pro hraběte Thuna ty pochybené slovanské elaboráty, vy, který pomáháte slečně Reissové s její slovanskou encyklopedií? Už jste někde v civilizované zemi viděl, pane Manne, aby ženské sepisovaly encyklopedii? Jako ti francouzští pomýlenci, kteří uvedli půl světa do zmatků? Vy, který žadoníte na Amerlingovi, aby vás nezapomněl v té své bláznivé Budči řádně zaměstnat – vy blázen nejste? (str. 131)*

Pan rada pochopil a svou vlastní aktivitou dle popisu práce zvýznamnil zvýznamňování (tentokrát v schützovském smyslu *relevance*, nikoliv piercovského *meaning*). Takže – nezkonstruoval ten český národ nakonec pan tajný dvorní rada von Muth? Bylo-li tomu skutečně tak, pak prosím, aby tento poznatek, který z Macurovy zprávy tak úplně jednoznačně nevyplývá, byl pro mě copyrightován.

MILOSLAV PETRUSEK studoval na filozofické fakultě v Brně, přednášel sociologii a účastnil se několika velkých empirických výzkumů. Za tzv. normalizace nesměl v oboru sociologie působit, společně s J. Alanem vydával samizdatový časopis Sociologický obzor. Po listopadu 1989 se stal děkanem Fakulty sociálních věd UK v Praze. Kromě dalších děl vydal: *Sociologie a literatura* (1990), *Alternativní sociologie* (1992) a uspořádal svazek *Sociologické školy, směry a paradigmaty* (1994).

Úvodem k diskusní výzvě Petra Matějů Posttotalitní trauma české sociologie

Motto:

*Jsem věru zvědav, jakého to džina z láhve
vypouštíme.*

Z průvodního dopisu jednoho účastníka diskuse

Překlad anglického příspěvku Petra Matějů Posttotalitní trauma české sociologie, původně předneseného na závěrečné večeri, pořádané pro účastníky zasedání hlavního výboru Mezinárodní sociologické asociace v Praze dne 2. 3. 1995, obdržela redakce Sociologického časopisu od autora jako výzvu k diskusi.

Sociologický časopis na tento návrh přistoupil se vstřícností o to větší, že se podle názoru redakce jedná o text, který – ačkoli byl přednesen nečekaně a neformálně na závěr mezinárodní akce (okolnosti vzniku tohoto textu vysvětluje stručně autor v jeho úvodu) – míří především (a v mnohém téměř výlučně) na domácí půdu. A to nejen povahou svých otázek, ale i způsobem jejich formulace. Dokonce se až může zdát, že sociologická analýza situace české sociologie zde v některých pasážích ustupuje postoji hodnotícímu a skrytě decizionistickému.

Na výzvu redakce k diskusi o textu, rozeslanou na většinu sociologických pracovišť, se zatím ozvalo sedm kolegů. Jeden z nich však poslal pouze osobní dopis šéfredaktorovi, ve kterém vysvětluje, proč se mu zdá zadaná tematizace nadbytečná a zbytečná a proč se tedy diskuse nechce zúčastnit. Dovoluji si zde z tohoto dopisu zmínit jen dvě konstatační... „Nedokážu pochopit, k čemu má vést diskuse, kterou otvíráte. K pohybu v naší sociologii, který by přinesl personální změny? To by mohlo být logickým důsledkem a za určitých okolností by mohlo jít o zdravý proces. Ale je to tak, že zatím spíš marně hledáme kvalitní mladé sociology jako dorost. (...) Mohla by diskuse vést k tomu, že by se čeští sociologové „chytili za nos“, proměnili se každý u sebe, tj. zintenzívnili a zkvalitnili svou práci? I o tom pochybuji, myslím, že dělají, co umějí. Věděla bych o jediné rezervě: je jí vedlejší výdělečná činnost. Ta je často na vědecký vklad nenáročná, ale zabírá zato čas, energii a rozměšňuje zájem. Kritickou zmínku o této dimenzi práce českých sociologů jsem však v podnětu k diskusi nenašla ani v náznaku.“ *Dalších šest sociologů zformulovalo vlastní stanovisko (velice zajímavé jsou i zde doprovodné osobní komentáře k diskusi). Ze zatím došlých reakcí jsme do tohoto čísla vedle vstupního textu Petra Matějů (z důvodu nutnosti udržení proporce rubriky DISKUSE k rubrikám ostatním) zařadili dva příspěvky: Ne mosty: jedno řemeslo od Iva Možného a Trauma sociologie a české čekání na druhý dech od Jiřího Kabeleho. Ostatní stanoviska budou následovat v čísle třetím a případně i čtvrtém.*

Tato poslední formulace naznačuje, že diskusi považujeme i nadále za otevřenou, a to nejen pro sociology (v silném smyslu slova), ale případně i pro kolegy z příbuzných a samozřejmě také dalších oborů. Zdá se nám totiž, že v pokusu, formulačně tak vyhraněném – ale také v dosavadních reakcích na něj – zůstává řada problémů neidentifikována. Především se jedná o ty, které bychom mohli zahrnout pod nadpisy sociologie vědy a sociologie vědění a případně také teorie vědy a vědní politika. Je totiž otázkou, do jaké míry je vůbec možné situaci jednoho dílčího vědního oboru přesně

analyzovat a jeho problémy pozitivně, perspektivně a hlavně nadindividuálně řešit mimo obecnější systémovou tematizaci vědy a mimo její historické folie.

Toto tvrzení by se nemělo chápat jako zaujetí redakčního stanoviska k diskutovanému textu, a zejména ne jako pokus o relativizaci nutnosti dostávat se na srovnatelnou mezinárodní úroveň, ale jen jako povšechné upozornění na některé další a hlavně širší problémy.

Například situaci současné české sociologie a její vztah (a případně i přínos) k politické a decizní sféře asi není možné přesně a plně analyzovat bez ohledu na fakt, že vlastně až dosud nebyla jednoznačně zformulována vědní politika státu. Nahrazení řízení vědy její seberegulací, které je důsledkem, se v této souvislosti zdá být méně problematické než nejasnosti, které vznikají s potřebou reformulace úkolů vědy v malé zemi vůbec a priorit výzkumu i existence jednotlivých oborů zvláště. Ukazuje se třeba, že při rozdělování finančních prostředků (a to také znamená: v reprodukci oborů) nehraje (resp. nehraje) roli jen ohled na kvalitu výstupu a standardy vědeckosti, ale také hlediska dost subjektivní, jako je vědcovo curriculum či jeho schopnost iniciativ a jejich persuaive atp., což samozřejmě nakonec ještě nemusí vést k plnohodnotnému vědeckému výkonu.

Zvláštní okruh problémů představují nejednoznačná očekávání a mizející sociální poptávka po domácím expertním vědění, což má ale možná v transformující se společnosti důvody triviálnější, totiž čistě pragmatické: prostou orientaci na už hotové a osvědčené know how.

Tato konstatování pak mohou doprovázet další, nejen institucionální kontrapozice výzkumu a výuky, ale především na neurčitý smysl tohoto odlišení. V tomto kontextu lze kromě toho poukazovat na dost neproduktivní chápání rozdílů základního a aplikovaného výzkumu (jakož i pojetí jejich vztahu). V našem případě by otázka: co dnes znamená základní výzkum ve společenských vědách? měla vést nejen k vyjasňování standardů vědeckosti sociologie, ale možná i k jejímu komplementárnímu sebepochopení, k tomu, čemu se v Německu říká „sociologie jako osvícenství“, to znamená také s ohledem na její kritické funkce ve společnosti i na její „závazky“ ke kultuře. Což nemusí být chápáno jenom kompenzačně, jako důsledek zvláštní schopnosti transformační politické ekonomie etablovat se také světonázorově (diskusi o případném ekonomismu současné české politické kultury zde asi budeme muset nechat stranou), ale možná spíše naopak, jako předvídatavá distance směrem k údajně „samozřejmosti“ některých společenských jevů a situací.

Možná, že by se nakonec ukázalo, že celkové hodnocení oboru nakonec není proveditelné jenom (a výlučně) na základě mezinárodního srovnání (třeba s Polskem či Maďarskem), ale také, nebo dokonce především s ohledem na jeho schopnost zachycovat a vykládat individuální historickou kauzalitu jednotlivých, jen v rámci národní komunity probíhajících společenských, politických a kulturních atd. procesů.

Miloš Havelka

Posttotalitní trauma české sociologie

V programu včerejšího semináře pořádaného u příležitosti tohoto zasedání byl mimo jiné ohlášen příspěvek kolegy Jiřího Musila nazvaný: *„Lekce z vývoje sociologie v postkomunistických zemích“*. Očekával jsem, že se tak otevře zajímavá diskuse k problémům vývoje naší disciplíny v posttotalitní východní Evropě. Proto jsem si připravil krátký příspěvek s poněkud více *„etnocentrickou“* orientací, který bych nazval *„Lekce z vývoje české sociologie“*. Předpokládal jsem totiž, že moje interpretace vývoje české sociologie po roce 1989 se bude v mnoha ohledech lišit od té, kterou nabídne Jiří Musil. Protože Jiří Musil se nakonec rozhodl otevřít obecnější otázky, nezbylo mi než se přednesení svého neohlášeného příspěvku, a tím i diskuse k tématu, které je pro mnohé z nás nesmírně aktuální, rovněž vzdát. Jsem rád, že se našla alespoň tato příležitost, jak se v krátkosti tohoto tématu dotknout.

Nepochybuji, že se jedná o téma kontroverzní. Jsem ale přesvědčen, že jeho kontroverznost neplyne z toho, že jej tak kladu, ale prostě ze situace, v jaké se sociologie v této zemi ocitla. Je to situace, kterou bych pojmenoval *„posttotalitní trauma“* české sociologie.

Otázky k debatě jsou dvě:

1. *Proč je obraz české sociologie na mezinárodní scéně tak neurčitý, a to zejména ve srovnání s obrazem, který o sobě vytváří sociologie polská a maďarská?*
 2. *Jde česká sociologie v důsledku politických a ekonomických změn, ke kterým v naší společnosti došlo po kolapsu totalitního režimu, vstříc lepší budoucnosti?*
- Obávám se, že odpovědi na tyto otázky, které nabídnu, budou *realisticky pesimistické*.

Nejprve bych však měl obhájit tezi, že obraz, který o sobě vytváří česká sociologie v zahraničí, je neurčitý, zamlžený, a proč to neřící rovnou, nepřiliš dobrý. Na podporu této teze nabídnu tři argumenty.

1. *Kvantita produkce české sociologie překračující národní hranice směrem na mezinárodní scénu je, podle mého soudu, malá, a to zejména ve srovnání s produkcí polské a maďarské sociologie, které jsou již tradičně v tomto směru velmi aktivní a produktivní. Těm, kteří by chtěli namítat, že se v tomto bodě mýlím, doporučuji udělat si jednoduchou statistiku počtu statí v renomovaných mezinárodních časopisech s recenzním řízením či knih vydaných po roce 1989 a porovnat si frekvence výskytu jmen českých, maďarských a polských sociologů, buď jako autorů, nebo spoluautorů.*
2. *Česká sociologická produkce, která nakonec proniká na mezinárodní scénu prostřednictvím svých vlastních kanálů (různé referáty na konferencích, pracovní texty, statí v anglické verzi Sociologického časopisu, různé sborníky atd.), velmi často prozrazuje, že teoretické a metodologické standardy aplikované na tuto produkci jsou poměrně nízké, rozhodně nižší než standardy uplatňované na produkci vznikající v Polsku nebo v Maďarsku. Také se zdá, že polští a maďarští sociologové mnohem častěji otevírají základní témata spojená s transformací společnosti a že k jejich řešení přistupují s větším zaujetím.*
3. *A konečně se musím zmínit o osobní zkušenosti s pohledem na českou sociologii „zvenčí“. Minulý rok jsem ve třech kursech na Univerzitě v Kalifornii (UCLA) učil*

okolo 130 studentů a musím říci, že nejen z přednášek, ale i z rozhovorů se studenty bylo jasné, že česká sociologie, opět na rozdíl od sociologie polské nebo maďarské, pro ně byla téměř neznámá. Řada studentů se setkala se jmény polských a maďarských sociologů, kteří publikovali důležité stati či knihy týkající se transformace probíhající ve východní Evropě, přednášeli některý z kursů, vystoupili na fakultních seminářích atd. Pokud bych měl uvést alespoň některá jména, jistě byl to byli Piotr Sztompka, Jadwiga Staniszkis, Edmund Wnuk-Lipiński, Elemér Hankiss, György Csepeli, Tamas Kolosi atd. (záměrně neuvádím jména sociologů, kteří trvale působí jinde než doma).

Řada kolegů, kteří se mnou souhlasí v tom, že produktivita naší disciplíny je problematická (není jich však mnoho), zpravidla nachází pohodlné vysvětlení v tom, že maďarská a polská sociologie musí být produktivnější, když sociologické komunity v těchto zemích jsou ve srovnání s komunitou naší o tolik větší. Toto pohodlné vysvětlení, které navíc vypadá přijatelně, nepřijímám a tvrdím, že se nejedná o problém *kvantity*, ale *kvality*.

Rád bych nabídl tři alternativní vysvětlení problematického stavu naší disciplíny:

- a) historicky zakořeněné vnitřní překážky vývoje disciplíny;
- b) současné vnější (politické a ekonomické) podmínky pro formování *obrazu*, který o sobě sociologie jako obor vytváří, a sebedůvěry, kterou jako obor postupně získává;
- c) současné vnitřní překážky rozvoje oboru, které vytvářejí sami sociologové.

Chtěl bych se, byť velmi stručně, vyslovit ke každém z těchto tří vysvětlení.

1. Začněme *historicky zakořeněnými vnitřními překážkami* vývoje disciplíny. Mnozí z vás asi tuší, že před druhou světovou válkou byla česká sociologie poměrně dobře vyvinutou disciplínou, a dovolím si tvrdit, že její tradice zde byla větší a silnější než v Maďarsku a v Polsku. Na druhé straně, ideologická, mocenská i morální devastace české sociologie, která začala uchopením moci komunisty a trvala s malými přestávkami celých čtyřicet let, neměla v Polsku a Maďarsku obdoby. Z důvodů, které stále ještě čekají na vysvětlení, polská ani maďarská sociologie nepodlehly politickým a ideologickým tlakům do takové míry jako sociologie česká. Pravděpodobně proto, že tyto tlaky nebyly tak silné a ničivé, možná že by stálo za to uvažovat o rozdílech v národních charakterech atd. Co je ale naprosto evidentní, je fakt, že na začátku postkomunistické transformace byla česká sociologie v nesrovnatelně horším stavu než sociologie polská a maďarská.

2. Druhý podstatný zdroj současné situace spočívá v *politických a ekonomických podmínkách, které pro rozvoj disciplíny, pro formování jejího image a nutné sebedůvěry nastaly po kolapsu komunistického režimu v roce 1989*. Klima, ve kterém se sociologie již poněkolkáté začala zotavovat z téměř úplné devastace, bylo opět v České republice dost specifické. Jsa slabá jako disciplína, nebyla sociologie schopna čelit důsledkům nástupu extrémně silného liberalismu, který u nás sehrál roli dominantní ideologie *přechodu* k tržnímu hospodářství. Co bylo dobré pro ekonomiku, bylo za daných okolností velkým problémem pro sociologii. Česká politická elita, rekrutující se převážně z ekonomů odkojených ještě nedávno zakázanou liberální literaturou, byla velmi hostilní vůči myšlence, že by se měl otevřít prostor pro debatu o *sociálních důsledcích* ekonomické reformy, natož pak o *sociálních předpokladech* jejího úspěšného završení. Politicky stigmatizovaná sociologie tak byla zatlačena na okraj ekonomicky pojaté „transitologie“ jako disciplína, která může produkovat nanejvýš jakási ideologická

schémata navíc s poměrně silnou ‚socialistickou‘ příchutí. Navíc, opět na rozdíl od Polska a Maďarska, ekonomická reforma v České republice byla poměrně velmi úspěšná, takže se ani moc neozývaly hlasy volající po sociologických vysvětleních problémů a sociálních napětí spojených s reformou. ‚Slzavému údolí‘, jehož přechod všem zemím opouštějícím totalitní režimy ve východní Evropě předpovídal Ralf Dahrendorf, jsme se u nás jakoby zázrakem vyhnuli. Mohlo by se tedy nakonec zdát, že sociologii ani nikdo příliš nepostrádá.

Nepřipravenost sociologie, a to jak teoretická, tak metodologická se projevila až v tyto dny, kdy byla otevřena debata k takzvaným sociálním zákonům. Česká sociologie opět selhala, neboť se ukázalo, že nebyla schopna na dané otázky nabídnout pohled, ve kterém by uplatnila své přednosti, pokud jde o pochopení *souvislostí* mezi sociálními, ekonomickými a politickými procesy probíhající transformace. Ve skutečnosti tak znovu propásla možnost přesvědčit ekonomy a politiky, že její *neideologické* vidění otázky nerovnosti a jejich vztahu k politické stabilitě a legitimitě politického systému může poskytnout relevantní základ pro *věcnou* a *nepolitickou* diskusi nad tak citlivými zákony. Až na nepatrné výjimky, sociologové opět nebyli schopni ukázat, že jsou v tomto směru kompetentní. Úspěch sociologie v podobných situacích však v první řadě závisí na její *trvalé* přítomnosti ve vědomí ekonomů a politiků jako seriózního partnera předkládajícího jasně formulovaná, znalostí terénu podložená a dobře argumentovaná *odborná* stanoviska.

Jistě mi budete věřit, že bych mohl uvést celou řadu dalších příkladů dokumentujících selhání sociologie *odborně* a *neideologicky* se vyslovit k aktuálním otázkám transformace a ukázat svou skutečnou superioritu, pokud jde o porozumění, interpretaci a vysvětlení *souvislostí* mezi sociálními, ekonomickými a politickými procesy, které byly uvedeny do pohybu kolapsem komunistického režimu v roce 1989. Musím říci, jakkoli je mi to nepříjemné, že při čtení relevantních prací polských a maďarských sociologů jsem tak silný pocit selhání neměl.

3. Konečně je třeba se vyslovit k *současným vnitřním* či *institucionálním překážkám rozvoje oboru*. Na rozdíl od většiny mých kolegů tvrdím, že existují institucionální překážky pro zotavení oboru, překážky, které stavějí samotní sociologové, byť možná v dobré víře, že protekcionismus, izolace a paternalismus jsou lepšími strategiemi přežití než otevření se konkurenci, přijetí otevřených pravidel hry a ochota riskovat. To jsou hlavní symptomy toho, co jsem na začátku nazval ‚posttotalitním traumatem‘ české sociologie.

Prvním krokem, který bylo třeba učinit, abychom položili základy pro rozvoj devastovaného oboru, bylo samozřejmě učinit vše možné, aby postupně rostla nová generace dobrých a *kompetentních* sociologů. Jinými slovy, naším hlavním cílem mělo být znovu nastolit nutnou koherenci mezi diplomy, akademickými tituly a skutečnou kompetencí. Na začátku vše nasvědčovalo tomu, že tímto směrem půjdeme, a řada českých sociologů pro to udělala, co bylo v jejich silách. Bohužel mám pocit, že po této cestě již delší dobu nejdeme. Nejsilnější argument, o který tuto tezi opírám, je skutečnost, že – opět na rozdíl od Polska a Maďarska – jsme zatím neudělali to, co mělo být s největší vážností a úsilím uděláno hned ze začátku, a to je postavit pevný most mezi výukou a výzkumem.

Ve své krátké reakci na vystoupení Jiřího Musila jsem naznačil, kde jsou, podle mého soudu, vážné meze a hlavně velká nebezpečí aplikace klasických teorií společen-

ského vývoje a zejména teorií sociální změny. Tyto teorie jsou totiž založené na implicitním předpokladu fungování ‚historické kauzality‘ vysvětlující těsné vztahy mezi ekonomickými, politickými a sociálními změnami. V zemích, které – jak to trefně nazval Claus Offe – budují kapitalismus *politickými* prostředky, je předpoklad přítomnosti historické kauzality neudržitelný. Naopak, zde máme co dělat s kauzalitou, která je mnohem těsněji než v normálně se vyvíjejících společnostech spjata s aktivitou politických elit, které mnohem více než jinde ovlivňují neobyčejně zrychlený průběh společenské změny. Můžete se ptát, jak tato teze souvisí se spojením výuky a výzkumu? Odpovídám: neobyčejně těsně. Nestačí totiž poslat studenty, kteří mají *pochopit* proces sociální změny ve východní Evropě a kteří mají co nejdříve nahradit naši generaci, do knihovny a nutit je číst klasické sociologické teorie. To je málo (čímž neříkám, že se to děje v přemrštěné míře). Studenti musí denně prakticky ověřovat možnosti tyto teorie aplikovat a rozpoznávat obecné a specifické podmínky jejich platnosti. K tomu vedou profesori studenty všude na světě (myslím dobří profesori, ti špatní recitují, co si kde přečetli), ale *tam* mohou čerpat z výsledků výzkumu, který má v takových zemích dlouhou tradici a kde sociální změna probíhá normální rychlostí, to jest pomalu, zatímco *tady* musí jak profesori, tak studenti čerpat z vlastní výzkumné zkušenosti, z vlastní zaujatosti danými tématy a z vlastních výsledků, ke kterým výzkumem dospěli. A to je přesně to, co se u nás neděje a čemu se dokonce staví nové překážky.

A tak s plným vědomím odpovědnosti za to, co říkám, tvrdím, že most mezi výukou a výzkumem u nás postaven nebyl, a dokonce – přes oficiální proklamace – stavbě takového mostu se vytvářejí nové překážky.

Navíc mám pocit, ne-li evidenci, že jak oddělení sociologie na některých univerzitách, tak významné výzkumné instituce s ochotou přijaly ‚pseudodemokratické‘ procedury řízení a používají je k tomu, aby se zabránilo otevřené soutěži, která by mohla zpochybnit kvalitu některých učitelů stejně jako kvalitu ‚vědeckých‘ pracovníků ve výzkumu a která by mohla získávání akademických titulů učinit trochu obtížnější, ne-li snad přímo kompetitivní.

Pravidlo ‚*publish or perish*‘ (nejraději bych toto rčení nepřekládal, a pokud ano, použil bych volnějšího překladu: ‚*publikuj, nebo jdi dělat něco jiného*‘) bylo efektivně odmítnuto jako základ formálního postupu a získávání pozic, jakkoli *verbálně* je stále považováno za hlavní kritérium ‚služebního postupu‘. Zdá se dokonce, jako by opak byl pravdou. Sám teď vím, jak obtížné je učit dva náročné kursy a současně vyhovět tomuto ‚zákonu‘. Přesto si myslím, že zejména v našem oboru a v tak výjimečné době, jakou prožíváme ve východní Evropě, je nekompromisní uplatňování tohoto zákona jedinou zárukou rekonstrukce oboru.

Nedomnívám se, že je vše ztraceno. Samozřejmě, že určitá změna k lepšímu je v našem oboru patrná. Kde já osobně vidím určitou naději, jsou první výsledky rozsáhlých výzkumných projektů, které si jako hlavní cíl kladou pochopit podstatu měnících se vztahů mezi ekonomickými, sociálními a politickými procesy během postkomunistické transformace. Věřím, že budeme schopni tyto výsledky v krátké době nabídnout formou, která sociologům sluší nejvíce: články a knihami.

Petr Matějů

Ne mosty: jedno řemeslo

Základní pozitivní prvek vystoupení Petra Matějů spatřuji v poukazu na absenci mostu mezi výukou a výzkumem. Pokusím se ukázat, že *most* není optimální obraz toho, oč jde. Nepolemizuji při tom s Matějů. Já bych jen, vyjadřuje se metaforicky, spíš řekl, že je nutno zasypat propast. Ne proto, abych dramatizoval vzdálenost mezi zaměstnáním učitele a badatele, ale proto, že metafora budování mostu předpokládá zachovat břehy. Nepodaří-li se nám břehy zrušit a „otevřít krajinu“ s multiplicitou cest, ani ten nejlepší most mezi výzkumem a výukou mnoho nepomůže.

Abychom se dostali z metafor a přirovnání, která vždy kulhají aspoň na jednu nohu: jsem přesvědčen, že v oboru s tak úzkou základnou, jako je obor náš, je kontraproduktivní, když jedni musejí čelit nutnosti celoživotně se věnovat výzkumu (s možností či druhou prioritou držet nějaké přednášky či jinak působit ve výchově nastupující generace), a druzí musejí čelit nutnosti celoživotně se věnovat výchově nastupující generace (s úvazkem, leč druhou prioritou výzkumu).

Práce v základním výzkumu je tvůrčí práce. Každý nový projekt předpokládá ideu, za níž badatel stojí nejen svým intelektem, ale do níž je cele nasazen i lidsky. S výjimkou géníů těžko u člověka, ať už je profesionálně jakkoli kompetentní, takové nasazení a takovou originalitu očekávat trvale, rok po roku, natož pak desetiletí po desetiletí. Fungující instituce nelze stavět na normách pro génie. I člověk originální myslí a velké vitality jednoho dne zjistí, že ho nic moc nového nenapadá a – což je ještě horší – že se mu z objevování vytrácí ta ostrá chuť intelektuálního dobrodružství, která dokáže víc než kompenzovat všechny strasti s ním spojené. Cítí, že chybí málo a bude „burned out“, vyhořelý.

Má-li pak dál základní výzkum za své zaměstnání, bez možnosti z něho na nějaký rok aspoň poodstoupit, brání se rutinou. Už nejde o to otestovat si nosnost zajímavého nápadu a pustit do světa knihu, která má vliv. (Jen ne knihu, proboha: to by znamenalo muset začít jinou!) Přichází konstatování (někdy potlačované), že je to vlastně mizerná obživa. Nastává shánění „vedlovek“. (Je-li vedlovka na univerzitě, zahání výborně omrzlost, leč obživu moc nevyspraví.) Nastává schizofrenní aktivita na všechny strany a látání statí, jen aby bylo co vykázat, a žádostí o nový grant, jen aby si udržel místo. Jakási jistota spočívá v tom, že grantových peněz je zatím víc, nežli je grantových přihlášek s originální ideou a že daný systém zajišťuje, aby tomu tak bylo i nadále.

I učitelské působení na vysoké škole je tvůrčí práce. Člověk má proti sobě skupinu mladých intelektů a povolání otevřít jim přístup nejen k sociologickému vědění a badatelským dovednostem, ale předestřít jim i vizi řemesla, které si zvolili. Je to trvalá výzva: paradigmata sociologie se poměrně rychle mění a pomalu se mění i sama vize sociologie. Na druhé straně se mění studenti, nová kohorta je vždycky jiná. Každý kantor musí najít své řešení kompatibility těchto dvou mimochodných změn. Ví, že každé řešení je nutně dočasné. A jednou zjistí, že už ho nebaví objevovat je znova. Rutinizuje se. Třeba nereflektovaně, studenti se mu protíví. Je ztracen – *burned out*.

Studenti se mu protíví proto, že těm rutina nestačí. Jejich svěžest je kontrastem jeho omrzlosti. Přišli na univerzitu se zvědavou myslí, aby tu poznali zralé, kompetentní zvědavé mysli *v akci*. Ví, že nebude-li úspěšný badatel, nebude jimi přijat ani jako učitel.

Má výzkum v úvazku, leč nemá na něj čas. Bádá v amatérském paradigmatu, o vikendech, o prázdninách. Stává se „nedělním malířem“ výzkumu. Když dělá vědu, vidí, že zanedbává studenty, a když se nasadí jako učitel, je nervózní z toho, že nepíše, respektive není schopen to, co píše, sumarizovat. Může, samozřejmě, částečně i „učit výzkumem“, ale nenachází prostor, v němž by se soustředil na konečné uspořádání svých výsledků v monografii. I jemu se dílo rozsypává v „klipovou“ sociologii *ad hoc* referátů pro konference, někdy dotažených i k statí. Z těch pak látá volky nevolky habilitační spis. Po čtyřicítce cítí, že musí, aby si udržel místo. Rozptylují ho vedlovky. Občas se to zvrtné a jeho firmička trpí vedlovkou, kterou si drží pro jistotu jako hlavní zaměstnání na vysoké škole. Ta jistota spočívá v tom, že na jeho místo široko daleko není uchazeče a daný systém zajišťuje, aby tomu tak bylo i nadále.

Kdo se v těch portrétech pozná, ať se na mne nezlobí. Samozřejmě, že přeháním, je to než „brněnský manýrismus“. Znáám ostatně několik mimořádných osobností na obou březích, které se popisovanému údělu vymkly, systém je nezdoval. Soudím jen, že přirozený výběr, z něhož vzešly, je nepřiměřeně tvrdý a ztráty z něho větší, než si může naše otřesená komunita dovolit. Zvlášť je co želeť těch, kteří systém vedlovek odmítli a rozhodli se rovnou podnikat v oboru mimo akademický svět, ač mají badatelskou jiskru. Ale při lepším systému i mnozí z těch, kteří se v něm dnes melou a tvoří rutinu oboru, mohli by vydat dílo, které by bylo poctivou a užitečnou cihlou v budově české sociologie, k svému uspokojení a k jejímu prospěchu.

Nemuselo by hned samo aspirovat na světovost. Slabostí těch prací, které na ni aspirují, není jen nízká úroveň metody, na niž poukazuje Matějů. Ještě více je oslabuje, že pořád začínají své téma „z gruntu“ a jsou vesměs cele založeny na vlastních datech. Nemohou se dost opřít o řešerši českých prací, nekumulují poznání, nejsou přirozeným vyšším stupněm v řetězu indukci, indukují v příliš velkém podílu jedním krokem. I to snad je důvod, proč máme už občas mezinárodně zajímavou stat', ale nevím o žádné české mezinárodně zajímavé monografii.

Nápravu tohoto stavu nemusíme vymýšlet, funguje v jiných malých sociologických komunitách řady evropských států. Nám se vskutku stalo, že starým režimem nepřirozeně rozevřený hiát mezi výzkumem a přípravou nastupující generace, institucionalizovaný katedrami a akademií, dnes petrifikuje, namísto aby mizel.

Pozitivní řešení je, zdá se mi prosté: myslet jinak. Vzdát se představy Univerzity i Akademie jako „kamenných institucí“. S výjimkou dvou tří lidí na každé katedře a snad šesti lidí v Ústavu AV důsledně redefinovat všechna ostatní místa tu i tam jako stáže na dobu určitou, neprodloužitelnou, stáže spojené na Univerzitě s nabídkou určitých kursů a v Akademii s badatelským projektem.

Prvním krokem k dosažení tohoto stavu je otevření se Univerzitě badatelům z Akademie. Je absurdní, že lidé v základním výzkumu, nepochybně docentské i profesorské úrovně, dosud tato pedagogická oprávnění nenosí. Česká sociologie potřebuje, by každý z nich bez odkladu publikoval a k obhajobě předložil svůj habilitační spis.

Druhým krokem je zautentičtění konkursů, jimiž jsou na katedrách – a pokud vím i v Akademii – znovuoobšazována každé tři roky všechna místa. Předpokladem pro to je ustavit společné konkursní komise. Tady je místo, kde je nutné zbořit hráz a ze dvou rybníků udělat jeden. Pokud by se v takové komisi dosáhlo konsensu, že před sebou nemá „výzkumné pracovníky“ anebo „učitele“, ale prostě sociology, kteří aspirují na

místo se smlouvou na dobu dočasnou (3 roky?), v jednom případě s nabídkou kursů na katedru, v druhém případě s dobře připraveným projektem na akademii, a toto kdyby se rok co rok rutinně opakovalo, zmizí břehy a brzy nebude mezi čím stavět mosty.

Jako sociologové bychom měli být schopni reflektovat nezamýšlené účinky cílevědomého jednání. Nezamýšleným důsledkem nedávné „velké čistky“, v níž se naše instituce zbavovaly nekvalitních a kompromitovaných učitelů i badatelů, je, že se v našich myslích asocioval odchod z místa učitele či badatele s neúspěchem či dokonce s nectí. Ti pak, kteří prošli úspěšně redukcí Ústavu či transformací kateder, nabyli dojmu, že by teď už na svém místě měli zůstat do penze, pokud snad i oni neselžou. A naopak: že pokud jejich působení nebude v příštím konkursu obnoveno, znamená to, že selhali. Nic není vzdálenějšího pravdy. V otevřené společnosti odchází člověk z katedry či z Akademie ne proto, že selhal, ale proto, že se tu nenarodil. Plyne z povahy otevřených systémů, že nemohou zůstat otevřené jinak, než že trvalá je v nich jediné otevřenost k změně.

Nepřijmeme-li tento způsob nazírání, vyměnili jsme jen jeden uzavřený systém za jiný. Přesněji: nevyměnili jsme systém, jen zvítězila „naše pravda“ a ti druzí museli odejít. (Kolikrát už jsem to viděl za čtyřicet let své profesionální paměti!) Je pouze logické, že aspirace na další změnu jsou pak percipovány i koncipovány opět jako pokus o výměnu vládnoucí kliky. Doufám, že se mýlím, ale jakési náznaky takovéto percepce jako by už v té či oné instituci byly opět k zahlédnutí. Teprve přetneme-li tento neblahý řetěz, v němž se mele naše společnost od padesátých let, postoupili jsme dál.

Ovšemže vím, proč lze mé uvažování označit za utopické: nejsou lidi. Přihlásí-li se jediný uchazeč, konkursní komise, ať jakkoli složená a jakkoli orientovaná, je v koncích. Kde jsou ti lidé s badatelskou či učitelskou jiskrou, o nichž mluvím? Nevím. Ale vím, že nikdy nebudou, nebudeme-li jejich existenci předpokládat. Nemůžeme napřed změnit systém a pak se rozhodnout pro jeho změnu, nýbrž naopak. Kdo nechce, hledá důvody, kdo chce, hledá způsoby. O všech důvodech, proč to nejde, vím. Hledám způsob, jak je překonat. Kdybych ho znal, nebylo by o čem mluvit. Možná, že to, co navrhuji, není průchodné, ale je to v diskursu *jak*. Opouští to diskurs *zdali*. Kohorta sociologů, která začala studovat obor v roce 1990 a letos graduje a všechny kohorty nastupující po ní, nezajímá debata o tom *zdali*: chtějí a budou chtít vědět, *jak* bude systém našich institucí otevřen jejich aspiracím...

Ve třetím kroku, v časovém pořadí snad prvním, protože nejsnazším, vybudovat společnou „faculty“ postgraduální. Nekamennou instituci, jež sjednotí naše vzdělávací a výzkumné kapacity, aby udržovaly společně standardy pro přijímání, průběh a ukončování studia postgraduátů, kteří jsou budoucností oboru.

Abych to shrnul a vyhrtil: situace je tak vážná, že významní sociologové by učít měli všichni. V hlavním úvazku. Ve smlouvě na dobu určitou. Je při tom i příležitost promyslet a připravit výzkumný projekt. Do Akademie by se mělo odcházet výzkum realizovat či sumarizovat jeho výsledky v monografii. Stabilní by tu zůstávala jen infrastruktura a šest až osm osobností, zapojených do dlouhodobých mezinárodních projektů, na katedrách jen struktura starších docentů a profesorů. Počet kateder i velikost sociologického ústavu je třeba považovat za veličinu dynamickou, kde výsledky budou legitimovat rozvoj a růst. Strategie oboru musí být ofenzivní, úpadek lze odvrátit jen expanzí: sociální prostor je pro ni připraven.

Samozřejmě, že při přechodu na takový systém bychom museli vyřešit spoustu problémů. Největší překážkou realizace tohoto plánu je však sám císař František Josef blahé paměti. Každý si říká: „Když on vydržel na svém trůně šedesát let, proč ne i já?“

Ivo Možný

(Skrytá inzerce: *Škola sociálních studií* v Brně právě obsazuje konkursem čtyři místa!)

Data & Fakta

INFORMACE Z VÝZKUMU

- Bulletin přinášející každý měsíc aktuální výsledky sociologických výzkumů, které uskutečnili pracovníci Sociologického ústavu Akademie věd ČR
- Určeno široké sociologické obci, politologům, pracovníkům státní správy a samosprávy, vládním orgánům, novinářům a všem, kteří se zajímají o průběh transformace postkomunistické společnosti v moderní (postmoderní) společnost
- Stručně, výstižně, populárně s množstvím tabulek a grafů

**Cena jednotlivého čísla je 5 Kč, roční předplatné 50 Kč za 10 čísel,
objednávky předplatného přijímá redakce, Jilská 1, 110 00 Praha 1**

Trauma sociologie a české čekání na druhý dech

Sociologie u Comta dostala do vínku poslání být užitečnou vševědou o společnosti. Svou nedlouhou historii pak zažívá jako trauma, že ji nikdo nebere vážně ani v teorii, ani v praxi. Mezitím se společnosti prudce proměňovaly a procházely krizovými situacemi i zvraty. Některé z nich byly prokazatelně také inspirovaným „vědění“ této sebekřečující se sociologie. Původní ambice a s ním spojené trauma sociologie se změnilo ale pramálo. Nemáme povinnost toto „konstruktivistické“ dědictví sociologie převzít. Dějinný zvrat na přelomu 90. let nám k tomu dává skvělou příležitost. Je třeba v intencích Petra Matějů si začít konečně říkat pravdu. Pak je ale třeba konstatovat, že světová, natož maďarská a polská či česká sociologie nemohla a nemůže ukazovat „svou skutečnou superioritu, pokud jde o porozumění, interpretaci a vysvětlení souvislostí mezi sociálními, ekonomickými a politickými procesy, které byly uvedeny do pohybu kolapsem komunistického režimu v roce 1989“. Platí snad ale to, že pro české, maďarské, polské, slovinské, slovenské, litevské a estonské sociology zkušenost základní proměny společnosti představuje mimořádnou příležitost dosáhnout pokroku v poznání společnosti. Petr Matějů chce podle mého názoru příliš brzo bilancovat, jak tyto šance byly využity. Odhadoval bych, že reflexe takové zásadní změny bude trvat možná i dvě generace a z tohoto hlediska jsme stále ještě na začátku.

Naléváme-li si čisté víno, nesmíme se tvářit, že česká politická elita se rekrutovala podstatnou měrou z ekonomů jen tak náhodou. Kromě věcných důvodů souvisejících s naléhavostí obnovy tržního hospodářství tu sehrála významnou roli i skutečnost, že tito odkojenci „ještě nedávno zakázané liberální literatury“ znali celou řadu prací, které daleko přesáhly svým záběrem hranice pouhého hospodářství (Becker, Arrow, Coase, North, Buchanan a Tullock, Downs, Hayek, Olson, Simons, Williamson) do tradičních sfér práva, politiky i sociologie. Vůči této tradici uvažování o společnosti se také ostatně vymezuje David Stark, jehož koncept „tranzitologie“ Petr Matějů přejímá. Dále je třeba vědět, že konceptoři změn byli do značné míry „hostilní vůči myšlence, že by se měl otevřít prostor pro debatu o sociálních důsledcích ekonomické reformy“ jednoduše proto, že od samotného počátku problém „sociální průchodnosti“ této reformy ve vlastní koncepci zvažovali a významně určoval jejich strategie a taktiky. To je leitmotiv Švejnarovy Strategie ekonomické přeměny Československa, která představovala jakousi nultou verzi později přijaté oficiální strategie ekonomické transformace. Jak jinak je možné vysvětlit, že ve státním rozpočtu v prvních letech po zvratu roku 1989 nejdynamičtěji rostou položky věnované na sociální politiku? Proč pravicová vláda zvolila silnou ochranu české monopolní ekonomiky pomocí hluboké a „nereálné“ devalvace? Proč byl tak pomalu snižován objem státního rozpočtu a především proč byla vymyšlena kupónová privatizace jako forma všelidové distribuce státního bohatství? Jaká racionalita vedla dnešního premiéra Klause k tomu, aby se stal volebním lídrem v sociálně „průšvihové“ severní Moravě, a s velkým předstihem před ostatními politiky se stal neúnavným mítinkovým harcovníkem?

Pochybuji také o nepřímě vyslovené tezi Petra Matějů, že šance na reálné uplatnění maďarských a polských sociologů na domácí scéně se zvyšovaly díky tomu, že u nich byl přerod společnosti ekonomicky, politicky a právně složitější. Přerodová

anomie zde způsobila celkově větší „zmatení jazyků“ a pravidel. Nabídla tím sociologům snadnou roli kritiků, za to jim nejspíš prakticky znemožňovala prosazovat se ve změní vlivů a náhodných okolností. A tak méně rozvinutá česká sociografie a analytika se pravděpodobně v našem relativně přehledném transformačním světě nejspíš mohla uplatňovat podstatněji měrou. Soudím tak podle autority, kterou si získala u poslanců a poradců všech ranků například firma STEM šikovně kombinující sledování politické scény se studiem socioekonomických jevů. Zavedený způsob využívání výzkumu, kdy se hlavně z něho berou v potaz jen nejvýmluvnější grafy podmíněných četností, má nepochybně daleko k idyle, kdy sociologové jediní správně chápající souvislosti mezi sociálními, ekonomickým a politickými procesy probíhající transformace nabídnou svá doporučení, ostatní společenské vědy uznají jejich superioritu a vláda zařídí podle jejich návodu svět. A všichni pak nakonec „vidí, hle, bylo to dobré“. Právě znalost oné dříve zakázané liberální literatury takovou superioritu upírá všem bez rozdílu. Transakční náklady transformace spojené s vyjednáváním a zaváděním nových institucionálních poměrů ve střetech zájmů jsou totiž při základní proměně společnosti neobyčejně vysoké. Způsobují, že účinný vliv vlády na průběh proměn i při poměrně razantních opatřeních je sporný. Na příkladu žalostných slovenských politických poměrů a zde v zásadě úspěšně probíhajících ekonomických proměn si můžeme kalibrovat tento stupeň schopnosti „poroučet větru“.

Filozofie připravovaných sociálních zákonů je mi blízká. Problém jejich detailního rozpracování a vyvážení přesahuje moje znalosti. Jejich konstrukce je v každém případě záležitostí důvěrné znalosti otázek veřejného financování, tj. získávání zdrojů i jejich vydávání skrze rozpočty státu a obcí. Většina diskutujících o těchto zákonech – sociology asi nevyjímaje – je na tom nejspíš se svými znalostmi těchto problémů jen o něco málo lépe než já. Náklady na jejich získání jsou vysoké a vlastně znamenají nutnost být v oboru veřejných financích zaměstnán. Petr Matějů se ale domnívá, že sociologové by mohli při jejich konstrukci sehrát klíčovou roli proto, že mohou nabídnout „neideologické vidění otázek sociálních nerovností“ a popsat jejich vztah „k politické stabilitě a legitimitě politického systému“. Každá volba v neurčité situaci vyvolává přirozeně různici názorů. I kdyby sociologie mohla popsat příčinné vztahy mezi variantami sociálních zákonů, budoucími sociálními rozdíly a prosperitou politického systému, političtí aktéři by se takové teorie po svém zmocnili a nakonec o budoucnosti „potřebných“ by stejně rozhodovala povaha politické hry. Každé zveřejnění takových poznatků by nutně totiž vstoupilo do politického prostoru určeného různorodostí velmi podstatných zájmů, poloznalostmi veřejného financování či účelovou manipulací s fakty.

O tom, zda je naše vidění sociální skutečnosti ideologické nebo ne, rozhodují s konečnou platností druzí, bránice své vlastní vidění ve jménu svého projektu budoucnosti. Některé sociální jevy jsou proto „totálně“ ideologické. Mezi ně patří možná i na první místo, zvážíme-li smutnou historii 19. a 20. století, právě sociální rozdíly. Sociologie by mohla vybudovat kolegu Matějů navrhovanou geometrii „kulatých čtverců“ jenom tehdy, kdybychom žili ve světě „nulových“ transakčních nákladů. Pak bychom společně – všichni by znali všechno – nakalibrovali společnost na maximálně prospěšnou úroveň nerovností, při níž by lidé podporovali režim a současně by ještě byli dostatečně motivováni. Vyzkoumat by bylo ještě ale třeba, jestli by mohly nějaké sociální rozdíly pak vůbec ještě vznikat?

Malá komunita není výmluva, ale diagnóza. Většinu kritizovaných a kritizovatelných charakteristik české sociologické obce nějakým způsobem souvisí

s jevem, který Ivo Možný popsal v roce 1991 tak, že je tu kolem 30 písíciích autorů. Snadno zde najdeme všechny příznaky „undermanning“ popisovaného Barkerem včetně vysoké lability sociálního klimatu v závislosti na dynamice osobních sympatií a antipatií. Williamson by zase na české sociologii mohl snadno ilustrovat své pojetí oportunismu. Vezmeme-li tedy v potaz skutečný vstupní potenciál české sociologie i úkoly a pokušení, před které byla postavena při své vlastní proměně zejména v prvních třech letech po roce 1989, vše spíše mluví pro konstatování, že jakž takž obstála. Přihlásilo se dostatek nadaných studentů. Počet písíciích autorů se rozmnožil. Čeští sociologové začali číst nově přístupnou literaturu a cestovat po světě. Empirické výzkumy se rozběhly s novou silou i standardy práce se spíše zvýšily, než snížily. Po bujném čase ale nepřišel čas žní, spíše něco na způsob kocoviny. Ocitli jsme se po pěti a půl letech v podivné normalizaci poměrů jakoby bez dechu. Najednou je přirozené se srovnávat s úspěšnějšími Maďary a Poláky. Najednou máme oči pro mnohé přetrvávající slabiny české sociologické obce ještě z dob normalizace. Mně osobně například nedělá ani tak starosti to, že jsme málo prodali naše vědění o transformaci v cizině, ale to, že naše poměry se zřejmě zdají malé, neúctlné a možná i nepřívětivé pro nadané studenty. Bez nich těžko česká sociologie nabere druhý dech v té síle, aby se zbavila svých tradovaných komplexů a traumat.

Reflexe základní proměny východoevropských zemí se dá členit do vln. První ad hoc reakce sociologických hvězd v roce 1990 zasazovaly dějinný zlom do jejich vlastních teoretických rámců a šlágregem byl konec historie. Zhruba v průběhu roku 1991 a 1992 se objevily již propracovanější historicko-teoretická pojetí těchto změn založená na empirii jejich průběhu. Tyto práce otevřely dvě základní perspektivy jejich vidění coby spojitých přeměn (nejčastěji zintezivněná modernizace) anebo coby nespojitého přerodu (zvrát → přerodové období poznamenané souběhem demontáže starého režimu a montáže nového → konsolidace). V obou případech byly tyto proměny pojaté jako otevřené. Odmítnuta byla představa jejich fatálního směřování např. k demokratickému kapitalismu (namátkou Przeworski, Stark, Szomolanyiová, Matějů anebo také mé práce). Dramatické období proměn je za námi a vytvořil se proto prostor pro pokusy z „odstupu“ zhodnotit proměny v jejich souhrnu a vyvodit z nich i teoretické závěry. Na tuto třetí generaci prací se podle mého názoru v tranzitologii či transformatologii nyní čeká. Česká sociologie do tohoto mnohohlasu připomínajícího leckdy rozvášněné karetní kibicování přispěla zhruba přiměřeně ke svému potenciálu. Na mezinárodní scéně proto její hlas asi zákonitě zanikal. Rozhodovat ale podle mého názoru nakonec nebude počet, ale kvalita souhrnných textů z dalších vln reflexe, kdy už téma transformace dávno opustí výsluní evropské sociologické scény. Nikdo z nás není vážně handicapovaný stavem české sociologie. Každý může čerpat z literaturní produkce ostatních zemí a jeho práce, aby byla dobrá, musí mít mezinárodní přesah. V trhu vědění si navzájem konkurují sociologové, ekonomové a politologové nikoli národní sociologie mezi sebou anebo národní ekonomie mezi sebou.

Přestože v celé řadě bodů s Petrem Matějů nemohu plně souhlasit, ve dvou věcech jeho kritický hlas musím podpořit bez výhrad. Nepodařilo se nám výrazněji propojit výzkum s výukou a klima české sociologie je poznamenáno smířlivostí hraničící s nezájmem. V prvním případě nesu za stávající stav spoluodpovědnost, protože přinejmenším do jara 1993 jsem prakticky výhradně odpovídal za rozvoj katedry sociologie a sociální politiky na FSV UK. Nechci se bránit tím, že má koncepce se pokoušela větší prostor pro propojení mezi výzkumem a výukou vytvořit, ale neuspěla. S odstupem doby se mi jeví tento problém tak, že dokud nebude jasněji stanoven rámec studia končící doktorátem,

který by do hry vpustil jako nezávislého partnera i Sociologický ústav AV, kde výzkum dominuje, těžko můžeme očekávat nějaké výraznější změny. Důvod? Opět ty prokleté transakční náklady!! Symptomem druhého jevu je skutečnost, že se čeští sociologové navzájem nechtou, necitují ani nekritizují. Ostatně nemají k tomu v setkání tváří tvář mnoho příležitostí, protože nejživější seminář tu v Praze má zřejmě prof. Gellner na svém Středisku výzkumu nacionalismu SEU, ale z české sociologické obce tam mnoho lidí nepřijde. Jen s obtížemi se dají pořádat výroční konference Masarykovy sociologické společnosti. Na přelomu let devadesátých vzniklá pluralita časopisů se pomalu vytrácí. Zloduch kritického dialogu třibící schopnost hodnotit kvalitu vědecké práce, který se zdál být vypuštěn po roce 1989, se naštěstí samopohybem a dobrovolně souká zpět do láhve. Ostatně nebyl to jen sen?

Jiří Kabele

Slovenská sociologická společnost

si dovoluje oznámit, že ve dnech 25.-26. ledna 1996
se bude konat na filozofické fakultě UK v Bratislavě

Valná hromada a výroční vědecká konference Slovenské sociologické společnosti

s ústředním tématem *Problémová pole slovenské sociologie*.

Předběžně je stanoveno, že konference bude probíhat ve třech plenárních zasedáních:

1. Sociologové o současné sociologii
2. Sociologie a problémy všedního dne
3. Pokusy o sociologické syntézy a vize společenského vývoje

Předběžné přihlášky s názvem referátu a krátkým abstraktem je nutné zaslat nejpozději
do 30. července 1995 na adresu:

Zuzana Kusá, SÚ SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava

Oděv a móda jako sociální fenomény

KLÁRA VLACHOVÁ*

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Clothes and Fashion as Social Phenomena

Abstract: Clothing is a social phenomenon concentrating a wide range of social symbols and meanings. Which are not rigid, but changeable. They are modified and reproduced due to changes in social space. In my work, I seek to recover some of the most important and most interesting modifications of this phenomenon seen against the background of traditional, modern and post-modern societies with the help of both classical and the most influential theories up to date, i.e. those of Paul Willis and Henning Bech in which many post-modern social concepts close to mine appear.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 2: 267-277)

Lidský oděv je jedním z fenoménů, který dělá člověka člověkem. Už ve svých zárodečných podobách, ve formě prapůvodních ozdob jej vyděluje z přírodního prostředí (biblického ráje), stejně jako stavba obydlí, práce, jazyk, a dává člověku pocit superiority a převahy nad přírodou. Přírodní lidé, kteří neznali látky ani zpracování kůží, svá těla zdobili malbou, tetováním a přírodními ozdobami. Tyto dekorace nesloužily k ochraně těla před poraněním, deštěm a chladem, měly však svůj sociální význam.

Spolu s materiálním vývojem společností se oděv stává hlavním dekorativním prvkem, který je ostatními ozdobami pouze doplňován. Stává se prvkem sociální každodennosti, společenskou nutností, sociokulturní konvencí.

Teoretikové uvádějí několik důvodů pro vznik a užívání oděvu:¹

1. potřeba ochrany před poraněním těla, před deštěm a chladem;
2. touha zdobit se, marnivost, frivolita, zvyšování atraktivity těla;
3. potřeba sociální diferenciacce, hierarchizace či naopak similarizace;
4. stud jako sociokulturně naučený vzorec chování.

Bible zmiňuje příběh o Adamovi a Evě, kteří okusili jablko ze stromu poznání a „poznali, že jsou nazí“. Adam se pak skrýval před Bohem v křoví a na otázku, proč to

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Klára Vlachová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 253, 202, e-mail vlachova@earn.cvut.cz

¹) Nejlépe ve svých pracech vystihuje funkce oděvu Laver [1969, 1979]. Studuje jeho utilitární, estetickou a symbolickou funkci a uvádí je ve svých pracech pod termínem společenské principy oděvu. Zdůrazňuje jejich koexistenci v každé společnosti a v každém oděvním stylu:

Princip přitažlivosti – zapůsobit na druhé, zejména na druhé pohlaví, princip sexuální atraktivity, ženský princip.

Hierarchický princip – ukázat svou pozici ve společnosti, mužský princip.

Princip užitečnosti – ochránit tělo před chladem a poškozením, zajistit si pohodlí pohybu při činnostech. Princip, který v oděvu balancuje mezi dvěma prvními. Laver [1969, 1979] tvrdí, že tento princip má v historii mnohem menší vliv na změnu kostýmu než principy přitažlivosti a hierarchie, ale nelze mu upírat podstatný vliv na změny „užitkového“ oděvu. Stud, jako sociokulturní příčinu užívání oděvu, však do své typologie nefadí.

dělá, mu odpověděl, že se stydí, protože je nahý. Užívání oděvu z důvodu studu lze však chápat také jako ochranu v sociokulturním smyslu.

Stud, nahé lidské tělo a oděv

„Oběma se otevřely oči: poznali, že jsou nazí.
Spletli tedy figové listy a přepásali se jimi.“

Genesis 3, 6

Stud je cit pohlavní sebeobrany [Scheler 1993]. Není vrozeným pudem, ale zvykem, sociokulturně naučeným chováním. Souvisí s chápáním lidského těla a zejména s chápáním funkce pohlavních orgánů. Rozvíjí se spolu s rozvojem kultury, která opouští rozmnožování jako jediný smysl života. Stud sílí s kvalitou rozmnožování, která začíná postupně dominovat nad kvantitou. Lidé proto zakrývají nejprve své pohlavní orgány a spolu s následným, kulturně podmíněným, odvykáním klimatickým jevům začínají zakrývat i zbytek těla. V raných kulturách oděv pouze zakrývá nahotu, v rozvinutých kulturách se stává součástí těla. Tělo bez oděvu začíná být chápáno jako „neúplné“, sociálně nepřijatelné a nahota je zde po dlouhé období tolerována pouze v souvislosti s nízkým a závislým sociálním statutem.²

Chápání oděvu se historicky pojí s chápáním lidského těla a jeho potřeb. Křesťanský asketismus tabuizoval tělo a usiloval o užívání oděvu jako roušky zakrývající jeho přirozený tvar, pohlavní znaky a potlačující tělesnou atraktivitu. Jen zřídka však prosadil tak beztvarý oděv, který by v sobě nekoncentroval erotično těla svého nositele. Působil spíše regresi tělesného erotična do oděvu. Naopak dvacáté století změnilo chápání těla až do té míry, že je přetvořilo na kult. Tento kult ženského i mužského těla je provázen snahou porozumět tělu po všech stránkách, pěstovat ho, naučit se znát a akceptovat jeho potřeby. Sexualita, erotika a atraktivita lidského těla je samozřejmá, její skutečnost, obraz i odraz v oděvu nepobuňuje a oděv se dnes v mnohých módních vlnách od sledování tvaru těla vzdaluje.

1. Oděv a móda v sociálních skupinách

Oděv a móda mají význam pro život v jednotlivých sociálních skupinách a spolu s tím i v sociálních rolích, do kterých lidé vstupují. Sociální role je vždy souborem předepsaného, normativně určeného chování a současně souborem očekávání vzhledem k této roli. Jedním z očekávání je i znalost normy, jak má být člověk v roli, kterou zastává, oblečen.³ Jak uvádí Petrusek [1986] a s nevolí konstatuje Mishan,⁴ moderní a postmoderní člověk má přeplněný šatník nejen proto, že snadno podléhá módním vlnám, ale je také nucen vykonávat ohromné množství značně diferencovaných sociálních rolí,

²) Flügel dokládá tuto teorii historickými fakty – nazí chodili pouze otroci, děti a částečná nahota byla a je dovolena i lidem, kteří bavi ostatní (tanečnice, prostitutky atd.).

³) Přírodní lidé slavili významné události sociálního života, jako byly námluvy, sňatek, iniciace, smrt, válka a jiné, se specifickými dekoracemi. My se pro tyto události specificky oblékáme.

⁴) Ekonom E. J. Mishan ve svém konceptu slušného života s nevolí konstatuje, že lidé mají zbytečně mnoho oděvů, protože plní zbytečně mnoho diferencovaných rolí a podléhají proměnlivému diktátu módy. Fascinace módou nabývá absurdních forem a rozměry podřizování jsou nebývalé. Svědčí o duchovní prázdnosti velké části populace, pro kterou se shánění módních kreací stalo koníčkem. Je možné zaznamenat i fenomén feminizace mužské části populace, která staví oproti minulosti šaty v hierarchii hodnot neúměrně vysoko [Heřman 1992].

které jej nutí věnovat šatníku neúměrnou pozornost. Každý člověk je osobností, která se chce od ostatních odlišit, vizuálně se oddělit, osobitě vyjádřit. Vstupuje však také do širokého spektra pospolitostí, které jej nutí zařadit se, asimilovat, nevybočovat. Identifikuje se s nimi pomocí oděvních součástí, nebo celé appearance.

Děti a mládež

Po dlouhé historické období bylo funkcí dětského oděvu vyšších tříd, sloužit, ne-li provokovat, jako indikátor sociálního postavení rodičů. Dětské šaty byly ztělesněním hierarchického principu. V 16. až 18. století oblékaly vyšší vstvy své děti do miniaturních replik šatů dospělých. Děti nebyly významnou sociální skupinou a proto nebyly ani vlivnou skupinou pro tvorbu módních stylů.

Moderní společnost, zejména v období po druhé světové válce, objevila děti a dospívající. Pochopila, že nejsou pouze malými dospělými a vytvořila ryze dětský oděv po dlouhou dobu na první pohled rozeznatelný od oděvu dospělých. Postupný vývoj nových materiálů a nové požadavky na užitkovou a estetickou formu oděvu dospělých však opět přiblížily dětský oděv oděvu pro dospělé, a ovšem také oděv pro dospělé dětskému.

V tradiční společnosti, a ještě na počátku moderní, opouštěl člověk, pokud nezahájil studium, dětství okolo čtrnácti let. Z dětství nevstupoval do adolescence, ale přímo do dospělosti. Vstupoval přímo do role dospělého a stejně tak, jako vyměňoval hru za práci, vyměňoval i dětské šaty přímo za oděv dospělých. Moderní společnost umožnila prodloužení psychologického dětství – období mládí. Rozvinuté hospodářství snížilo poptávku po nekvalifikovaných pracovních silách a položilo důraz na profesní kvalifikaci, kterou bylo možné získat ve školách. Většina čtrnáctiletých se začala připravovat na budoucí profesi a prodlužovala svou ekonomickou závislost na rodičích a na institucích. Pokud při studiu pracovali, byl jejich výdělek obvykle prozatímní nebo částečný a zpravidla nesloužil k zabezpečení nejnutnějších životních potřeb, ale pro volný čas a pro koupi toho, po čem mladý člověk toužil.

Prodloužení dětství, studium, které ovlivnilo morálku a pohled na svět poněkud odlišněji než rodina, a částečný výdělek, učinily z mladých skupinu, kterou průmysl bere v úvahu při nabídce módních oděvů, ale také skupinu, která oděv a módu silně ovlivňuje a dokonce sama vytváří. V druhé polovině dvacátého století je skutečně aktuální móda záležitostí věkové kategorie mezi šestnácti až pětadvaceti.

Mladí lidé se postupně stali velice autonomními módními aktéry. Chápou vlastní tělo jako vývěsní štít, nositel symbolů, významů a pocitů. Přes oděv a celkovou appearance si budují vlastní výraz, individualitu, i kolektivní identitu. Jejich výběr začíná pochopitelně na trhu (i když šestnáctiletí až čtyřicetiletí jsou v době ekonomické recese málo lukrativní pro módní průmysl [Willis 1990]) a je korigován přáteli, ulicí, médii a do jisté míry i rodiči a pedagogickými autoritami, kteří jim dávají zakusit, co je to sociální role a jak souvisí s očekáváními směrem k oděvu a celkové appearance. Zřídka uplatňují v oblečení znaky sociálního statusu, jejich oblečení nese spíše znaky užitkového principu [Barber a Lobel 1952], relativní sociální homogenity, hlavně mezi pohlavími, a vlastní symbolické kreativity [Willis 1990].

Od padesátých let dvacátého století se oděv a móda, podobně jako jiné masově vyráběné zboží, stávají pro mládež významným elementem symbolické kreativity. Jsou

materiálem pro neformální umění, prostředkem pro přenášení významů, jsou součástí jejich „common culture“.⁵ Mladí jen zřídka konzumují pasivně statky nabízené masovým průmyslem. Pracují na svém symbolickém výrazu, protože jej lze dekodovat. Každý z oděvních stylů lze vztáhnout k hudební, politické a sociální orientaci. Oděv je automatickou reflexí subkulturní afiliace nebo sociální identifikace. Tato čitelnost osobního výrazu vede k jeho záměrnému a promyšlenému vytváření, k vědomí, že „jsem takový člověk, jaké mám šaty“. Ale poskytuje i prostor pro rozehrávání sociálních rolí a pro změny převleků k těmto rolím. Změna oděvu jim dává pocit proměny a odlišení, umožňuje vstup do nejrůznějších skupin a komunikaci s různými lidmi v v nejrůznějších kontextech. Ovlivňuje způsob vyjadřování, chování a prezentování sebe sama, nabízí možnost „hrát roli někoho jiného“.

Pokud tedy v oděvu mladých nacházíme diferenciatní tendence, zřídka se tak děje ve smyslu hierarchickém, ale spíše skupinovém, subkulturním nebo protokomunitním. Nejrůznější skupiny, subkultury a protokomunity jsou přirozenou součástí moderní a postmoderní kultury a vždy pracovaly se zjevnou symbolickou kreativitou v oděvu. V době pro mládež složitých sociálních podmínek (dlouhá ekonomická závislost na rodičích, nejistá budoucnost, bezmoc a nedostatek kontroly nad náhlými životními okolnostmi, pocit symbolické a materiální marginality) je důležité někam patřit, je důležité odrazit sounáležitost s referenční skupinou v oděvu a aparenci. Takovéto splnutí s jistou skupinou, subkulturou nebo kulturní protokomunitou předpokládá převzetí jejího „totemu“⁶ – celé aparence nebo jistých oděvních součástí, které ji zjevně odlišují jak od dominantní kultury, tak všech ostatních subkultur a slouží jako poznávací znak i obraný mechanismus proti dezintegraci kolektivní psychiky.

Móda subkultur vzniká na ulici, často v kulturách skupin s neúplným a nízkým sociálním statusem. Je součástí alternativní kultury a její opozice proti oficiální kultuře, ale je i vítanou invencí zdola. V západních zemích s vyvinutým systémem módy a módním průmyslem je po jistém čase uchopena masovou výrobou a záměrně rozvíjena pro masový trh. K jejímu rozšíření a společenskému přijetí přispívá i fakt, že se mladí lidé účastní na její produkci, prodeji a šíření – mládež je pro módu velmi účinným médiem.

Je tedy móda mladých módou oficiální, nebo je antimódou? Antimóda je paralelní móda k módě oficiální, k módě masové společnosti, k módě středních tříd. Počátek existence tohoto sociálního fenoménu je spojován s obdobím po první světové válce a se vznikem hnutí mladých. Má vždy kořeny v diferenciaci životních stylů, hodnot, morálky,

⁵) Willis [1990] nazývá jako *common culture* téměř neviditelnou symbolickou kreativitu každodenního života. Tvrdí, že většina mladých je vzdálena od umění ve smyslu *high culture* a *mass culture* je pro ně neuspokojivá. Navíc umění vylučuje, zatímco kultura sjednocuje. Mladí si však potřebují budovat identitu skrze vlastní symbolické aktivity, které jim pomáhají porozumět sami sobě a svým možnostem ve zbytku života. Hledají kritéria nuance a complexity, rozdílnosti a similarity. Vytvářejí a přetvářejí svou individuální identitu – kdo a co jsem, čím se stanu, kdo je přítel a kdo nepřítel, kdy mluvit a kdy mlčet. Symbolická kreativita je nejen součástí lidského života, ale dokonce velice důležitou součástí. Lidé jsou jako produktivní bytosti komunikativní, tzn. komunikují před tím, než začnou cokoliv produkovat. Je sice pravda, že ne všichni jsou produktivní, ale všichni jsou komunikativní.

⁶) Laver [1969] tyto totemy nebo fetiše nachází už na konci 19. století v britských univerzitních kravatách a v „barvách“ sportovních klubů.

kteřé stavi antiideologii proti ideologii, antimorálku proti morálce, přirozenost proti konvenci, přírodu proti civilizaci apod. [König 1979]. Je životním postojem vyjádřeným symbolicky. Nelze ji označit za odvolání oficiální módy, ačkoliv má jako alternativa oficiální módy nádech „disentu“, ale lépe za začátek její nové dimenze, která jí poskytuje podněty pro vznik nového stylu zdola a ruší po dlouhé období jedinou možnou cestu pro průnik shora, od haute couture. V současné, snad postmoderní, době však chybí jediná sjednocující kultura, pro kterou by bylo možné vytvářet jedinou opoziční kulturu se specifickou módou. Idea jediné nápadné a převládající subkultury s vlastním oděvním stylem, jakou byli naposledy „hippies“, je v dnešní době neuskutečnitelná. Koexistuje jich mnoho, jejich kulturní styly vyjadřují něco z obecného trendu předchozích subkultur [Willis 1990], ale symbolicky soupeří jak samy mezi sebou, tak s masovou kulturou. Každá z paralelně existujících kultur má svou módu, která může vzniknout jako antimóda, ale ve chvíli, kdy je uchopena trhem a oděvní prvky, které ji charakterizovaly, se stanou masově vyráběným zbožím, ztrácí výsadu nazývat se antimódou.

2. Oděv a móda v sociální struktuře

Styl oděvu a mira participace na módní změně vždy byly, a stále jsou, považovány za znak sociální příslušnosti. V tradiční uzavřené společnosti je podoba oděvu a následování módy stavovskou záležitostí. Módu udává královský, popř. knížecí dvůr, který současně kontroluje užívání statusových symbolů v oděvu (střih, barvy, doplňky). Ostré hranice mezi stavy způsobují, že móda aristokracie sice není pro měšťanstvo výslovně zapovězena, ale je normativně regulována, podobně jako jiné výsady. Pro nejnižší vrstvy je oděv vyšších vrstev vzhledem k jejich materiální situaci nedostupný.

Moderní společnost mění tradiční sociální strukturu. Spolu s růstem ekonomické, politické a kulturní moci získává buržoazie také módní vliv, zatímco aristokracie jej ztrácí. Statický tradiční svět středověku se proměňuje ve svět dynamický, nepředvídatelný, vítězí čas nad místem a móda se zrychluje.⁷

V otevřených společnostech, a v jisté míře ve všech společnostech s mobilitou z nižší do vyšší vrstvy, vyjadřuje jedinec navenek svou pozici v sociální struktuře konzumem, který odpovídá jeho příjmu nebo majetku. Dům a auto, které člověk vlastní, školy, do kterých posílá děti, místo, kde tráví dovolenou, oděvy, do kterých se obléká atd. mají symbolický význam pro manifestaci statusu. Fallers [1966] však uvádí, že dům, auto a řada dalších komodit patří mezi statky dlouhodobé spotřeby a jako statusové symboly ve společnostech s vysokou mobilitou selhávají. Společnosti orientované na mobilitu proto vyzdvihují funkci oděvu a akceptaci módy jako indikátoru mobility.

Dnešní otevřené společnosti stírají rozdílnost v možnostech přístupu k módě. Akceptují tendence k napodobování a zdůrazňování stejnosti ve vzhledu všech vrstev. Masový trh s módními komoditami demokratizuje přístup k módě, otevírá přístup všech vrstev k módnímu zboží, ale zároveň vytváří skrytější a rafinovanější statusové symboly – značku, materiál, provedení, počet kusů jednoho modelu, cena a jiné. V některých západních společnostech však ještě existují nejvyšší vrstvy – obvykle staré elity, které

⁷) Steinmetz uvádí, že v čistém sociálním rozvrstvení není ani stopa po módní soutěži mezi vrstvami. Ta nastává až po uvolnění pevných hranic mezi společenskými stavy [König 1979]. Distance mezi vyššími třídami a „šedou masou“ vytvořila fráze typu „bílé límce“, „modré límce“. Čistota šatů u krku a zápěstí (zde se šaty nejsnadněji zašpiní) je znamením, že nositel není nucen žít se degradující manuální prací.

nemusí soutěžit o svůj status a udržují si odstup od módní proměnlivosti. Role příslušníka jejich sociální vrstvy dokonce vyžaduje odstup od módního diktátu. Barber a Lobel [1952] je ještě koncem padesátých let nacházejí ve Spojených státech, dnes k nim patří hlavně příslušníci staré aristokracie, například britská královská rodina.

Oděv jako statek

Tradiční společnost řadila oděv mezi cenné statky. Množství oděvů, kvalita jejich materiálů a ušití byly spolehlivým indikátorem ekonomického postavení majitele a spolu se střihem byly znakem stavovské příslušnosti.⁸

Moderní industriální společnost přinesla změnu pohledu na statky. Oděv přestal být nezaměnitelným originálem, jedinečným řemeslným dílem krejčího. Stal se zbožím vyráběným masovým průmyslem pro trh, pro rychlou spotřebu a pro zákazníky ze všech sociálních vrstev. Stejně tak, jako poklesla cena veškerého zboží vyráběného sériově, klesla i cena oděvu. Móda se demokratizovala, ztratila svou až do devatenáctého století výsadní vazbu s elitami a oděv se stal všeobecně přístupným.

Od vzniku prvních modelových domů v druhé polovině devatenáctého století až do padesátých let tohoto století byly inspirací pro masovou konfekční výrobu nové styly vytvářené význačnými návrháři a představované na přehlídkách. Otisk nového stylu mělo na počátku každé módy jen několik drahých modelů. Každý módní styl byl však postupně rozšiřován médii a napodobován nejprve švadlenami a později konfekčním průmyslem. Nejdříve v malých sériích a postupně ve stále větších. Byl vtažen do víru *trickle effectu* [Barber a Lobel 1952]. Pronikal od nejvyšších tříd až k těm nejnižším a cena oděvů odpovídajících tomuto stylu klesala. Prošel-li styl sociální strukturou shora dolů, móda se musela změnit. V sociální struktuře došlo v tomto okamžiku ke zdánlivé univerzalizaci jednoho ze statusových symbolů, který diferencoval sociální vrstvy náhle pouze cenou, a nová změna, nový symbol, si začal vynucovat svou existenci.

Trickle effect je periodický, protože sociální systém stále hledá symboly, které odlišují vyšší vrstvy od nižších, a naopak symboly, které přiblíží nižší vrstvy vyšším. Fallers [1966] jej nazývá „bitvou o nápady“ mezi lidmi s vyšším statutem, kteří si chtějí uchovat své symboly, a lidmi s nižším statutem, kteří je znehodnocují tím, že k nim získávají přístup.⁹ Nepatrně však původní teorii poopravuje. Domnívá, že „trickle effect“ směrem dolů, ve formě pronikání módních stylů od nejvyšších vrstev k nejnižším, je iluze. Vlivem vzestupné mobility dochází spíše k postupu jednotlivých vrstev po sociální hierarchii a spolu s tímto postupem i k dosahování konzumu vyšších vrstev a získávání jejich statusových symbolů.

V období po druhé světové válce začíná módu diktovat rozrůstající se střední třída, která ji také nejvíce akceptuje [König 1979] a tím si zaslouhuje i nejvyšší pozornost ze strany módního průmyslu. Od ní se módní styly šíří jak do vyšších, tak do nižších vrstev, kde podléhají modifikacím ze strany „high culture“ i „common culture“ [Willis 1990]. Masová produkce tvoří módu vhodnou a přístupnou pro všechny vrstvy. Ale masová produkce není nezávislý jednostranný proces. Ovlivňuje se vzájemně se sociální strukturou. Sociálně podmíněná touha jít neustále s módou podporuje módní průmysl a rozvoj módního průmyslu, stejně jako rozvoj jakéhokoliv průmyslu, přináší větší

⁸) Oděv se dědil a jeho společenskou hodnotu dokazují i historické zmínky o tom, že se stával objektem krádeže.

⁹) Uvedl již Spencer [König 1979].

mobilitu. Koupě oděvu se tak z primární potřeby stává i potřebou produkovanou průmyslem.

3. Móda

V sociálních vědách je termín „móda“ velmi obecný. Zahrnuje mnoho významově různých druhů sociálního chování, mnoho „polí módy“: umění, sport, architekturu, filozofii, náboženství, etické chování, oděv, jazykové obraty, literaturu, jídlo, hudbu, rekreaci a zasahuje celou řadu dalších kulturních a sociálních elementů. Různé směry sociálních věd, která se zabývají funkcemi oděvu a módou, se tento sociální proces pokusily definovat. Vzniklo mnoho definic módy z nichž nejvýznamější definují módu jako sociální regulativ, originální systém sociální reglementace [König 1979] či náhlé hnutí směrem k přijetí jistého životního stylu či zvláštního vkusu [Schaefer 1989]. K těmto definicím významě přispěli strukturalisté – Lévi-Strauss rozpracoval významové podtexty oděvů, doplňků a barev, Barthes se zabýval oděvem jako logotechnickým systémem (oděvní součásti jsou jeho znaky a kombinace těchto znaků umožňuje jejich interpretaci), Hjelmslev nazýval popis oděvu základním kódem, oděv na modelce pseudoreálnou situací a hledal možnosti jeho interpretace teprve v souvislosti s osobností v sociálním světě. Nezanedbatelným úhlem pohledu na problematiku oděvu a módy přispěly teorie *symbolického interakcionismu* (např. Willis aj.), které staví do popředí schopnost oděvu koncentrovat v sobě symboly a významy, skrze které se uskutečňuje sociální komunikace. Klasické práce (např. Spencer, Simmel Veblen, König aj.) se zabývaly významem oděvu a módy zejména v souvislosti s jejich schopností sociální diferenciací.

Starší analýzy módy (fashion) často trpí tím, že ji považují za sociálně iracionální a zahrnují do ní i výstřelky (fads a crazes), které mají na rozdíl od komplexní závazné proměnlivosti odlišný význam. Výstřelky jsou dočasné vzorce chování, které se objevují náhle a stejně náhle upadají v zapomnění, aniž by podnítily vznik něčeho nového, co z nich čerpá inspiraci. Móda je také dočasný vzorec chování. Obvykle však rozvíjí některý z prvků předchozí módy a sama dává podněty pro kontinuální vývoj. Mnozí teoretici opomíjejí její méně zjevný vliv v jiných oblastech než je oděv, nebo ji chápou jako typ chování charakteristický jen pro určité sociální skupiny, nejčastěji ženy a mládež.

Móda úzce souvisí s celkovou materiální i duchovní kulturou, je více než individuální vkus a novátorství. Nezanedbatelná je i její podmíněnost ekonomickými, politickými a technickými změnami. Historici umění ji datují asi od poloviny čtrnáctého století, ale v pravém smyslu slova ji lze sledovat až s nástupem moderní společnosti, s rozvojem masmédií, módní publicistiky, masové kultury a masové výroby, která si vynutila cílevědomý módní design pro trh.

Společenské tlaky proti oděvu a šíření módy

Historie evropské společnosti je provázena pokusy zcela vyloučit d'ábelskou módní proměnlivost ze společenského života, potlačit hierarchický, sexuálně-estetický a antiutilitární princip z lidského oděvu a nastolit jednodušnost, skromnost a prostotu. Všechny jsou dobově, politicky a sociálně podmíněné a mají, snad kromě zdravotních, omezený vliv.

Zdravotní tlaky odmítají nepraktické oděvy, které deformují tělo, znesnadňují pohyb, omezují tělesné funkce, dostatečně nechrání tělo. Odmítají z fyziologického hlediska

zcela neúčelné oděvní součásti oděvu jako korzet, těsné kalhoty, vysoké podpatky apod., které však mohou mít své sociální funkce [Veblen 1962].

Ekonomické tlaky souvisí s ekonomickou situací společnosti. Jsou to embargo na dovoz látek, modelů, tlaky proti nadměrné spotřebě materiálů, regulace výroby. Ekonomické tlaky jsou prostředkem ideologického a politickomocenského nátlaku.

Vnější morální tlaky jsou patrné, pokud módní vzhled porušuje normy spočívající na náboženských základech,¹⁰ nebo obecně přijímané morální normy. Jsou namířené proti odkrývání nebo zdůrazňování pohlavních znaků, obnažování částí těla, které byly předchozí konvencí dlouho skrývány pro veřejnost a tabuizovány, proti záměně kostýmů a jejich součástí mezi pohlavími, podmíněné obavou ze záměny tradičních mužských a ženských sociálních rolí, z homosexuality a přílišné sexuální atraktivity. Významné jsou i morální hlasy proti plýtvání finančních prostředků pod vlivem touhy vlastnit novotu a držet krok s módou. Dvacáté století přináší nové morální tlaky propagované ekologickými hnutími a zaměřené jednoznačně proti využívání cenných živočišných materiálů – kůží, kožešin, kostic.

Ideologické tlaky představují zásahy státu a veřejné správy ve prospěch zachování nebo potlačení užívání oděvů pro vyjádření sociálních rozdílů. Tradiční společnosti, které neměly jiné, zejména ekonomické, mechanismy pro udržení zjevné sociální diferenciaci v oděvu, užívaly často jako regulativu práva. Uplatňovaly princip sociální exkluze z užívání těchto statusových symbolů a vydávali „zákony proti přepychu“ (např. cenzori v antickém Římě), v nichž zakazovali nebo určovali jako povinnost některým sociálním skupinám nosit jistý oděv, limitovali jeho barvy, střih a materiál. První křesťané v Římě, sociálně-utopičtí filozofové, francouzští revolucionáři, bolševici¹¹ a příslušníci Rudých gard v Číně si uvědomovali statusovou symboliku oděvu a módní změny a snažili se ji odstranit až do uniformity. Zítek [1962] nepopírá, že socialistická ideologie za vydatné podpory ekonomiky byly regulátorem módního procesu, brzdily výstřednosti a maskovaly sociální patologii, ať již skutečnou, nebo domnělou (potlačování appearance subkultur, nevole k oděvům a jejich barvám se specifickým významem – džíny, trička s nápisy).

Oděv, móda a životní prostor

Móda se dříve šířila z velkoměst, přes menší sídla až na venkov. V tradiční společnosti zasahovala venkovskou populaci jen slabě. Důvodem byly nejen materiální podmínky života na venkově, ale i jeho sociální zákonitosti. Venkovská pospolitost vyžadovala, a

¹⁰) V raném křesťanství asketové odsuzovali čistotu šatu, ačkoliv nebyla v rozporu s biblickým přikázáním neposkvrněnosti od pozemského světa. Čisté šaty byly sice symbolem čistoty, ale extrémní asketismus trpěl nenávistí k tělu a upozorňoval na tělesnou čistotu jako na nebezpečí duchovního života. Sv. Jeroným kázal, že „čistota těla a šatu znamená nečistou duši“. Asketové věděli, že čisté šaty přispívají k sexuální atraktivitě těla a jejich udržování je možné jen s jistou dávkou bohatství a volného času. Jsou symbolem statusu. Nenávist asketů byla namířena zejména proti ženskému tělu a mnozí z nich požadovali, aby se ženy oblékaly od hlavy k patě [Laver 1969]. Naopak v devatenáctém století začala být čistota chápána jako morální a společnost přijala zásadu „chudě, leč čistě vyspraven“.

¹¹) „Ošacení dělnictva bylo obžalobou sovětského blahobytu. Sovětský dělník měl jeden oblek, v kterém docházel do továrny nebo na pole, který mu sloužil o svátcích pro lepší ustrojení, ale kterým se také doma přikrýval... V. Krychtales soudil, že sovětské ženy si patrně šijí své šaty z bramborových pytlů.“ [Brod 1922]

stále vyžaduje, více adaptace a podobnosti v aparenci. Dnešní venkov, jako součást „globální vesnice“ či „teleměsta“ [Bech 1992], pod vlivem médií módu a změny oděvu přijímá bez výraznějšího časového odstupe, ale dává jim svůj sociální výraz, čas, prostor a dynamiku.

Vizualizace, odlišení a ztotožnění skrze módu je nepřehlédnutelným rysem velkoměst. (Velko)město je neustále se měnící velký dav různých „cizinců“ pohybujících se mezi sebou a uvědomíme-li si i hustotu jedinců v tomto prostoru, pak pochopíme, že jedinci zde ztrácejí pocit pospolitosti, sounáležitosti a osobní viditelnosti. Současní lidé však nejsou individualisté. Tradiční pospolitosti sice zanikly, ztratily původní smysl, ale vyrostly pospolitosti nového řádu, ve kterých se svobodní jedinci dobrovolně sdružují. Pokud nechtějí být pouze fyzicky spolupřítomni jeden druhému, jsou nuceni více komunikovat a posilovat všechny prostředky komunikace, včetně neverbální, která zahrnuje i aparenci, vnímat se „všemi pěti smysly“. Aparence je vždy zjevná všem pozorovatelům, je nejlepším způsobem pro výraz člověka a bývá i identifikačním symbolem pospolitosti nového řádu.

Velkoměsta fungují jako urychlovače pro módu. Vždy měla a stále mají širokou škálu platform pro osobní vizualizaci pomocí aparence. Tuto jejich funkci splňují dnes i média. Díky velkoměstům a médiím se lidé stávají aktéry a diváky [König 1979] různých sociálních „her“ s aparencí [Bech 1992]:

Estetizace. Ve (velko)městech se lidé stávají jeden druhému zevnějšky. Zevnějšek (aparence) je jediná věc, kterou je člověk v urbánním prostoru přeplněném lidmi schopen zaznamenat. Stává se objektem estetické evaluace, je „čten“ a vnímán jako nudný, přitažlivý, skandální atd. Stejně tak z oděvu odečítáme symboly sociální identifikace a kulturní participace a dekodujeme je. Oděv a móda se zde uplatňuje jako symbolický jazyk, specifický logotechnický systém, který má svůj sociální význam.

Hry s „Já“. S růstem významu zevnějšku vystupuje i otázka „Já“ a způsobů jeho pojmání. Oděv se stává „kostýmem“, převlekem pro sociální role, které ve společnosti „hrajeme“. Pomocí něj vyjadřujeme autentické Já, zkoušíme nová Já a své Já také pocítujeme jako nezávislé na zevnějšku. Je to zkušenost, že to, co tvoří jedince, lze oddělit od aparence.

Hry s rodem. Lidé si vybírají, do jaké míry chtějí vypadat jako „muži“ a „ženy“. Rod je vždy explicitně ustaven, ale lidé k němu přistupují jako ke sociokulturní výbavě, připojují si ke svému tělu jeho symboly a přetvářejí aparenci. Tato „hra“ však má své sociokulturní limity, které se neustále reprodukují.

Pospolitosti nového řádu. Lidé postmoderní společnosti nejsou izolovaná individua. Svě pospolitosti však vytvářejí na základě sociokulturní blízkosti zcela svobodně, dobrovolně. „Globální vesnice“ nebo „teleměsto“ pomáhají utvářet subkultury, protokomunity a společenství vkusu, které se identifikují na základě oděvních symbolů – „totemů“ a urychlují módu podobně jako velkoměsto. Zároveň „globální vesnice“ a „teleměsto“ posilují vliv profesionálních aktérů (herců, zpěváků, sportovců, filmových postav atd.) na módu.

Oděv, móda a současnost

Dnešní móda se vyvíjí současně ve dvou liniích:

(1) Přináší módní oděvní prvky všem vrstvám. Oděv však stále zůstává sociálně-diferenciačním symbolem. Jen využívá rafinovanější a skrytější prostředky pro odlišení – materiál, provedení, značku a odstíny vlny. V rámci některé z pospolitostí nového řádu se můžeme setkat s mnoha téměř stejnými aparence, které se však skrytě liší.¹²

(2) Silně se diferencuje se pro potřeby pospolitostí nového řádu (např. subkultury a kulturní či mediální protokomunity). Multikulturní společnost podkopává donedávna jedinou módu a její hlavní sociální funkci – být statusovým symbolem. Pluralita kultur přináší pluralitu mód a aparencí. Každá z mód a aparencí je relativní, je přijímaná jen jistou sociální skupinou a nemá zdaleka tak široký sociální dosah, jaký měla zhruba do konce sedmdesátých let tohoto století.¹³ V současné módě lze zaznamenat zákonitost, kterou vidí Bělohradský [1992] v celé kultuře – jediná dominantní kultura dlouho produkovala v daném čase jedinou módu. Každý jedinec se jí snažil přizpůsobovat, chovat se univerzálně a skrze ni se asimilovat. V současné (postmoderní) společnosti neexistuje jediná dominantní kultura, která by univerzalizovala celou společnost. Koexistuje jich mnoho, produkují své módy a specifické aparence. Jedinci odlišných kultur se liší aparence. Komunikují skrze ně a pokud jsou v konfliktu, pak se na jejich základě i střetávají.¹⁴

KLÁRA VLACHOVÁ studuje magisterské studium sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Předložená práce je výtahem z bakalářské práce *Oděv a móda jako odraz sociální změny (1994)*.

Literatura

- Barber, B., L. S. Lobel 1952. „Fashion in Women's Clothes and the American Social System.“ *Social Forces* 31: 124-131.
- Bech, H. 1992. *Living Together in the (Post)modern World*. København.
- Bělohradský, V. 1992. *Kapitalismus a občanské ctnosti*. Praha: Československý spisovatel.
- Brod, M. 1992. *Moskva – pouto a objetí*. Praha: Listopad.
- Fallers, L. A. 1966. „A Note on the Trickle Effect.“ In *Class, Status and Power*, ed. by R. Bendix, S. M. Lipset. New York: Free Press.
- Garland, M. 1970. *The Changing Form of Fashion*. London: S. M. Dent.
- Hefman, K. 1992. „Kritika ekonomického růstu v díle E. Mishana.“ *S-OBZOR* 2, č. 2: 25-34.
- König, R. 1979. *Macht und Reiz der Mode*. Zürich.
- Kybalová, L. et al. 1973. *Obrazová encyklopedie módy*. Praha: Artia.
- Laver, J. 1969. *Modesty in Dress*. London: Heinemann.
- Laver, J. 1979. *A Concise History of Costume*. London: Thames and Hudson.
- Novak, M. 1992. *Duch demokratického kapitalismu*. Praha: Občanský institut.

¹² V dnešní společnosti se lze setkat s džínami od Bosse za 800 dolarů, ale také s lacinými džínami vyrobenými v jihovýchodní Asii.

¹³ Podle Königa [1979] musí změna zasáhnout téměř celou společnost, aby se dala nazývat módou.

¹⁴ Např. pouliční neplánované střety anarchistů a skinheads podmíněné zhlédnutím „nepřátelské aparence“ apod.

- Petrusek, M. 1986. „Úvodní slovo k zahájení výstavy ‚Účelný oděv v minulosti a současnosti‘ ve Středočeském muzeu v Roztokách u Prahy, 30. 10. 1986.“
- Schaefer, R. T. 1989. *Sociology*. New York: McGraw Hill, Inc.
- Scheler, M. 1993. *O studu*. Praha: Mladá fronta.
- Veblen, T. 1962. *The Theory of Leisure Class*. New York.
- Willis, P. 1990. *Common Culture*. Boulder, CO: Westview Press.
- Zítek, O. 1962. *Lidé a móda*. Praha: Orbis.

*DEMO GRAFIE

OBSAH ČÍSLA 2/1995

ČLÁNKY

Milan Aleš: Několik úvah po čtyřech letech

Jiří Večerník: Změny v rozdělení příjmů domácností 1988-1992

Jiří Kovář, Zdeněk Říhánek: Typologie věkových struktur v ČR

Jitka Rychtaříková: Trendy kojenecké úmrtnosti v zemích střední a východní Evropy

DISKUSE

Jan Holčík: Několik poznámek k diskusi ke článku F. Koschina „Co to je?“

Zdeněk Pavlík: Otázky demografické terminologie

RECENZE

Vladimír Srb: Populace české republiky

Bohumil Tesařík: Naše vydání „oxfordského“ slovníku

Radek Horák: Diskuse na téma káhirské konference

ZPRÁVY

Z České demografické konference – Pětašedesátiny profesora Roubíčka (11. května) –

Prof. MUDr. Jiří Dunovský, DrSc. šedesátipětiletý – Etnika v pohybu (Opava 1994) –

Mládež světa v 90. letech – Peripetie plánovaného rodičovství v Íránu – Soužití dětí s rodiči ve Francii

PŘEHLEDY

Pohyb obyvatelstva V ČR v letech 1986-1994 – Přirozený pohyb obyvatelstva ČR v letech 1989-1994 podle měsíců – Kojenecká a novorozenecká úmrtnost v ČR v letech 1984-1993 –

Mimomanželsky narození podle krajů a okresů v letech 1989-1993 –

Demografický profil domorodého obyvatelstva Austrálie – Niektoré demografické charakteristiky miest a vidieka v Pakistane

BIBLIOGRAFIE

Populační revue DEMOGRAFIE je možno objednat či zakoupit přímo u vydavatele:
Český statistický úřad, informační servis, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8 – Karlín

Ivo Řezníček: Metody sociální práce

Praha, SLON (Sociologické nakladatelství)
1994, 75 s.

S holandskou podporou vyšla v Sociologickém nakladatelství čtvrtá z osmi plánovaných učebnic sociální politiky a sociální práce. Od zbývajících sedmi se liší tím, že je jiné než „domácí“ (to znamená české nebo slovenské) provenience. Ivo Řezníček, Brňák a Američan, v ní velmi střídavým a hutným způsobem prezentuje základy metodologické výbavy americké sociální práce a s odstupem „cizince“, kterému nečiní problém porozumět domácí kultuře, konfrontuje americkou zkušenost se současnou praxí sociální práce v České republice.

Řezníčkova útlá knížka plní tři funkce. Může být chápána jako projekt kursu metod sociální práce pro pomaturitní nestředoškolské studium (v pěti kapitolách je čtenář seznámen se základními metodickými zkušenostmi americké sociální práce). Je koncipována jako návrh organizace a obsahu odborné praxe studentů sociální práce. V prvních pěti a dále v desáté a jedenácté kapitole nabízí sociologickou studii profese sociálního pracovníka v České republice.

Ten, kdo hledá podněty pro přípravu výuky metod sociální práce, najde v Řezníčkově knížce řadu relevantních témat: metodiku navazování kontaktu s klientem, metodiku ukončení případu, přehled informací potřebných pro diagnózu situace klienta a popis technik používaných pro získávání takových informací, principy individuálně a sociálně pojaté diagnózy situace klienta, charakteristiku individuální a skupinové intervence, informaci o tom, jak jednat s různými typy klientů, přehled komunikativních dovedností a klíčových technik intervence.

Ke každému z výše uvedených témat jsou v textu uvedeny otázky a zadání, která mohou studenty orientovat při reflexi vlastních zkušeností z odborné praxe v institucích sociálních (nebo jak Řezníček říká „nápomocných“) služeb. Kromě toho jsou v knížce uvedena doporučení, která organizovat studentské praxe v českých poměrech, a upozornění, na nesnáze, které mohou před učiteli a studenty vyvstat díky konfrontaci jejich profesionálního

pojetí činnosti sociálního pracovníka se zažitým pojetím sociální práce českých úředníků a zaměstnanců některých ústavních zařízeních. Na konci knížky je uveden návrh metodiky hodnocení studentských stáží a příklady kasuistické práce studentů.

Pro aktuální i budoucí reflexi českého pojetí profese sociálního pracovníka je a pravděpodobně i bude užitečný Řezníčkův sociologický rozbor současných poměrů v našich institucích sociální práce. Řezníček upozorňuje, že současné relativní(!) „uvolnění hierarchických vztahů ke klientům a oslabování sociální kontroly“ obsahuje prvky analogické přibližně tři desetiletí trvající snaze amerických kritiků byrokratizace sociálních služeb, kteří usilují o „zrušení hierarchických rozdílů mezi personálem a klienty“ a „přenášení poskytovaných služeb do přirozeného prostředí klientů“. Formalizaci a hierarchizaci vztahů mezi sociálním pracovníkem, úřady a klienty, ke které došlo ve Spojených státech v padesátých a šedesátých letech, považuje Řezníček za důsledek rostoucího vlivu sociálního státu na poslání sociální práce. K něčemu podobnému došlo také v české společnosti, která velmi pozvolna začíná opouštět „koncept široké a nivelizující redistribuce“, pro kterou je příznačný „převážně důchodový a dávkový systém, v jehož rámci zaujímají osobní služby klientům jen velmi malé místo“. Ve státem financovaných pobytových zařízeních podle Řezníčka „přežívá paternalistická tradice relativně uzavřených a izolovaných domovů s pevným ... režimem.“ „Hierarchická úřední tradice“ přetrvává i v institucích místní samosprávy. Vlastní práce s klienty se bude „nejvýrazněji ... prosazovat v nevládních organizacích“.

V popsáných poměrech se „spíše šťastnou náhodou než díky soustavné průpravě“ prosazují takové klíčové kvality sociálního pracovníka, jakými je teoreticky zdůvodněný přístup, empatie, vřelost, opravdovost, tvořivost a pružnost, respekt ke svobodnému rozhodování klientů a tolerance vůči kulturním odlišnostem. Tyto vlastnosti jsou podle Řezníčka předpokladem poskytování osobních služeb („personal services“), „jejichž cílem je zprostředkování takových životních podmínek (lidí stojících mimo hlavní proud společnosti),

které se blíží normálním.“ V rámci této koncepce je úkolem sociálního pracovníka pomáhat klientům „skládat mozaiku dílčích kroků, jež mají vést k předpokládané nápravě jejich situace.“ Řezníček konstatuje, že o podobném pojetí se v českých poměrech uvažuje zejména v nevládních organizacích a klade otázku, „zda v české společnosti, nenavyklé na důvěrnou intervenci do osobních věcí, mohou nápomocné služby najít široké uplatnění.“

Konfrontace americké zkušenosti s českými poměry, kterou Řezníček nabízí, skýtá českému čtenáři příležitost nahlédnout rozpory a limity české sociální práce s odstupem. Z komparativní perspektivy se tyto rozpory a limity nezdají být specifickou charakteristikou české národní tradice a dobových poměrů.

Profese sociálního pracovníka je Řezníčkem líčena jako profese vnitřně rozporná a problematická. Řezníček zdůrazňuje jako klíčový trend vývoje americké sociální práce druhé poloviny dvacátého století nesnadné úsilí o překonání stavovského etnocentrismu sociálních pracovníků, kteří jsou ve Spojených státech zpravidla příslušníky střední třídy. Podobný etnocentrismus připisuje také českým sociálním pracovníkům, když opakovaně hovoří o „paternalistické tradici“ a o „četných předsudcích a intoleranci vůči menšinám nebo osobám odlišným od průměru“. Nabízí se nejedna otázka: „Kam americká praxe dospěla na cestě od „středostavovské“ normativnosti ve vztahu ke klientům?“ „Mohou se čeští sociální pracovníci zbavit svého etnocentrismu díky jeho systematické reflexi a výcviku?“ „Je vůbec možné vykonávat ‚nápomocné‘ profese a neuplatňovat přitom nereflektovaně hodnotící kritéria specifická pro kulturu vlastní vrstvy nebo skupiny?“ Podobné otázky jsou dobře známé sociologům, kteří dlouhá léta řeší problém „objektivit“ a „subjektivismu“ sociálních věd.

Domnívám se, že „etnocentrismus“ sociálních pracovníků je stejně nevyhnutelný jako „subjektivismus“ sociologů. V tomto mém přesvědčení mě utvrdila četba sedmé kapitoly recenzované knížky. Je v ní uveden výčet témat, na něž se má (podle amerických zkušeností) sociální pracovník soustředit při individuální práci s klientem. V textu následuje

seznam „pozitivních projevů klienta, u kterých lze očekávat zlepšení“. Oba seznamy vypovídají o tom, jaké vlastnosti by měl sociální pracovník – veden americkou zkušeností – u klienta podporovat. V obou seznamech je uvedeno celkem čtyřicet položek. Některé z nich signalizují váhu tolerance a lidské vzájemnosti v americké tradici sociální práce: Sociální pracovník má u klienta podporovat „snahu porozumět jiným a jejich situaci“, „akceptování rozdílů mezi lidmi“, „ochotu odpouštět“, „projevy citovosti, soucitu a zájmu o druhé“, „snahu chránit ostatní před nebezpečím“, „sdílení radosti s jinými“, „schopnost přizpůsobit se druhým tak, aby nebyli chováni klientem obtěžováni“ a tak dál. Vedle těchto hodnot jsou v obou seznamech výrazně zastoupeny dvě další: „disciplína v zájmu vzdálenějších cílů“ („schopnost plánovat“, „schopnost odkladu osobního uspokojení“, „schopnost odhadu budoucích situací a přípravy na ně“) a „práce a peníze“ („zodpovědnost k zaměstnání a práci“, „snaha vyrovnat se s finančními povinnostmi“, „speciální schopnosti a dovednosti“, „snaha o zdokonalování vlastních schopností a dovedností“).

Aniž bych chtěl posuzovat vhodnost nebo efektivnost Řezníčkem uvedených seznamů, domnívám se, že zejména poslední dvě uvedené hodnoty jsou odrazem přesvědčení amerických sociálních pracovníků, že řešení situace klienta spočívá v alespoň částečné akceptaci zvyklostí, které podmiňují úspěšnost kariéry příslušníka střední třídy. Domnívám se také, že jiný výsledek rozboru citovaných seznamů nebylo možné očekávat: Co jiného můžeme doporučit klientovi, který má potíže v komunikaci se společností, ve které žije, než aby se naučil respektovat její hodnoty, normy a zvyklosti? Nebo snad přece jen existují způsoby, které umožňují řešit situaci „devianta“ kultivací jeho osobních, „deviantních“ hodnot a zvyků? Víme například, že Romové (a nejen oni) zpravidla „žijí okamžikem“. Radit jim, aby se naučili „odkládat osobního uspokojení“, by pravděpodobně nebylo schůdné. Co jim tedy poradit? Podle čeho posuzovat vývoj jejich schopnosti zvládnout problematickou situaci?

Řezníčkova odpověď na tyto otázky by pravděpodobně zněla: „Respektovat klienta,

jednat s ním jako s partnerem. Pokud nespolutracuje, upozornit ho na možné důsledky a v případě další nespolutpráce nekompromisně případ uzavřít.“ Domnívám se, že totéž lze říci jinými slovy: „Naše profesionální služby poskytujeme pouze těm, kdo jsou konformní vůči našim řešením.“ Řezníček chápe sociální práci jako poskytování

specializovaných služeb profesionály. Jeho knížka vybízí k zamyšlení nad vztahem mezi tímto profesionálním pojetím a jeho alternativami – úřednickým paternalismem na jedné straně a bezbřehou charitativní odevzdaností příslušníků žebravých řádů na straně druhé.

Libor Musil

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

NABÍZÍ SVÉ NOVÉ TITULY

Friedrich A. Hayek: OSUDNÁ DOMÝŠLIVOST. Omyly socialismu

Poslední kniha nositele Nobelovy ceny, v níž jsou shrnuty výsledky jeho sociálních a ekonomických studií, především jeho originální důkazy o nemožnosti vybudovat dokonalý společenský řád. Cena 96 Kč.

Jan Keller: DVANÁCT OMYLŮ SOCIOLOGIE

Nejnovější kniha známého autora je věnována některým opomíjeným problémům moderní společnosti a sociologie jako vědy o této společnosti. V jeho pohledu se společnost jeví jako hustá síť drobných protekcí, známostí a výhodných konexí nerespektujících hesla otevřené společnosti. Knihu si určitě nekoupí ti, kteří už sehnali Samuelsona, tedy ti, kterým je už zase všechno jasné.

SOCIOLOGICKÉ ŠKOLY, SMĚRY, PARADIGMATA

Přehledný výklad základních myšlenkových orientací v celé historii sociologie od jejich počátků po současnost. Kniha informuje jak o známých koncepcích (strukturní funkcionalismus, neopozitivismus, fenomenologická sociologie aj.), tak o koncepcích méně známých (reflexivní sociologie, teorie směny, postmodernismus aj.) - o jejich vzniku, vývoji, významných osobnostech a základním pojmovém aparátu. Cena 99 Kč.

Josef Alan (ed.): DIALOGY O OBČANSKÉ SPOLEČNOSTI

Kniha představuje soubor rozhovorů, které v rozhlasovém pořadu vedl Josef Alan s významnými politiky, publicisty, ekonomy, historiky, politology a sociology na témata soustředěná okolo problému formování občanské společnosti. Knížka dialogů neposkytuje přímé návody, je spíše průvodcem, který se nebojí klást otázky bez nároku na okamžité či vyčerpávající odpovědi.

Martin Potůček: SOCIÁLNÍ POLITIKA

Politika zaměstnanosti, politika sociálního zabezpečení, zdravotní politika, vzdělávací politika, rodinná politika a politika ve sféře bydlení jsou v této učebnici analyzovány ve vztahu k jejich cílům a kritériím, cílové populaci, specifickým rolím individua, státu a trhu, funkcím, struktuře a systému řízení institucí, věcným problémům a uplatňovaným nástrojům řízení. Cena 62 Kč.

Objednávky na adrese: Alena Miltová & Jiří Ryba
poste restante 140 02 Praha 42

Zde také žádejte aktuální nabídkový katalog 1994-1995.

Distribuce ve SR:

Kníhkupectvo AF - distribúcia, Radvanská 1, 811 01 Bratislava

Zasedání výkonného výboru ISA v Praze

České sociologii se dostalo pocty vskutku mimořádné, když se výkonný výbor Mezinárodní sociologické asociace v čele s profesorem Immanuellem Wallersteinem rozhodl uskutečnit své první zasedání po kongresu v Bielefeldu v Praze. Sama tato okolnost zřejmě zapůsobila s dostatečnou silou: dostavili se prakticky všichni pozvaní členové všech řídících orgánů ISA.

Třídenní jednání probíhalo od 23. do 25. března a týkalo se jak řady organizačních otázek, tak obecnějších úvah o přípravě příštího světového kongresu v Montrealu. Masarykova česká sociologická společnost jakožto organizátor celého jednání využila přítomnosti skoro třicítky uznávaných autorit k uskutečnění semináře na téma „Dilemata soudobé sociologie“, který byl otevřen i pro naši odbornou veřejnost. Konal se 24. 3. v Karolinu a byl hojně navštíven: účast nevynechala ani naprostá většina účastníků zasedání. Téma semináře navázalo programově na dopis, zaslaný členům ISA nově zvoleným prezidentem prof. Wallersteinem. Své příspěvky do semináře nabídlo šest diskutujících, což umožnilo prezentaci několika podob soudobé světové sociologie a zejména některých aktuálních otázek, které zasahují jak aspekty teoretické a metateoretické, tak organizační a v jistém slova smyslu provozní.

I. Wallerstein (Dilemata soudobých společenských věd) načrtl *základní fáze vývoje sociologie* jako vědní disciplíny. Odkázal na oddělení vědy a filozofie před 200 lety a jeho metodologické důsledky – důraz na empirii, později také oddělení od historie. Nositelem sociologického poznání bylo vlastně jen pět hlavních zemí, silně zanedbána byla oblast třetího světa. Po roce 1945 posílila politická moc USA, vydělil se třetí svět, vedle ekonomické expanze se projevy i změny ve vzdělání, v univerzitní přípravě, došlo k velkému početnímu růstu odborníků ve společenských vědách. Další parcelace zájmů vyvolala problém koherence. Postupně se prosazoval (pod vlivem fyziky) zájem o kvalitativní přístup. Období od 60. let charakterizuje údajně víra ve změnu, v agenci,

v kulturu. Vytváří se ovšem dualita kultur. Zmíněná historizující reflexe dovedla autora k výzvě po reorganizaci vědeckého poznání, ve kterém má dosud značný vliv moc.

J. Musil ve svém koreferátu *Zkušenosti z vývoje sociologie v postkomunistických zemích* otevřel otázku funkce světových kongresů a pracovních setkání sociologů v souvislosti s porozuměním integračním procesům v Evropě. Připomněl T. G. Masaryka na pozadí střetu modernismu a náboženství. Zmínil problém interakcí částí v sociálních systémech a weberovský problém hodnotových konfliktů. Transformaci uvedl jako součást sociální změny, kde může vznikat mezera mezi institucemi a chováním lidí. Problémem je i sekvence změn.

Shujiro Yazawa z Japonska orientoval svůj referát *Konec etnocentrismu západní sociologie?* trochu paradoxně na poměrně úzký záběr prezentace japonských výsledků transformace v rámci modelu informační společnosti. Zabýval se vztahem informatiky a tradice.

Následující diskuse připomenula problém systémového přístupu k explanacím transformačního procesu (Grathoff), I. Wallerstein akcentoval historicitu systémů. P. Matějů upozornil na specifiku vazeb mezi subsystémy, na odlišný typ kauzality. Poukázal na absenci sociologie a jejích analýz v rozvoji sociální politiky v ČR. G. Therborn označil situaci transformace jako svého druhu experiment, jako pole pro testování teorií. Diskuse se pak vrátila k problému jak reorganizovat výzkumy v období nouze, v době všeobecného krácení rozpočtů.

Juan Diez-Nicolas (Španělsko) v krátkém příspěvku vyzdvihl význam a možnosti komparativního výzkumu, možnosti využití obsáhlých datových souborů k testování hypotéz.

James A. Beckford (Anglie) v příspěvku nazvaném *Nové teoretické ideje v sociologii náboženství* poukázal na aktualizaci tématu v posledních 20 letech. Nejde jen o nové formy a sekty – zůstává především problém transcendence. Pod vlivem osvícenství došlo k oddělení vědy a náboženství, téma bylo marginalizováno. Dnes se naopak globalizuje. Do vysvětlení lze zapojit i teorii racionální

volby, problém však lze konceptualizovat i v rámci teorie sociálních hnutí nebo postmodernismu. Giddensovy poukazy na hledání pocitu jistoty a bezpečí mohou otevírat i cestu k psychologizující explanační.

Jan Marie Fritzová z USA zaujala svým dynamickým projevem k otázce *Klinická sociologie a budoucnost sociologie*. Otevřela problém statusu klinických sociologů a aplikačních disciplín. Naznačila i některé mocenské aspekty tohoto problému. Jde tu mimo jiné i o to, zda má být sociologická společnost profesní asociací.

Diskuse k tomuto bloku příspěvků reagovala na několik motivů, zazněly v ní – jak je dnes při podobných příležitostech zřejmě nezbytné – i ty feministické. Bylo diskutováno také o problému postavení náboženství ve struktuře hodnotových orientací, otázce využití kvalitativních metod a o budování teorií středního dosahu, byla postavena i otázka po funkci náboženství jako náhradního epistemologického principu.

Seminář se tak stal dobrou ukázkou plurality teoretických přístupů i provozních podob soudobé sociologie – od klinicko-aplikační přes empirickou (K. v. Meter) až po teoretickou a metateoretickou, aniž by přitom byly ignorovány pragmatické rozměry týkající se moci a finančních zdrojů. Seminář proběhl v intelektuálně stimulující atmosféře: i když otázky spíše jen letmo otevíral, přesto nezanechal v účastnících pocit dilematické rozpolcenosti.

Česká sociologie využila ještě další příležitost k prezentaci tím, že do nabitého programu jednání věnovala na sobotu 25. března asi hodinové setkání s účastníky zasedání, na kterém zástupci hlavních – bohužel pouze pražských – pracovišť stručně informovali o svých institucích. Šlo o Sociologický ústav AV (dr. Illner), katedru sociologie FF UK (doc. Buriánek) a Institut sociologických studií FSV UK (doc. Potůček). Spolu s tím byla podána stručná informace o působnosti Masarykovy

české sociologické společnosti a Sociologického časopisu. I v tomto případě signalizovala účast všech zahraničních hostů jejich nefalšovaný a hluboký zájem o českou sociologii a její reflexe současného vývoje – svědčila o tom živá diskuse.

Další informace o vývoji české sociologie se účastníkům dostalo v průběhu závěrečné večerky, kterou uspořádala hostitelská MČSS, z úst jejího předsedy doc. Potůčka. Ta pak byla později doplněna osobním zamyšlením dr. Matějů nad stavem české sociologie, a to s kriticismem jemu vlastním. Večer však již směřoval v návaznosti na bohatý tří denní program spíše jen k děkovným proslouvům.

Vyslovená slova uznání organizátorům patří především dr. Illnerovi a Sociologickému ústavu, který statečně a odhodlaně nesl zátěž předběžných organizačních prací. Vlastní příprava programu jednání a doprovodných akcí byla dílem obětavé paní Janyškové, které patří naše poděkování. Jednání účinně podpořily také obě pražské fakulty (mimo jiné poskytnutím reprezentativních prostor Karolina), Středoevropská univerzita a sponzorsky také AISA.

Hodnotíme-li pražské zasedání ISA s vědomím, že na schůzkách tohoto typu je jen málo prostoru pro teoretické, metodologické či jiné výboje vědeckého poznání, můžeme být spokojeni. Masarykova česká sociologická společnost (zastoupená svým nejuzšíším vedením) podala skromný důkaz své životaschopnosti v mezinárodním kontextu způsobem, který našel ocenění ze strany ISA, a to je třeba vzít na vědomí. Meritorní prezentace výsledků české sociologie samozřejmě nebyla cílem tohoto z hlediska mezinárodní diplomacie vlastně špičkově obsazeného podniku, a proto snad lze vyjádřit potěšení nad tím, že česká sociologie zde nefigurovala (stejně jako třeba budova staroslavného Karolina) jenom jako indiférentní kulisa.

Jiří Buriánek

Česká sociologie 1945-1995 ve službách moci, nebo společnosti?

aneb Nemusí být vždycky kaviár

Idea uspořádat setkání pamětníků u příležitosti několika jubilejí, jež letos česká (česko-slovenská) sociologie může slavit, narážela od počátku na odpor a nepochopení: jedni namítali, že se sociologická obec proměňuje ve spolek baráčníků, a tak že tedy do Evropy rozhodně nevstoupí, druzí pak trvali na tom, že nikoho, zejména ty mladší, vývoj české sociologie nezajímá a že konec konců moderní (o postmoderní ani nemluvě) věda si v historických reminiscencích valně nelibuje – a když už se k nim uchyluje, tedy proto, aby něco zesměšnila, ironizovala či dekonstruktivně posunula jinam, než to původně bylo. Ve své tvrdošijnosti jsem nicméně setrval a setkání prosadil, protože můj základní motiv byl zjištný, kterážto motivace se dnes s odporem nesetkává. Ona zjištnost pak spočívala v tom, že si velice přeji, aby byly zachyceny a fixovány ony prchavé okamžiky dějin české sociologie jako oboru, instituce i interpersonální struktury, které se nikdy v budoucnu nedají zrekonstruovat z publikovaných textů, dokonce ani z archiválií, jež jsou však zatím stále ještě k dispozici jako součást paměti žijících účastníků. Uvědomme si, že těm, kteří v roce 1948 odcházeli do emigrace, aby zachraňovali vědeckou čest české sociologie (nebo chcete-li neutrálněji – kteří sociologii studovali v letech 1945-1948), je dnes kolem sedmdesátky a více a že všichni kdysi mladí divoši z Machoninova týmu již oslavili abrahámoviny. A někteří nás již opustili nenávratně – pars pro toto – ze starších Lamser, Weiner a Kaláb, z mladších Linhart a Jungmann. Pro ideu zachycení „prchavých okamžiků“ mluví navíc to, že zejména etapa normalizace byla do té míry abnormální, že s plynoucím časem se stává stále nesrozumitelnější (podobně jako za pár let budou zhola nesrozumitelné reálie třebaš Škvoreckého *Tankového praporu*) a navíc podléhá stále silněji aktualizovaným reinterpetacím, jež se pohybují v polohách nostalgického snění, apokalyptického vyprávění a pění heroických mýtů. A hlavně – samozřejmě, že selektivně zapomínáme.

17. května 1995 se tedy v budově Fakulty sociálních věd sešlo přes šedesát sociologů (spolu s několika psychology, etnografy a jedním polyhistorem), aby poslouchali a povídali. Fatalistická představa, že půjde o nudné a povětšinou málo pravděpodobné „vzpomínky starých zbrojnošů“, se nenaplnila – dokonce ani v náznaku. Setkání se pohybovalo v rozmezí diskursu vědecké konference a velice vážného a naléhavého zamyšlení nad prožitou minulostí. Úvodní slovo přednesl *Miloslav Petrusek*, který připomenul, že česká sociologie se ve světě musí prezentovat nejen svými partikulárními intelektuálními badatelskými výkony, ale taky systematickou informací o vlastním vývoji a aktuálním stavu: všechny „malé sociologie“ tak soustavně činí a činily, toliko o české sociologii byla poslední historická informace publikována v *Geschichte der Oestereichischen Soziologie* z pera Antonína Vaňka. A ten ještě v roce 1988 konstatoval zdárný vývoj „normalizované“ československé sociologie s tisíci členy ČSSS „ve znamení závěrů 17. sjezdu“. Vinen touto přitroublostí není ani Vaněk, trochu snad Rakušáci, že na tento tón přistoupili, spíše však fakt, že k Vaňkovu vidění nikdo alternativní dějiny československé sociologie nenabídl a ani nabídnout nemohl. O Urbánkově informaci o československé sociologii v americko-polském sborníku *Sociologia Europy środkowo-wschodniej 1956-1990* (eds. Janusz Mucha a Mike F. Keen 1995), která si co do kvality s Vaňkem bohužel nezádá (Vaněk je informativnější), bude řeč v samostatné recenzi. Dluh tedy máme, jde o to jej zaplnit důstojně a solidně. *Miloslav Petrusek* v úvodním slovu také navrhl a komentoval periodizaci dějin české sociologie, zejména pak obsahově charakterizoval smysl jubilejí, jež se v letošním roce scházejí: 120 let od času, kdy Josef Durdík ve *Všeobecné estetice* navrhl pro sociologii český termín *spolkověda*, který se naštěstí neujal (za rok nato formuluje program sociologie jako morálně a politicky angažované vědy Masaryk ve své juvenilii *Teorie a praxis*), 70 let od založení Masarykovy sociologické společnosti (50 členů řádných, 80 mimořádných, 60 zahraničních a 3 čestní – Eduard Beneš, Alice Masaryková a Jan Bařa), 50 let od konce války (v každé totalitě, tedy i

hnědé, sociologie živoří, takže rok 1945 je významným periodizačním mezníkem) a 30 let od vydání prvního čísla *Sociologického časopisu* (v němž čteme dobově téměř neuvěřitelnou programovou výzvu k dialogu mezi marxistickými a nemarxistickými sociology). Ve věděni o vývoji české sociologie máme největší mezery o období válečném, o krátkém období „limitované demokracie“, o české sociologické emigraci a o období normalizačním – vše ostatní je rekonstruovatelné z publikovaných materiálů a písemných archiválií.

V rozsáhlé diskusi vystoupil s připraveným příspěvkem *Vladimír Čech*, který zdůraznil dobovou kontextovost a historickou podmíněnost aktivit sociologů – bez porozumění době nelze porozumět ani dobové sociologii, jakkoliv většinou není jejím prostým zrcadlením. Čech uvedl řadu zajímavých a málo známých dokladů o vývoji české industriální sociologie a tak třeba doufat, že jeho materiál nalezne podobu i tištěnou. *Jiří Musil* vyprávěl o období 1945-1948 a varoval před jeho idealizací: šlo skutečně o historické intermezzo, v němž zejména mladí militantní marxisté reprezentovali intolerantní a již v té době některými prvky přímo odpudivé (v neposlední řadě proto, že málo vzdělané) křídlo vysokoškolské akademické inteligence. Padla i jména – někdy šlo o osobnosti, jimž budoucnost dala šanci napravit mladické omyly (Miloš Kaláb, jehož role při reinstitucionalizaci sociologie v 60. letech byla zásadní) nebo alespoň prohlédnout (Arnošt Kolman, který ač nesociolog se na likvidaci sociologie spolupodílel, život však dožil ve Švédsku zklamán nereformovatelností komunistického systému a zbaven posledních iluzí). Jiní diskutující zmínili jiné kontroverzní osoby, například Jana Mertla, jehož snad nešťastná, ale jistě neblahá kooperace s protektorátním režimem navždy jako sociologa diskvalifikovala (bez ohledu na zásadní význam jeho knížky o byrokracii), Blanku Filipcovou, jejíž bystrý intelekt a mimořádné vzdělání se po jistou dobu prapodivně snoubilo s nepěknou prorožimní normalizační konformitou, Karla Gallu, jehož přechody od proagrárnícké servility k proklamativně sdílenému marxismu a normalizačnímu děkanování na pražské filozofické fakultě jsou dosti obecně známy,

stejně jako je znám nepopíratelný význam jeho knihy o pokroku a jeho empirických studiích českého venkova, Karla Rychtaříka, jehož nesporně upřímné přesvědčení o komunismu jako mládí světa bylo nejen komické, ale ve svých důsledcích bohužel i velice nebezpečné (například útokem na Alanův článek, který vyšel v nákladu snad 70 výtisků, v Rudém právu s nákladem jedenapůlmilionovým) atd. Bylo vzpomenuťo velikého intelektuálního výkonu Machoninova týmu na sklonku 60. let, ale také „sociologické“ konference *Zatátá pěst revolucionáře* (k jakémusi engelsovskému výročí), *Dragoslav Slejška* připomenul aktivity sociologů v období Pražského jara a *Ladislav Tondl* nesmlouvavou prověřkovou periodicitu, jejíž negativní personální i odborné následky byly značné. *Jarmila Premusová* připomenula čistky v Sociologické společnosti, jejichž pozadí neznáme a asi nikdy znát nebudeme (archiv byl těsně po listopadu „probrán“).

Popperovské přání konstituovat „vědu beze jmen“ je v sociologii jen obtížně splnitelné, příznačné pro ducha tohoto setkání však bylo, že nikdo nevolal po pomstě ani po „potrestání viníků“, spíše se hledaly a nacházely cesty porozumění a dorozumění: škoda jen, že nikdo z těch, kdo nepatřili ani k těm, jež normalizace vyvrhla, ani k těm, kdo spolupůčili šedou zónu, nepřišel, ač zvaní byli všichni. Mimořádně zajímavé bylo vystoupení *Zdeňka Sudy*, který na setkání reprezentoval první vlnu sociologické emigrace a který se podíval na náš sociologický vývoj optikou své dlouholeté zahraniční zkušenosti. Mimochodem – jeho posudek poválečného intermezza byl velice podobný pohledu Musilovu, ač kriticky vyhraněnější a nesmlouvavější. Suda připomenul některá jména (zejména Jiřího Nehněvajsu) a jiní přidali vzpomínky na emigranty „druhé vlny“ – na Václava Lamsera, Zdeňka Strmisku, Bedřicha Weinera, Miroslava Dismana – až se zdálo, jako by celé setkání probíhalo pod devizou verše známé ruské básničky *Nic nebude zapomenuto, nikdo nebude zapomenut*. Snad by to tak opravdu mělo být a zdá se, že sociologická obec má jedinečnou šanci v historické sebereflexi předejít svou dobu. Ostatně učinila tak, jak připomenul *Miloslav Petrusek*, dvakrát – první skutečně svobodné volby v epoše reálné-

ho socialismu proběhly v Sociologické společnosti v listopadu 1988, kdy Hynek Jeřábek prosadil takový způsob volby, který vedl k ustavení výboru, v němž byly přítomny osoby pro režim naprosto nepřijatelné, podruhé pak předběhla vývoj tím, že jako první vědecká společnost se institucionálně rozdělila na českou a slovenskou. Rozpadu státu tedy jaksi anticipativně předcházela rozpad sociologické obce, jehož několik přítomných želelo nostalgickým připomenutím časů, kdy kooperace česko-slovenská byla naprosto samozřejmá a kdy Martin Bútora, Vlado Krivý, Juraj Schenk či Soňa Szomolányiová byli našimi pravidelnými hosty (a my jejich).

K setkání připravil současný předseda MČSS Martin Potůček, který se pro nemoc neúčastnil, sborníček *Normalizace ve společenských vědách, můj život v normalizaci*, který uvedl Miroslav Purkrábek. Sborník obsahuje odpovědi na několik otázek, které Potůček položil v únoru 1989 čtyřiceti osobám, z nichž použitelné odpovědělo devět (Blažek, Bureš, Dianiška, Gál, Hromádková, Purkrábek, Rašek, Tondl, Zeman). Škoda, že editor dal autorům možnost texty po listopadu upravit – něco z původní autenticity se asi ztratilo. Přímou rozkoší je čist text Bohuslava Blažka, který je více než osobním vyznáním. Dvě myšlenky ad illustrandum: „Už od jedenáctiletky jsem si postupně budoval mimořádně široce založenou knihovnu, protože za nezbytný a pro vzdělance závazný duchovní kontext jsem vždy považoval celý svět a celé dějiny“ – „Představa, že bych z nějakého oboru nastudoval jen přednášky, učebnici nebo povinnou četbu nebo se omezil na to, co k tématu vyšlo v češtině, mě pobuřovala“. Lze si jen přát, aby stejně kontextově a stejně pobouřeně uvažovala i ta generace, již se blažkovský kontext dokonce vnucuje. Pozoruhodná je ovšem taky brutální kritika práce Machoninova týmu a Alanových sociologických analýz vzdělání („Alan to dělá přesně tak, jak se to podle mne dělat nemá“) z pera Aleny Hromádkové, aby bylo jasno, že ani ve sborníku, ani v jednání nešlo o nahrazení jedné černo-bílosti jinou. Mnozí normalizaci „uražení a ponižení“ (třebas autor této zprávy) by ovšem nepochybně podepsali, co s oceněníhodnou otevřeností píše Hromádková obecněji:

„Nemám důvod si nějak zvlášť naříkat na normalizaci – díky jí jsem překonala úředně definovanou normalitu tak, že jsem se dostala na názorové pozice, ke kterým bych se asi v podmínkách skutečné normalnosti nikdy nedopracovala“ (já taky ne).

V závěru připomenul Miloslav Petrusek, který jednání řídil, myšlenku Richarda Grathoffa o tom, že „Mannheimova teorie generací umožňuje formulovat tezi, že problém generací je v sociálních vědách pro vývoj teorie rozhodující – a snad nejen teorie“. Vlastně tuto myšlenku pak komentoval Pavel Machonin v pozoruhodné úvaze na téma – na jaké tradice bude česká sociologie, tedy její dnes nejmladší generace, navazovat? Půjde o rozvíjení oné normalizační „sociologie v podzámčí“, o níž skvěle referoval Michal Illner, s jejím kvantitativismem a nechutí k historickému zakotvení, nebo spíše o obohacení a reinterpretaci tradice sociologie 60. let s její snahou o makrostrukturální, historické a teoreticky založené vidění sociálního světa opěně o vědomí odpovědnosti za něj? Anebo se před námi rýsuje generační sociální, epistemologická i psychologická ruptura, o níž mluvil Miloslav Petrusek – ruptura, která reflektuje pohyb k postindustriálnímu a postmodernímu světu, do něhož většina účastníků setkání již věru nepatří?

V závěru jednání, jehož se účastnil polský sociolog Włodzimierz Winclawski (autor knihy o dějinách slovenské sociologie a iniciátor komparativního studia dějin polské, české a slovenské sociologie), byla formulována programová teze – příště se sejdem, abychom si povídali nikoliv již o tom, že byly osobnosti jako J. L. Fischer, Josef Král nebo Karel Galla, ale o tom, čím byly, co reálně znamenaly pro vývoj sociologie české a snad – při vši skromnosti – alespoň některé z nich i sociologie evropské. Jednání tedy nebylo vědeckou konferencí par excellence, ale nebylo ani pouhou příležitostí k setkání (ač i tuto funkci dobře splnilo) – bylo prvním krokem k hlubší sebereflexi našeho oboru, již je nám velice třeba. Nebyla to tedy supervěda s mezinárodní účastí, ale jak říká Johann Mario Simmel (pro mladé: neplést s Georgem Simmelem) – nemusí být vždycky kaviár.

Miloslav Petrusek

Výzva českým sociologům k autorské účasti na sborníku

JAN EVANGELISTA PURKYNĚ DNEŠKU

V loňském roce, 28. července 1994, uplynulo 125 let od úmrtí významné osobnosti české i světové vědy – J. E. Purkyně. Vydáním sborníku prací o tomto vědci a jeho přínosu máme příležitost nejen poklonit se památce tvůrčí, inspirující osobnosti, ale především dát se oslovit a také vést příkladem hloubky záběrů v mnohostranně rozvětvené práci vědecké, vysokých cílů v práci kulturně výchovné a vzácného altruismu, projevujícího se mimo mnohé jiné zaníceným pedagogickým zájmem a úsilím v nejrůznějších kulturních oblastech.

O tom všem vypovídá především devátý svazek Purkyňových *Sebraných spisů*, který vyšel roku 1965 v nakladatelství Academia. Je nazván „Věda, výchova, společnost“. Má tři díly: Věda v životě národa, Výchova k vědě a pro život, Vědec a společnost. Návrh Akademie, zařazený zde do prvního dílu, přivádí nás nejprve k základnímu zjištění, že Jan Ev. Purkyně je protagonistou jednotné vědy, jak k ní dospívá postupně naše století. Byl novátorem v mnoha dalších směrech. O tom svědčí jeho *Austria polyglotta* a řada dalších společenských výchovných statí, článků a projevů, které obsahují hojnost podnětů pro naše dnešní budování občanské společnosti. Rovněž autobiografické statí v třináctém svazku jeho *Sebraných spisů* mohou být velmi inspirující právě pro sociology.

Čtete a pište! Příspěvky přijímá sekretariát Masarykovy české sociologické společnosti.

Jiřina Vacková

Sociological Review

2

CONTENTS

Introduction: On a Theory of Nation and Nationalism	147
ARTICLES	
Hall, J. A.: Nationalisms: Classified and Explained	149
Stargardt, N.: Origins of the Constructivist Theory of the Nation	169
Loewenstein, B.: Us and the others	187
Amersfoort, H. van: Institutional Plurality: Problem or Solution for the Multi-Ethic State?	201
Matějů, P., Vlachová, K.: From Equality to Equity?	215
ESSAY	
Petrusek, M.: Deconstructed <i>Informátor</i> and Social Construction of the Czech Nation	245
DISCUSSION	253
STUDENTS' WRITINGS	
Vlachová, K.: Clothes and Fashion as Social Phenomena	267
REVIEW	279
NEWS AND INFORMATION	283

Sociologick časopis

PE 4584
31. 1995

2

OBSAH

Úvodem. O teorii národa a nacionalismu	147
STATI	
Hall, J. A.: Nacionalismy utříděné a vysvětlené	149
Stargardt, N.: Původy konstruktivistické teorie národa	169
Loewenstein, B.: My a ti druzí	187
Amersfoort, H. van: Institucionální pluralita: Problém, či řešení pro multietnický stát?	201
Matějů, P., Vlachová, K.: Od rovnostářství k zásluhovosti? Česká republika mezi dvěma ideologiemi distributivní spravedlnosti	215
Recenzentovy pochybnosti o jedné tezi výše uvedeného článku (M. Havelka)	240
Od pochybností filozofa k bezradnosti sociologie (P. Matějů)	243
ESEJ	
Petrusek, M.: Dekonstruovaný <i>Informátor</i> a sociální konstrukce českého národa	245
DISKUSE	
Úvod k diskusi (M. Havelka)	253
Posttotalitní trauma české sociologie (P. Matějů)	255
Ne mosty: jedno řemeslo (I. Možný)	259
Trauma sociologie a české čekání na druhý dech (J. Kabele)	263
STUDENTI PÍŠÍ	
Vlachová, K.: Oděv a móda jako sociální fenomény	267
RECENZE	
Ivo Řezníček: Metody sociální práce (L. Musil)	279
ZPRÁVY A INFORMACE	283

